

ОСОБИСТІТЬ
І
ДОБА

Сергій Павленко

**ІВАН
МАЗЕПА**

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ—2003

ББК 63.3(4УКР)4г

П12

Серія «Особистість і доба»

Редакційна колегія серії:

Володимир Литвин (голова),

Іван Дзюба, Микола Жулинський, Павло Загребельний,

Платон Костюк, Борис Патон, Валерій Смолій,

Микола Стороженко, Петро Толочко, Микола Шпаковатий

Під загальною редакцією академіка НАН України *В.А. Смолія*

Видавничий проект *М.І. Шпаковатого*

Художнє оформлення серії *С.І. Чуєва*

Сергій Павленко

П12 Іван Мазепа. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. —
315 с.; іл.

Книга С. Павленка присвячена одній із найдраматичніших і найзагадковіших постатей в історії України, відомому політичному, військовому діячу-державнику — гетьманові Івану Мазепі (1639—1709). На основі маловідомих архівних, мемуарних та епістолярних документів XVII — початку XVIII ст. автор по-новому трактує його вчинки, діяльність, спростовує численні історичні фальсифікації, вигадки, пов'язані з цією неординарною постаттю.

Розрахована на науковців, студентів та широке коло читачів.

ББК63.3(УКР)4г

© С.О. Павленко, 2003

© Видавничий дім

«Альтернативи», 2003

ISBN 966-7217-84-1

Зміст

Вступ		4
Розділ 1.	Отчий поріг	5
Розділ 2.	Життєві уроки юності	12
Розділ 3.	Служба у Петра Дорошенка та Івана Самойловича	26
Розділ 4.	Коломацький переворот	38
Розділ 5.	Легенда про хабар	51
Розділ 6.	Перший рік правління.....	68
Розділ 7.	Другий Кримський похід.....	86
Розділ 8.	Переворот 1689 р.	93
Розділ 9.	Місія Соломона (1689-1690)	101
Розділ 10.	Підготовка антимосковського виступу.....	115
Розділ 11.	«Повстання» Петрика	120
Розділ 12.	Нереалізований задум	130
Розділ 13.	Походи на Азов та Очаків (1695—1698)	134
Розділ 14.	Арешт Палія	145
Розділ 15.	Фінансова та господарська політика	153
Розділ 16.	Духовна стратегія.....	168
Розділ 17.	Пізнє кохання	185
Розділ 18.	Початок Північної війни (1700—1707)	193
Розділ 19.	Таємні переговори 1703—1707 рр.....	209
Розділ 20.	Антигетьманський виступ старшини	216
Розділ 21.	Вирішальний крок.....	229
Розділ 22.	Перша кров	241
Розділ 23.	Батуринські переговори	253
Розділ 24.	Героїчна оборона	260
Розділ 25.	Зрада Івана Носа	266
Розділ 26.	Трагічна ніч	270
Розділ 27.	Наслідки Батуринського погрому.....	277
Розділ 28.	Катування України.....	285
Розділ 29.	Шлях до Полтавської поразки	298
Розділ 30.	Останні дні.....	311
	Післямова	314

ВСТУП

Політичне рішення Івана Мазепи та його однодумців 1708 р. порвати з Росією є важливою подією української історії. У ньому сфокусований та віддзеркалений підсумок продержавницьких шукань гетьманської еліти, її опору московському абсолютизму. Стабілізація соціально-економічного становища в Гетьманщині впродовж 1676—1708 рр. не тільки зміцнила інституції гетьманського правління, але й стимулювала відповідний добір кадрів, їхнє політичне зростання у сотенно-полковій ієрархії, змагання старшинських команд за вплив у Батурині. Проміжок часу від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи дав можливість виявити себе у політичній боротьбі, визвольних змаганнях багатьом діячам української автономії. Здобувши впливове становище, вони були зацікавлені у створенні умов надійності власного врядування. Гарантією ж безпеки для гетьманського Ґенералітету була не вимушена вірнопідданість царям, москвофільство, а власне правління у незалежній державі. Критична маса невдоволення агресивною імперською політикою, суперечливість інтересів Москви та Батурина спонукали цвіт гетьманського урядування до аналізу попередніх набутків та прорахунків визвольних змагань, активного пошуку шляхів звільнення від принизливої та обтяжливої залежності. Українська автономія, що постала за часів Богдана Хмельницького, на жаль, мала недостатньо людських ресурсів, військового потенціалу для успішного розв'язання цієї проблеми. Уроки потопленого у крові антимосковського повстання 1668 р. змушували старшину серйозніше зважувати спокусливі ідеї набуття вигіднішого статусу Гетьманщини. Пріоритетними орієнтирами тих, хто думав про краще майбутнє українців, стали політичні комбінації, передусім залучення до розв'язання територіальних, державницьких проблем України сусідніх держав. Цю місію на зламі XVII—XVIII ст. випало реалізовувати разом зі своїми наближеними довірниками неординарній особистості, талановитому представнику козацької еліти Іванові Мазепі. Наша студія про гетьмана охоплює його життєвий шлях від часу

народження й аж до смерті. Зібраний і поданий у наступних розділах фактаж окреслює головні віхи його біографії, дає уявлення про плани, духовні помисли керманича України. Відразу зазначимо: попри те, що читач матиме можливість уперше ознайомитися з багатьма невідомими сторінками його біографії, наші досліді, висновки, підбір фактів — це поки що скромна спроба наблизитись до розуміння визначної постаті Мазепи. Видавши у 1998 р. книжку-дослідження «Міф про Мазепу», ми й далі відшукуємо документи, матеріали, які засвідчують: особа гетьмана багатогранна й сьогодні неможливо поставити останню крапку в її пізнанні. Доба 1687—1709 рр. дає поживу для багатьох як новітніх студій, так і дискусій. Тільки обмежені рамки цієї книжки не дозволяють ознайомити читача повною мірою зі старшинським оточенням Мазепи, його соратниками, деякими біографічними подробицями життя самого гетьмана. Сподіваємося, що згадане стане доступним громадськості вже у найближчі роки. І насамкінець ще одна важлива заувага: цитуючи російські, староукраїнські офіційні документи, листи, розпорядження, ми здебільшого залишили мову оригіналів, передану сучасними засобами правопису та згідно з чинними правилами спрощення-прочитання давно вживаних літер відповідних текстів.

Розділ 1 ОТЧИЙ ПОРІГ

У біографії Івана Мазепи дуже багато загадок. Найперша з них — рік його народження. Історик М.Єремійів у своїй розвідці наводить свідчення драгуна Карла XII Криштофа Гасмана, який у власних мемуарах твердить, ніби Мазепа під час Полтавського бою мав 82 роки, а тому, відповідно, народився у 1626 р. Інший дослідник, В.Луців, вважає, що цією датою є 20 березня 1632 р. Подібне стверджує й М.Андрусак. Власні аргументи на користь 1629 р. викладає Ф.Уманець. Близький до згаданої точки зору й мазепознавець Р.Млиновецький, який визначає час народження Івана Мазепи між 1629—1632 рр. «Дата народин

Мазепи непевна, — зауважують у своїх студіях І.Борщак та Р.Мартель, — догадуємося, що це приблизно 1640 рік». «Найімовірніше», цією датою є 20 березня 1639 р. — така точка зору О.Субтельного. «Правдоподібною» називає її першим О.Оглоблин (запис народження гетьмана в Кременецькому молитовнику можна прочитати і як 20 березня 1632 р., і як 20 березня 1639. — Авт.). Є й інші версії. Яка ж із них найбільш вірогідна?

На перший погляд, факт уживання поважними істориками дати-версії народження Івана Мазепи малозначущий і ніяким чином не впливає на оцінки його як державного діяча. Та це не зовсім так. Чимало помилкових суджень, навіть міфів щодо особи гетьмана з'явилося від незнання дати його народження. Йдеться насамперед про інтимне життя, роки становлення, навчання Мазепи. Отож визначення реальної дати народин гетьмана сприятиме глибшому розумінню тих чи інших його дій у певних обставинах, контексті відповідних подій.

У цьому зв'язку нашою метою не є бажання схилити читачів на той чи інший авторитетний бік. Розглянувши існуючі джерела та публікації, ми дійшли висновку, що сьогодні вже можна з упевненістю, без жодних застережень (типу «найімовірніше», «правдоподібно») назвати рік і дату народження гетьмана. Версія О.Оглоблина (20 березня 1639) знаходить серйозне підтвердження у наступних доказах.

Доказ перший. У листі від 22 серпня 1741 р. Пилип Орлик писав: «... мені вже 70 років, стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах». Оскільки мається на увазі 1709 р., то звідси випливає, що рік народження гетьмана 1639.

Доказ другий. У 1704 р. Батурин відвідав французький надзвичайний посол Жан де Балюз. У Національній бібліотеці в Парижі зберігається його лист до родича, в якому він детально оповідає про зустріч із гетьманом. «Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять років старший за мене». Це свідчення важливе тим, що зроблене не за зовнішніми ознаками (як це пізніше робили учасники походу Карла XII). З листа дізнаємося, що Іван Мазепа й Жан де Балюз не раз бачилися ще замолоду в Кракові. Дипломат народився у 1648 р. (помер у 1718).

Отже, оте «на яких десять літ старший за мене» цілком узгоджується з 1639 роком.

Доказ третій. Англійський посол у Москві лорд Чарльз Вітворт, повідомляючи 21 листопада 1708 р. про перехід Івана Мазепи на бік Карла XII, зазначав, що «гетьман, людина під сімдесятку, користувався великою пошаною і довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією багатою казковою країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного господаря». Отже, й це теж підтверджує попередню аргументацію, а саме: на день повідомлення керманіч України був у віці 69 років.

Доказ четвертий. Посол від лютеран при шведському королі Д.Крман у своїй дипломатичній пошті зазначає про гетьмана: «Муж літами понад сімдесятку, з суворим обличчям, уложеним на козацький звичай... їхав на прекрасному коні».

Доказ п'ятий. Офіційний історик Карла XII Георг Нордберг під час Північної війни бачився з Іваном Мазепою. У своїх нотатках він зазначає, що гетьман «у 70-літньому віці прибув до королівського стану».

Доказ шостий. Важлива й така деталь: у 1707 р. ще була живою мати гетьмана, вік якої становив приблизно 90 років. З жовтня по 27 листопада 1707 р. Мазепа перебував у Києві, очевидно, прощаючись з нею, бо 2 листопада писав московському канцлеру Федору Головкіну листа, в якому повідомляв, що «госпожа matka моя вельми болезнует и до кончини жития своего приближается». Якби гетьман народився у 1626 чи 1629—1632 рр., то у 1707 йому було б від 78 до 81 років. Тоді вік його матері Марії-Магдалини наближався б до 100 років, що дуже сумнівно. У цьому зв'язку знову ж таки доречним здається свідчення французького дипломата Жана де Балюза, який у 1704 р. так описує гетьмана: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий». Очевидно, подібне важко було б сказати про людину 75—80 років.

Доказ сьомий. Весною 1663 р. гетьман Павло Тетеря висловив обурення польському королю, який прислав свого покоєвого Івана Мазепу з універсалами та «ознаками сану». У гетьманському листі до коронного канцлера Миколи

Пражмовського знову ж таки йдеться про те, що «знаки влади» приїхав вручити не «який-небудь князь, великий чоловік, [що] користується повним довір'ям», а «молокосос». Малоймовірно, щоб таке було сказано про особу 31—37 років. Означення «молокосос» більше пристало до 24-річного віку.

Якщо знання реальної дати народження І.Мазепи має велике значення для пізнання й розуміння контексту подій, обставин, у яких відбувалося становлення майбутнього керманіча України, то з'ясування його родових коренів проливає світло й на інші важливі деталі біографії гетьмана. Національна приналежність, ідеали оточення не могли не накласти свого відбитку на духовні орієнтири одного з найпомітніших представників української еліти другої половини XVII — початку XVIII ст.

Перехід гетьмана у 1708 р. на бік Карла XII дав привід трактувати цей крок як реалізацію планів таємного католика-ляха, якому прагнулось «повернути під його польської шляхти» Україну. Про Мазепу як «природного поляка» свого часу писали автор «Історії Русів», Вольтер, деякі хроніки, дослідники. Подібне легковажне пояснення мотивів його подальших вчинків зустрічається час від часу й у новітніх дослідженнях. Натомість усупереч цим голосливим твердженням маємо достатньо переконливих доказів, звісток про інше.

Майбутній гетьман народився на хуторі Кам'янець (згодом село Мазепинці) поблизу Білої Церкви в родині Адама-Степана та Марії Мазеп^{*}. Є відомості про їхні родоводи. Так, за 1544 р. маємо повідомлення про те, що король надав київському землянину Михайлові Мазепі хутір Кам'янець. Привілей на нього стверджений у 1572 р. «... Враховуючи службу і шляхетський стан Михайла Мазепи, землянина нашого київського, — читаємо в ньому, — надаємо йому листом нашим землі пусті, людьми неосаджені, що лежать коло р. Кам'яниці, починаючи від моста, по которому проходить великий гостинець, аж до урочища Погухова». О.Оглоблин вважав, що в цьому документі йдеться про дуже молодого Миколу Мазепу, який за ленним правом мусив відбувати «службу воєнну при

^{*} Слово «мазеп» — східного походження. У перській мові воно буквально означає — «хребтоногий», переносно — «неповороткий». Оскільки І.Мазепа хворів на подагру (спадкова хвороба ніг, під час загострення якої хворий шкутильгає), то можна припустити, що ця недуга, котра давала про себе знати у зрілому віці, була специфічною прикметою його сім'ї, а відтак — у певний час дала назву роду.

пану старості Білоцерківському альбо поміснику його» і який згадується майже через 50 років у джерелах 1616 та 1622 рр. Насправді ж в акті 1572 р. йдеться про Михайла Мазепу. Микола — його син або якийсь нащадок, який і далі володів охоронним замком на хуторі Кам'янець та виконував функції свого попередника на початку XVII ст. Мабуть, у Михайла Мазепи були сини Микола й Федір. Останній згадується в багатьох літописах як страчений 1596 р. у Варшаві учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Оскільки Мазепинці згодом переходять у спадок Адаму-Степану Мазепі, то це означає, що він був їхній прямий нащадок (або син, або небіж, або онук)*. Предки Івана Мазепи породичалися шляхом шлюбу з впливовою родиною.

«Про князівське походження роду Мазеп може до певної міри свідчити і їхнє прізвище Колединські, — зазначає Я.Токаржевський, — яке, коли його взято від місцевості «Колодно» на Волині, вказувало б на можливе споріднення з іншою галуззю Гедиміновичів — Корибутовичами, дідичними власниками Князівства Колоденського, а коли походить від герба «Колодин», то дозволяло б виводити їх від князів Бабичів Друцьких із Полоцької гілки Рюриковичів».

Гетьман Іван Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі, нащадки Гедиміновичів. Ось як його трактував Вацлав Потоцький у 1696 р.:

*«Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
 Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,
 Бо на коні і тих, й інших діставав,
 Так в руці, як живу, у тятіві витягав.
 Інсилон — це грецький знак, це має бути літера,
 Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
 Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
 Місяць із зіркою світять з обох сторін.
 Значить, він був десь у ночі: сховався у засідці,*

* Традиція вживання в XVII ст. подвійних імен на кшталт Зіновій-Богдан, Микола-Михайло, Адам-Степан утруднює визначення генеалогії козацької старшини.

*Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Інсилон поширив...»**

Білоцерківським підстаростою у 1578—1596 рр. був Дмитро Курцевич-Булига. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп. Хоча й не треба виключати прилучення останніх до герба «Курч» на основі чинного тоді законодавства, згідно з яким у Речі Посполитій дозволялося приписувати до власного герба близьких та бажаних людей.

Вироком Люблінського трибуналу Адам Мазепа був засуджений на інфамію¹ та смертну кару за скаргою Андрія й Феодосія Зеленських, які звинуватили його у вбивстві 14 травня 1638 р. їхнього батька, Яна Зеленського. Саме у ті дні Київщина була охоплена великим антипольським повстанням, і, очевидно, Мазепа брав участь у ньому, а тому згадану кримінальну справу слід розглядати у його контексті як одну з прикмет придушення опору повсталих, покарання найбільш «засвічених» учасників. Польський уряд після розгрому козацького заворушення 1638 р. оголосив запорожців поза законом та обмежив кількість реєстрових козаків до 6000.

Вирок не було виконано з кількох причин. Підсудний, як свідчить подібна практика, описана Гійомом де Бопланом, «повинен, рятуючи своє життя, покинути край; а його майно конфіскується на користь корони (...) Але, як-то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі [засудженого] починають клопотатися про примирення, а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій масток, якщо він хоч трохи чогось вартий». Імовірно, порятувала від страти Адама-Степана 18—20-річна Марія Мокієвська, яка згодилася вийти за нього заміж. Вбивці у старій Україні прощалися, якщо у такий спосіб їх рятували дівчата. Так це було чи інакше, — хто зна, але орієнтовно у червні 1638 р., через місяць після загибелі Яна Зеленського, був зачатий Іван Мазепа. Можна припускати, що Марія та Адам-Степан поріднились у ході

* Переклали зі старопольської мови В. Івашків та І. Ситий.

¹ Інфамія – позбавлення шляхетської честі, а також громадянських прав.

повстання, але після нього, у червні 1638 р., Мазепі довелося втікати з дому на Запоріжжя. Лише у липні 1645 р. король надає переслідуваному глейт (охоронний лист) на шість місяців, «за час яких надається йому право безпечно перебувати на землях республіки і старатися про ліквідацію вироку Люблінського трибуналу». Цей документ виданий у зв'язку із замиренням сторін та сплатою дочці пені за вбитого батька.

У березні 1654 р. у відписах київських воєвод Адам-Степан Мазепа згадується вже як білоцерківський отаман. В.Біднов сумнівається, що згадуваний під час складання присяги царю в Переяславі 11 січня 1654 р. шляхтич Степан Михайлович Мазепа є батьком Івана Мазепи. «Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях, і Марія з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо», — зазначає він.

Згадана суперечність усувається іншим документом — інструкцією 1665 р. київських дворян послам на сейм, де йдеться про Адама Мазепу, батька «покоєвого при королі Яні Казимирі», тобто Івана Мазепи, який іменує себе пізніше по батькові Степановичем. Отже, маємо в Мазепинцях не двох батьків — Мазеп, не двох покоєвих-Мазеп у світі короля, а одного батька з подвійним іменем Адам-Степан і його сина Івана. Після присяги царю шляхтич Адам-Степан Мазепа переходить у козацький стан і здобуває невисоку, але впливову посаду білоцерківського отамана. Білоцерківський замок, відбудований у 1649 р. Стефаном Чернецьким, у ті роки став найпотужнішою фортецею Правобережжя. Тут певний час була резиденція Богдана Хмельницького. Це сприяло входженню Адама-Степана Мазепи у коло гетьманської верхівки. Він бере участь у Переяславських переговорах, у делегації до Бутурліна. Невипадково Іван Мазепа у 1697 р. говорив московському послу: «У мене й дід, і батько народилися на Україні й служили великим государям».

Щодо особи згаданого діда¹, то йдеться, очевидно, про батька його матері Мокієвського, діда майбутнього полковника Костянтина Мокієвського. Взагалі ж у «Реєстрі усього війська Запорозького після Зборівського договору» 1649 р.

¹ О.Оглоблин вважає, що він «положив голову» під Чортковом орієнтовно у 1655 р.

натрапляємо на сімох Мазеп, зокрема й на Мирона Мазепу з Білоцерківської сотні.

Розділ 2 ЖИТТЄВІ УРОКИ ЮНОСТІ

Іван Мазепа зростав у освіченій православній сім'ї. Рівень знань, набожність його матері дозволили їй стати після смерті чоловіка ігуменею впливового Вознесенського Печерського монастиря (згадується на цій посаді з 1683 по 1707 рр.) і ревною захисницею православ'я. Молодша сестра Івана Мазепи Олександра навіть розлучилася з польським шляхтичем Яном Войнаровським на релігійному ґрунті: принципово не захотіла переходити в католицизм. Та й сам гетьман вважав себе «малороссийской отчизны и святой восточной церкви сыном». Звинувачення Петром I Мазепи у тому, що він «таємний католик» — лише плід його фантазії.

Д.Дорошенко вважав, що майбутній володар України потрапив до двору Яна Казимира у 1650—1652 рр. З цією точкою зору не можемо погодитися, тому що з 1654 р. Адам-Степан не поспішав би присягнути царю, якби його син посідав високе становище у Варшаві. У згадані роки Іван Мазепа вчився у Києво-Могилянському колегіумі. Про навчання його в Києві пише Пилип Орлик у своєму «Діаріумі». Самійло Величко ж у літопису зазначав, що він (Іван Мазепа), «вислухавши раніше в Києві риторику, відійшов до Польщі, де так само скінчив філософію». Це твердження відповідає дійсності, оскільки фундатору Київського колегіуму Петру Могилі не вдалося через заборону польської влади перетворити навчальний заклад на вищий із повним курсом навчання. Польські урядовці бажали, щоб його вихованці продовжували студії у католицьких академіях. У Києві ж Іван Мазепа міг досконало вивчити латинську мову, пройти курси граматики, риторики, поетики, математики, астрономії, музики.

У бібліотеці колегіуму були твори «Метафізика» й «Логіка» Монасія, «Красномовство» Каузіна, «Політика», «Про республіку», «Вступ до стоїчної філософії» Ліпсія, роботи філософа Авіценни, коментарі до промов Ціцерона та інші праці, які він, безумовно, студіював.

Тут викладав у ці роки знаменитий вчений-філософ Інокентій Гізель. У 1650—1657 рр. ректорську посаду в Києво-Могилянському колегіумі обіймав відомий український церковний і літературний діяч Лазар Баранович. Його соратником був автор взірцевих проповідей «Ключ розумения» Іоаникій Галятовський, який з 1657 р. став також ректором навчального закладу. До речі, саме він дуже любив цитувати спудеям твори Макіавеллі. Вказівка Р.Млиновецького про те, що І.Мазепа «на Заході прочитав багато корисних праць, зокрема захоплювався писаннями Макіавеллі», мабуть, буде правильнішою щодо київського періоду його навчання.

Вплив макіавеллівського твору «Володар», а відтак і настанов Галятовського на принципи поведінки Мазепи як керманича, як діяча складної доби кінця XVII ст. був дуже великим. Ставши гетьманом, він дотримувався авторитарних методів правління, надавав великого значення розбудові регулярних найманих збройних сил, провадив хитру дипломатичну політику.

Навчання Івана Мазепи у Києві тривало, на нашу думку, до 1657 р. — саме тоді Україна, зневірившись у союзі з Москвою, бере курс на контактування з іншими державами, зокрема Швецією, з якою у жовтні козаки уклали оборонний союз. Гетьман Іван Виговський підписав із шведським послом українського походження Юрієм Немиричем договір, згідно з яким Карл X — Август зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України та прилучення до неї західноукраїнських земель. Стала виношуватися також ідея об'єднання України з Польщею на федеративних засадах.

Юрій Немирич, перейшовши на службу до свого друга Івана Виговського, мав великий вплив на його політику. Доля Івана Мазепи певним чином теж була визначена цим видатним державним і політичним діячем доби Руїни. Немирич здобув освіту в університетах Лейдена, Базеля (1630—1634), Оксфорда, Кембриджа, Парижа й дослужився до чину генерала кавалерії у шведського короля (1655—1657). Він був автором проекту Гадяцького договору 1658 р., в якому окремим пунктом ішлося про зрівняння Київського колегіуму в правах із Краківською академією та перейменування його в академію.

Батько Івана Мазепи, який у 1654 р. виконував з Іваном Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 р. до найближчих соратників гетьмана, а відтак і Немирича.

Тому не випадково у 1657 р. 18-річного Івана Мазепу посилають у голландське місто Девентер вивчати артилерійську справу Тут у реєстрі «Хезеллен Бук» є запис: «Йоаннес Коледіньскі, нобілес польонус». У сьомому томі історії «Армії Нідерландських Штатів» у додатках, написаних Генералами Тером Аа та де Басом, говориться про те, що «Йоаннес Коледіньскі, пізніший козацький гетьман Мазепа, був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у Девентері». У цьому місті навчався артилерійського мистецтва й Немирич, який також реєструвався як «польонус». Пояснюється це тим, що тоді ще не вживався термін «українець». Правобережців називали поляками (бо належали до Польщі), а лівобережців — литвинами¹.

Степан Немирич за прикладом старшого брата Юрія також перейшов від поляків на бік Виговського й у 1658—1659 рр. обіймав посаду генерала артилерії Великого Князівства Руського. Зрозуміло, для козацької армії потрібні були фахівці-гармаші. Цим і мотивується направлення Івана Мазепи на навчання в Девентер. До речі, там він товаришував із майбутнім генералом Речі Посполитої Мартином Конським, який 23 березня 1695 р. у листі до гетьмана згадував про їхню «дружбу, которую иміл есм в молодых літах с вельможностью Вашею».

Хоча більшість дослідників відносить час студій Івана Мазепи у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах до 1656—1659 рр., ми схилиємося до тієї думки, що у згаданий період з огляду на контекст подій найвірогідніше перед Девентером або після нього він навчався у Краківській академії (важливе щодо цього свідчення французького дипломата Жана де Балюза, який писав про зустріч з гетьманом у Батурині: «Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові»). Підтверджується це й повідомленням А.Єнсена про те,

¹ Північне Лівобережжя України довгий час перебувало під владою Великого князівства Литовського. Навіть після Деулінського перемир'я 1618 р. між Польщею та Московією сюди були спрямовані великі міграційні потоки литовських осадників. Як показують сучасні дослідження, на Сіверщині більше сотні населених пунктів мають литовські назви. Навіть у XVII–XVIII ст. і пізніше сіверян називали литвинами.

що у Голландії Мазепа вивчав артилерійську справу «коштом мецената Краківської академії Новодворського».

Досить цікавою є інформація Т.Падури про те, що «Іван-Адам Мазепа вчився в єзуїтів у Полоцьку коштом князя Дмитра Вишневецького, білоцерківського старости. Київський єпископ Лещинський упровадив його на двір Яна-Казимира й він був джурою та довіреним при королі».

У джерелах згадується польський магнат Дмитро-Юрій Вишневецький (народився близько 1628 і помер 1682). Якщо він і призначався білоцерківським старостою, то малоімовірно, що до 1657 р., часу завершення протистояння між поляками й козаками, міг фінансове підтримати сина представника верхівки ворожої на той час сторони.

Однак не виключаємо, що це могло статися наприкінці 1658 р., після повернення Мазепи з Девентера. З 1657 р. в Полоцькій братській школі почав викладати Симеон Полоцький (Самуїл Петровський), який згодом став учителем московських царів. До Полоцька він закінчив Київський колегіум і, мабуть, там викладав, а відтак як здібний поет міг вплинути на вибір майбутнього гетьмана щодо навчання. Ці версії, однак, ще потребують розшуків і певніших доказів.

Після укладення 16 вересня 1658 р. Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманщиною, згідно з яким остання як Велике Князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, які провокували опозицію гетьмана до виступів. Іван Виговський у грудні 1658 р., а також січні 1659 шле послів до Яна Казимира з проханням прислати «людей на поміч», бо російські полки крок за кроком просуваються вглиб гетьманської території. В складі одного з таких посольств були Юрій Немирич, Григорій Лісницький та батько Івана Мазепи — Степан. Ця деталь вказує як на високе становище останнього, так і на дуже близькі стосунки з Немиричем.

Писар королівського посла до козаків Станіслава Беншовського Криштоф Перетяткович у своїх записках про 1659 р. згадує, що на сейм, який відбувся у Варшаві 4 квітня, «для затвердження гадяцької угоди приїхало багато знатних козаків, між ними були: Самченко — рідний дядько Хмельницького, Костянтин

Виговський — рідний брат гетьмана, Груша — генеральний писар Війська Запорозького, Грицько Лісницький — миргородський полковник, Мазепа та інші». Поляків насторожили гадяцькі умови щодо ліквідації унії та права посідати уряди у «воєводствах руських» тільки православним. В Україну до Виговського знову зачастили послы.

Писар посла Криштоф Перетяткович, їдучи до Чигирина, одного з коней залишив «у Білій Церкві, у дружини Мазепа, який був на сеймі».

Нарешті 10 червня 1659 р. король Ян Казимир разом із польською верхівкою склав присягу про те, що будуть свято дотримуватись умов Гадяцької угоди, узгодженої в ході дискусій та переговорів. Після завершення цієї важливої дипломатичної місії батько Івана Мазепа добився підтвердження (у 1659 р.) за ним, його дружиною та нащадками права на село Мазепинці. У королівському привілеї він називається «заслуженим шляхтичем і жовніром», «в багатьох військових експедиціях випробуваним».

Червень—вересень 1659 р. — період, насичений доленосними подіями в житті України. Відбулася знаменита Конотопська битва, в якій війська Івана Виговського вщент розбили 100-тисячне московське військо. Водночас вона стала точкою відліку останніх днів правління гетьмана. Частина правобережної козацької верхівки, невдоволена затвердженою сеймом редакцією Гадяцької угоди (з 24 пунктів 7 було відхилено, а 6 скориговано), а також промосковськи налаштовані лівобережці розпочали повстання. У ході його відбулося жорстоке винищення прибічників Івана Виговського та їхніх сімей. Військо московського князя Юрія Баратинського, йдучи на Київ, стратило понад 3000 «зрадників». Під Кобижчею на Чернігівщині було вбито Юрія Немирича. У вересні 1659 р. Виговський залишився без війська й змушений був шукати прихистку в Польщі.

Очевидно, тими днями вирішувалась і подальша доля Івана Мазепа. Рятуючи сина від імовірних репресій з боку промосковськи налаштованих бунтівників, родина відіслала його під королівський захист до Варшави. Сам гетьман пізніше згадував, що батько послав його «навчитися поведження з людьми біля королівської особи, а не де-небудь у корчмах».

На початку жовтня Мазепа повіз у Варшаву листи Івана Виговського канцлеру Миколі Пращмовському та королю. У своїх посланнях экс-гетьман просив визволити його дружину з Чигирини й потурбуватися про малолітнього сина Остапа. Ян Казимир узяв під свою опіку багатьох прибічників ідеї «Руського князівства», зокрема, Івану Виговському надав барське староство та київське воєводство, Степана Немирича призначив київським підкоморієм, Павла Тетерю — коростівським секретарем, мельницьким підчашим та полоцьким стольником, Степана Мазепу — чернігівським підчашим. Не забуто було й сина Степана Мазепи Івана, якого король узяв до свого двору покоєвим.

Двадцятирічний юнак у складі групи польських урядовців невдовзі відбуває до Франції. 7 листопада 1659 р. у Парижі святкували завершення війни з Іспанією. У 1704 р. Іван Мазепа у Батурині розповідав французькому послу Жану де Балюзу, що «у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир». Так почалася служба покоєвого при дворі Яна Казимира. Як українець, батьків якого у складні часи взяв під свій протекторат король, юнак мав стати взірцем відданості останньому.

В історичній літературі існують кілька версій повернення у 1660-х рр. Івана Мазепи з Польщі в Україну. У XVIII — XIX ст. з легкої руки Вольтера набула поширення як найбільш вірогідна скандально-романтична версія, пов'язана з подробицями особистого життя майбутнього гетьмана. Вона стала основою або поштовхом до написання літературних творів Джорджем Байроном («Мазепа», 1818), Віктором Гюго («Мазепа», 1829), Костянтином Рилєєвим («Войнаровський», 1825), Олександром Пушкіним («Полтава», 1829), Юліушем Словацьким («Мазепа», 1839), Бертольдом Брехтом («Балада про Мазепу», 1955) та ін. Інтимно-негативний її сюжет, однак, швидше, має легендарний, вигаданий характер, ніж ідентичний реальному факту: «Любовна пригода молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив того на волю. Кінь, котрий був припроваджений з України, повернувся додому разом з Мазепою, напівмертвим від утоми й голоду» (Вольтер, «Історія про Карла XII», 1731).

Ще у молодому віці Іван Мазепа, будучи пажем Яна Казимира, нажив у придворному середовищі недоброзичливців. Оскільки у 1660-ті рр. в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, то стає зрозумілим, чому польський король дбав про врівноваження цих сил у Варшаві й на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності й не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобреним королем, не було ніякого сенсу брати участь у двірцевих інтригах.

Іван Виговський, Павло Тетеря свої плани пов'язували насамперед з Україною. Син Степана Мазепа, як і вони, не покладав ніяких надій на зміщення короля, бо з його відставкою міг втратити все — привілеї на маєтності, високу посаду, подальшу перспективу. Ян Казимир давав йому та його батькові передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності.

Саме ці обставини прояснюють позицію молодого Мазепа, коли він запідозрив у 1661 р. придворного Яна Пасека у зв'язках з конфедератами¹, що виступили проти короля. Паж Яна Казимира приїхав у Гродно й розповів про почуте королю. Яна Пасека заарештували, але на суді він викрутився. Свідченням Мазепа не було надано значення, бо тією порою зникла загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких було досягнуто компромісних рішень. А відтак репресії до конфедератів могли тільки підлити масла у вогонь.

Зрозуміло, що Ян Пасек затаїв злість на вірнопідданого пажа. Про це він детально оповідає у своїх спогадах:

«Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганий жарт, який він зіграв зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я бував напідпитку, бо саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди.

¹ Військові частини, невдоволені затримкою платні та намірами Яна Казимира установити спадкову монархію, утворили опозиційну конфедерацію.

Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою знаходився король, і зустрів його, але там були присутні й деякі придворні. Я виступив наперед уже трохи підпийлий, і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осавуле!» А він був дуже самовпевненим типом і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!» Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! Спиніться! За дверима ж король!» Проте ніхто не став на боці Мазепи, усі скося поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем. До того ж, усі знали про ту зненависть, яку я відчував до нього, і поважали мене за те, що я здружився з усіма, ні перед ким не запобігаючи.

Зчинився великий гвалт. Один з придворних увійшов до сусідньої кімнати й сказав: «Ваша Величність! Пан Пасек дав ляпаса Мазепі!» Та король одразу ж обірвав його: «Говоритимеш тоді, коли тебе питають!» Почувши про цей інцидент, єпископ злякався, що мене покарають. Тому він підійшов до мене й сказав: «Я не знаю вашої милості, але заради усього святого відступіться, бо це великий злочин — дати ляпаса у королівських покоях комусь з королівських придворних». А я відповів: «Ваша святість не знає, що цей скурвий син мені винен». Та єпископ знову почав: «Що б там не було, тут не можна так поводитися. Вибачтеся, доки є ще час, доки король ще нічого не знає про це». Та я був упертим: «Ні, цього я не зроблю».

Мазепі плач стояв у горлі. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потракували його за рівню. Я саме розповідав єпископові, у чому полягала моя образа, коли увійшов камердинер і сказав, що король хоче бачити єпископа. Відходячи, камердинер так грізно глипнув на мене, що я подумав — королеві уже все відомо. Вони пішли до короля, а я подався у корчму. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся — настрої людей у тверезому стані таки різняться від настроїв напідпитку. Усякими обхідними шляхами я випитав, чи повідомили про інцидент королю, і мені сказали, що король про все довідався, але не розгнівався, хіба що різко обірвав камергера, який повідомив йому новину: «Що, мене це обходить? Нічого ж не трапилося! Нема чого турбувати мене через такі дурниці!»

У неділю я поцікавився у камергера, чи можна мені з'явитися на очі короля. Той сказав, що король анітрохи не гнівається і навіть сказав таке: «Нема нічого дивного, ганьба болить більше, ніж рана. Щастя, що вони зустрілися саме тут, а не деінде. Мазепа легко відкрутився. Це був йому урок. Удруге знатиме, як зводити наклепи». Отже, я увійшов у покої, сім'я саме трапезувала. (...)

Потім я ще бесідував на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволеним і більше не думав про того Мазепу. Після трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення. «Простіть один одному від щирого серця, бо ви обидва рівно винуваті». Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили».

Ян Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками та був, за висновком польського літературознавця О.Брюкнера, «неймовірним брехуном», вирішив погамувати свою образу на Івана Мазепу — «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), вдавшись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду покоєвого з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодує сатиричних фарб, щоб знеславити свого недавнього кривдника. За версією Пасека, Іван Мазепа потаємно вчашав до дружини його сусіда на Волині. Граф Фальбовський викрив ці стосунки. Він, «роздягнувши (Мазепу. — Авт.) догола, посадив його лицем до хвоста, а задом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку. Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під черево коня.

На бахмата, з природи доволі прудкого, нагукали, вдарили його канчуками та ще й, зірвавши йому з голови ковпак, стрілили над ним кілька разів. Бахмат скочив додому як скажений. А треба було їхати через густі хащі: глід, ліщину, грущину, терни, не просторим шляхом, але стежками. Кінь пам'ятав цю дорогу додому, бо часто тудою ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а не гостинцем. І треба було по дорозі часто прихилитися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні, густі місця. Та й тоді, бувало, гілка вдарить часом по голові і одєжину роздере. Отже, можна уявити собі, скільки залишилось поранень на голому, сидячому задом до конячої голови тілі, після того як прудкий і

переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хащі. [Фальбовський] затримав тих його двох чи трьох прибічних, що їхали [з Мазепою], щоб не було кому його рятувати. [Добравшись додому, Мазепа], ввесь змерзлий, припав до воріт і гукнув: «Сторожу!» Сторож, пізнавши голос, відчинив [ворота], але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. [Люди] заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити».

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, як вважає Х.Пеленська, найвірогідніше, сам «створив свій власний мотив Іполита», «образ людини, покараної за допомогою коня», не підлягає сумніву. Саме тоді у Польщі між 1687 і 1693 рр. Станіслав Морштин, а в 1696 р. Алян Бардзінський переклали «Іполита» Сенеки. Головний герой цього твору був звинувачений у перелюбстві й покараний прив'язанням до наляканих коней. У Польщі й до 1687 р. були поширені твори Сенеки, тож Пасек міг читати їх у латиномовному оригіналі.

Важливим доказом фантазуванням автора став зафіксований пізніше польським мемуаристом-хронікером Еразмом II Отвіновським (між 1696—1728), а також графом Красінським переказ про перелюбство Івана Мазепи з дружиною генерала артилерії Мартина Конського. Подробиці тут дещо інші: роздягнутого Мазепу вже у Белзькому воєводстві вимазано липкою рідиною, обсипано пір'ям і прив'язано до степового коня, який привіз коханця аж на ярмарок в Україну. Оскільки Станіслав Фальбовський був реальною особою, то ми припускаємо, що Е.Отвіновський або його сучасники, засумнівавшись у причетності пані Фальбовської до згаданого, зробили відповідну поправку до плітки чи літературної легенди Пасека (граф Красінський, знаючи про спільне навчання Конського з Мазепою артилерійської справи та їхню дружбу, мабуть, здогадно відніс любовну історію до їхніх взаємин).

Ян Пасек жив до 1701 р. (народився у 1636). Отже, йому муляло гетьманство Івана Мазепи, а тому свої тенденційні спогади та недобррозичливі згадки про свого недруга він міг поширювати у своєму оточенні. Невипадково поголос про амурні справи майбутнього гетьмана ходив у варшавських колах.

Французський посол при Карлові XII та королю Станіславові Лещинському Жак Луї д'Уссон, маркіз де Бонак, наприклад, у власних мемуарах зазначив:

«Мазепа упадав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну».

Наприкінці XIX ст. історик І.Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій із життя гетьмана. Це справа 1663 р. про розлучення володимирського судді Яна Загоровського та його молодої дружини Олени, в якій він знайшов чимало подарунків від Мазепи. Ясна річ, що такого факту для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік звинуватив дружину та її залицяльника мало не в замахові на власне життя. Мазепа тоді не був засуджений, тож з цього випливає простий висновок: доказів Загоровський не мав. Володимирський суддя, щоб виграти майновий процес, звинуватив дружину також у любовних зв'язках із князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими.

Ф.Уманець сумнівається, що цей загалом типовий «нормальний шлюбозлучний процес» ліг в основу спогадів Яна Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він говорить, «очевидно, був скандалом на всю Польщу». Зауважимо на це, що гіперболізовану скандальність інцидентові все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись із третіх чи четвертих вуст якісь вторинні відомості, він дав волю своїй уяві.

На спільність фабульної основи фантазії Яна Пасека та реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перехоплений лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна деталь малоймовірна в інтимному житті одного й того самого героя.

О.Лазаревський пов'язує відставку Мазепи в 1663 р. не зі скандальним інцидентом, а з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраного

українського гетьмана — покоевий «намірився передати Тетері клейноди без участі ловчого», що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепи, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від нього милість короля, і Мазепі залишалося одне — піти», — зазначає відомий історик. У листі польською мовою від 22 квітня 1663 р. до Яна Казимира Павло Тетеря справді обурювався приїздом королівського покоевого:

«Здавна Військо Запорозьке гордилося особливо тим і знаком батьківської любові найясніших повелителів шанувало те, що воно не тільки від попередників, блаженної пам'яті, вашої королівської милості, але і недавно ще від вашої королівської милості, пана мого милостивого, з благоговінням приймало знаки сану з рук знатних сановників Польської корони і при цьому тих, що надали важливі послуги батьківщині. Так славної пам'яті його милість, пан Кисіль, воєвода київський, вручав булаву і хоругву покійному пану Хмельницькому; а його милість, пан воєвода Чернігівський, владою вашої королівської милості, в Корсуні затверджував мого попередника в сані гетьмана. А тепер ці знаки сану хоче давати пан Мазепа, який втерся в інструкцію, і, певно, без відома вашої королівської милості, пана мого милостивого. І Військо вашої королівської милості Запорозьке ніяк не дозволило приймати їх з рук його, як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він ще не доріс до такої честі, і кріпко журило його за те, що він, не давши собі звіту у тому, хто він такий і яке його звання, наважився покласти на себе той обов'язок, який завжди справляли люди високопоставлені. І якщо в той самий час, як цар Московський посилає [тепер же] до Задніпровців, з знаками сану людину значну, якого-небудь князя, нам буде вручати їх пан Мазепа, персона настільки маловажна; то не тільки Задніпровці не схиляться до вашої королівської милості, але таким чином ще сильніше обуряться і прийдуть до думки, що Військо Запорозьке у вашої королівської милості ні в що не ставиться».

Однак із листа Павла Тетері до компаньйона молодості, на той час канцлера Польського королівства Миколи Пражмовського, бачимо, що у своєму посланні до Яна Казимира гетьман у такий тактичний спосіб виявив пом'якшене обурення діями насамперед короля, а не Мазепи:

«Король... вирішив по-батьківськи пошанувати все Військо Запорозьке, надіславши йому такі знаки сану, якими воно, дуже задоволене, передбачає собі всіляке благо. Одне тільки сповнило невдоволенням серця старшин і черні, саме те, що його королівська милість, пан наш милостивий, певно, внаслідок чийого-небудь неблагонамірного представлення зволив наказати одержати досить важливі коштовні прикраси з рук пана Мазепи, який не дійшов ще до такої високої честі і не заслужив ще того, щоб вручати подібні цінності».

Ніякого покарання від короля, зрозуміло, за свою молодість, «незаслуженість» двадцятичотирирічний Мазепа не зазнав, бо він діяв не самочинно, з власної ініціативи, а виконував наказ свого патрона. І вже у листі від 22 травня 1663 р. Тетеря повідомляє Яна Казимира, що очікує звісток від Сомка. Після отримання їх, пише гетьман, «не зволікаючи, відправлю до вашої королівської милості пана Мазепу, він і розповість вашій королівській милості, як діла підуть далі».

Попри те, що Тетеря називає Івана Мазепу в листі до канцлера «молокососом», важливо зазначити таку деталь: молодий покоєвий короля мав усе-таки неабиякі здібності, за що його й цінував Ян Казимир, доручаючи відповідальні завдання. Так, того ж самого року юнак з'їздив у Крим із королівським посланням до Селім-Герей про погодження плану спільних дій. «Отже, — писав 26 березня 1663 р. у відповідь «з поля» мурза Кутлу-Герей, — тепер ми дістали відомість від пана Мазепи, вашого слуги, що ви погодились з своїм військом і ми також з цього дуже втішаємося». З допомогою кримськотатарських орд Ян Казимир хотів приборкати конфедератів, що знову замахнулися на його владу й відступили лише після часткового задоволення їхніх вимог.

Покоєвий виконував не тільки функції гінця. Павло Тетеря, наприклад, у листі до короля зауважує, що Мазепа «знає чимало розповідей про злочинства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами».

У другій половині 1663 р. Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. Його війська 13 листопада вирушили в Україну. З королем відбув на війну й Мазепа. Як повідомляє Самійло Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа. — Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив». Причиною такого відповідального рішення саме під час воєнних дій, ясна річ, не могла бути любовна пригода. Смерть Степана Мазепа у 1665 р.¹ дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невітшний наслідок від яких очікувався з дня на день. Можливо, батьки Івана не хотіли відпускати єдиного сина на війну, в успіх якої не вірили, а тому й використали тяжкий стан батька, щоб залишити Івана при собі. Про тодішні настрої жителів Білої Церкви залишилося свідчення одного з учасників походу — Антуана Грамона: «В містечку, дуже поганому і майже без гарнізону, населення, тільки недавно приведене в підлеглість польському королю, всі козаки — бунтівники і люди, які від природи схильні до злочину і зради. Тому легко зрозуміти, що наші ночі не були спокійні». Хоча Самійло Величко сповіщає про припинення Іваном служби в короля, є джерела, з яких випливає, що у 1665 р. (12 березня) він був «при боку панском в покое его королевской милости»².

Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покоєвим Яна Казимира, а й «згодом офіцером в його гвардії». Отже, полишення служби було фактом тимчасовим. Це, по-перше. По-друге ж, гіперболізована інтерпретація Яном Пасеком мотивів залишення Мазепою Варшави (осоромився) суперечить факту його повернення.

Ян Пасек, який брав участь у різноманітних воєнних кампаніях і, як він сам зазначає, «проваландався двадцять років по Польщі, Росії, Данії та Брандербургії», часом роками не навідувався у Варшаву. Як на нашу думку,

¹ Виходимо з того, що наступного року посада чернігівського підчашого перейшла до сина Івана.

² Київські дворяни в інструкції на сейм просили підтримати прохання Адама Мазепа й підтвердити його право на Триліси: «...подчаший королевский, высказывая по ныне свое уважение и верность Речи Посполитой и королю и имея сына при боку панском в покое его королевской милости, заслуживает подтверждения его прав на владение теми именьями».

відголоски судової справи Олени Загоровської, що дійшли до нього, він сполучив з оповідкою про шотландця Менезиуса, який «зав'язав інтригу з дружиною одного литовського полковника». Викритий чоловіком, він «вимушений був тікати і попався, збившись з шляху, в руки московитів, які воювали тоді з Польщею». Про це довідуємося з донесення вищезгаданого Де ля Невіля. Він зустрівся у 1689 р. у Смоленську з Менезиусом, який дослужився в Московії до чину генерал-майора. Співзвучність прізвищ «Мазепа» і «Менезиус» могла вплинути на об'єднання їхніх любовних історій в одну. Це тим вірогідніше, що у 70—80-х рр. XVII ст. вони обидва на боці Москви зробили блискучу кар'єру.

Молодий Мазепа 26 травня 1666 р. отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобривикович Васильєвої-Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину. Вірогідно, що у другій половині 60-х рр., після отримання такого відчутного спадку, він зміг продовжити навчання. Ян Пасек у своїх мемуарах зазначає: «Не знаю, куди подався цей козак, але чув, що його було послано на науку до Франції, і він добре вивчився там тої мови». У листі Пилипа Орлика до сина Григорія є згадка про те, що Іван Мазепа перебував також в Італії й Німеччині.

Згадане дозволяє припускати навчання майбутнього гетьмана в італійській Падуанській академії, яка користувалася популярністю серед православних. Невипадково Жан де Балюз, перебуваючи у Батурині, помітив, що Мазепа «з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою», а також мав свіжі французькі газети.

Розділ 3

СЛУЖБА У ПЕТРА ДОРОШЕНКА ТА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

У 1668 р., після смерті дружини, Ян Казимир зрікся престолу. На його місце обрали Михайла Вишневецького, батько якого, Ієремія, ненавидів козацтво та був гонителем православ'я, вогнем і мечем придушував національно-визвольну війну українського народу в середині XVII ст.

Це й стало, мабуть, вирішальним у поверненні Мазепи або з Варшави, або з Італії чи Франції під українські корогви. Адже після Корсунської ради 1669 р. гетьман Петро Дорошенко звернувся до всіх патріотів із закликом приєднатися до нього. Мазепа як офіцер гвардії короля, прибувши у Чигирин, був призначений ротмістром надвірної компанії. Тобто його функціональні обов'язки практично не змінилися. Він очолював охоронний загін гетьмана, а отже, користувався в останнього довір'ям. Іван Мазепа був свідком і учасником боротьби Дорошенка за кращу долю українців. Ротмістру й самому доводилося із зброєю в руках брати участь у збройних сутичках із ворогами. Так, Чернігівський літопис за 1672 р. сповіщає: «А Дорошенко послал до монастиря Креховского спод Илвова Ивана Мазепу на залогу. Каплан-паша не відал того и послал часть войска турецкого и татарского добывати того ж монастиря. А гды пришло войско его там, били їх, боронячися, чернці добре и ханского забито сестренца гліотом желізным и сам залога Иван Мазепа з ручницы много турков трупом положил. За що велми розгнівався хан и болшую громаду войска татарского и турецкого добывати Крехова послано. Видячи чернцы, же трудно оборонитися, здалися турком и дали за себе окупу сребра церковного каменей чотыри и таляров тысячу. А так отошли от них турки и пришли до цесаря до Каменца-Подолского».

Своєму довіреному Петру Дорошенко доручає виконувати й дипломатичні завдання. У доносі на Дем'яна Многогрішного йдеться про його таємні переговори з правобережним гетьманом, якого представляв «капітан Мазепета». Останній нібито чув від царських посланців, що гетьману «уготовлено в царских слободах 500 дворов подданных, только ты выдай нам старшин и начальных людей украинских».

О.Оглоблин висловлює сумнів щодо наступного службового підвищення Івана Мазепи: «Дехто пише, що він був генеральним писарем у Дорошенка, і це дуже часто повторюється, інші кажуть, що він був генеральним осавулом. Перше твердження цілковито помилкове, бо сам Дорошенко спростував це. Він вказував, що Мазепа ніколи не був генеральним писарем. І справді, з 1669 по 1676 рр. генеральним писарем у Дорошенка був не Мазепа, а Михайло Вуяхевич. Чи був він генеральним осавулом, важко сказати, бо уряд Генерального осавула не був

урядом сталим, так би мовити, з окресленими функціями». На ці докази вченого, однак, є контраргументи. У царській грамоті від 7 травня 1674 р. до Івана Самойловича є наказ «писати к пану Дорошенку, чтоб он, помятуя благочестивую и истинную христианскую веру греческого закону и суд Божий праведной, и прежнее свое и нынешнее обещание, как он обещался через присланного своего писаря Ивана Мазепу» не йти на зближення з Кримом. Як бачимо, Мазепа обіймав посаду писаря, хоча, можливо, й недовго, відразу після переходу багатьох старшин на бік царя.

Статус Івана Мазепи в оточенні Дорошенка в 1674 р. був вищий від статусу керівника охоронної гвардії. Саме йому доручалося вести переговори з представниками Москви, Криму й, мабуть, Варшави.

11 червня 1674 р. січовики взяли в полон Мазепу, що як посол від Дорошенка прямував із листами до турецького візира, султана й кримського хана¹. Разом із ним їхало 9 татар і 15 козаків-невільників з Лівобережжя. Самійло Величко у своєму «Літопису» оповідає, що запорожці хотіли «розтерзати й убити» дорошенківського посла, але кошовий Сірко погамував їхнє прагнення пророчими словами: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться».

Білгородський воєвода, князь Григорій Ромодановський, отримавши звістку про полонення важливого посланця, прислав на Січ гінця з наказом видати Мазепу та одного татарина. Іван Сірко зігнував цю вимогу, але змушений був підкоритися наказу, коли Ромодановський велів заарештувати його дружину в Харкові.

У супровідному листі від 6 липня 1674 р. кошовий отаман писав Івану Самойловичу: «Покажи милость свою, как отец милосердный, чтобы он в неволи не был и чтобы войско запорожское, даровавшее ему и волю, и жизнь, и здоровье, не стало говорить, что Сирко засылает людей в неволю».

¹ У листі до хана Селім-Геряя Дорошенко скаржився на двох кримських султанів, які відступили з України при наближенні російсько-козацьких військ до Жаботина. Він просив терміново надіслати на підмогу 10-тисячний загін кримчан. У візира він також вимагав додаткові контингенти вояків.

Пояснення такій турботі просте: хитрий кошовий ще в квітні 1674 р. посилав у Чигирин до Дорошенка своїх посланців для погодження засад дружби й співробітництва, але водночас із вигодою для себе загравав з Москвою та Самойловичем. Захоплення Івана Мазепи сталося найімовірніше через дорошенківський ясир. Смерть посла була невігідна Сірку, бо це означало б, що він оголошує війну Дорошенку. Кошовий написав докірливого листа своєму союзникові у зв'язку з перехопленням гетьманського посланця:

«Адже бачив явну до нас Божу милість, що перепинила твій злий і шкідливий для душі намір, бо хоч ти і послав був зі своїм ротмістром Мазепенком нашу братію в бусурманську неволю, але їх із тим твоїм посланцем припроваджено до нас, на кіш Запорозького війська. Сподіваємось отож, що за тою ж Божою ласкою і за пильним старанням наших братів оглядатимемо і вітатимемо незабаром тут-таки, на коші нашому військовому, і самого вашу милість» (цитуються за «Літописом» Самійла Величка. — Авт.).

Твердження, що Іван Самойлович на зло собі виявив велике благодіяння, порятувавши Мазепу від заслання, давши йому прихисток і впливове становище у Батурині, не зовсім відповідає істині. На той час лівобережний гетьман мав неабияку зацікавленість у свідченнях посланця Дорошенка проти Івана Сірка як кошового, котрий веде подвійну гру щодо Москви (й це було правдою).

Непевно почуваючи себе в оточенні старшин і полковників, що привели його до влади, Самойлович болісно сприймав переговори московських урядовців із правобережним гетьманом, який ще перед 1674 р. заявляв про об'єднання Лівобережжя й Правобережжя та обрання одного гетьмана, ясна річ, маючи на увазі себе. Тоді Петро Дорошенко отримав відмову: «Великий государь указал быть на той стороне Днепра гетманом ему, Петру Дорошенку, а на сей стороне Ивану Самойловичу и править каждому своя сторона, а наступят неприятели, — и отпорь давать сообща». Дізнавшись про це, Самойлович навіть посилав у Москву чернігівського полковника Василя Борковського бити чолом, щоб Дорошенка не приймали в підданство, а коли б і прийняли, то щоб без надання правобережного гетьманства. Бо, за словами гетьманського посланця, якщо він отримає

гетьманство на правому березі, тоді зараз же захоче бути гетьманом і на лівому боці, а як обидві сторони захопить, то захоче стати «самовладетелем України».

Під час переговорів Дорошенко хотів, щоб гетьмана в Україні залишили одного, наполягаючи на тому, що Самойлович не здатний гетьманувати, бо, мовляв, несправжній козак.

Оскільки Іван Сірко час від часу робив ставку на Дорошенка, а останній, втрачаючи підтримку правобережців, — на Крим і Туреччину, ці реалії, які були відомі Мазепі, посилювали позиції Самойловича. Звіт у Москві спійманого дорошенківського посланця мав ще раз переконати царських урядовців, з якими ненадійними ватажками вони мають справу на Правобережжі та Січі. 15 липня 1674 р. правобережний гетьман писав услід відправленому до Московії свідку: «Мой ласкавый господине Мазепо! Как я говорил вашей милости и дал слово, что при пожитках своих и при здоровье со всім домом пребывать будешь, то и повторяю (...) гді будет надобно и указано сказати и объявити изволь, никакова и малого не утаив діла». Мазепі й без цих прохань не вигідно було кривити душею чи щось приховувати. Обставини склалися так, що 20 лютого 1674 р. значна частина задніпровської старшини піддалася царю. Серед них були генеральний обозний Іван Гулак, генеральний суддя Яків Улізко, генеральний осавул Яків Лизогуб, полковники: канівський — Іван Рурський, корсунський — Михайло Соловей, білоцерківський — Степан Бутенко, уманський — Григорій Білогруд, торговицький — Степан Щербина, брацлавський — Павло Лисиця і паволоцький — Костянтин Мигалевський. Родина Мазепи жила в Корсуні, а тому, як свідчив він у Москві, «будучи де он в Чигирине, просился он Иван у Дорошенка, чтоб его отпустил к жені в Корсунь. И Дорошенко де ему сказал, что де он хочет изменить: знатно, что Ромодановский соболями его прелстил». При цьому в березні 1674 р. правобережний гетьман і сам не виключав злуки з Москвою, про що й намагався від його імені домовитися Мазепа з боярином Ромодановським. Московські дяки зафіксували такі слова генерального писаря: «Когда меня гетман Дорошенко отпускал, то присягнул, что хочет сам идти в Переяслав бить челом, чтоб великий государь изволил принять его в подданство и вины его простить; тебя же, боярин,

приказал гетман Дорошенко просить, чтоб ты прислал ему знатных и верных людей, с кем можно было бы ему сюда приехать».

Намагання Петра Дорошенка будь-якою ціною виторгнути собі вигідніші умови московського чи кримського підданства й дуже часта зміна орієнтацій, що призвело до значного кровопролиття в Україні, знеслили правобережний гетьманат, розчарували його прихильників і соратників. Тому Мазепі нікого було зраджувати чи видавати якісь таємниці. Фактично наприкінці свого гетьманування Дорошенко тримався не на силі козаків, а на підтримці кримських ханів. Свідчення про це Мазепи в Москві применшувало його політичну вагу та значущість. Тому й зрозуміла реакція правобережного гетьмана на «генеральне писарство» свого посланця. Дорошенко в такий спосіб примешував вартість інформатора зі свого найближчого оточення.

У Малоросійському приказі детально допитали важливого свідка. «Почему, — запитували його, — Дорошенко не послал атаманов в Черкасы, когда боярин и гетман отправили к нему посланцов принять от него присягу?» Мазепа відповідав відверто: «Приехало 23 человека от Серка и стали говорить Дорошенку, чтоб он не ездил к боярину и гетману в Переяслав, не отдавал бы своей булавы и бунчука, а по-прежнему оставался бы гетманом на правой стороне и приехал в Сечь для подтверждения своего гетманства. А тут пришли вести, что из Крыма идет к Дорошенку в помощь орда. Дорошенко не поехал в Запорожскую Сечь, опасаясь государевых людей на дороге, но с посланным стрелецким головою не стал уже ссылаться».

Вислухавши пояснення, Мазепу відпустили у Батурин. На прохання лівобережного гетьмана йому було дозволено перебраться на Лівобережжя разом із дружиною та дітьми.

Іван Самойлович, підозрюючи близьких до себе старшин у претензіях на булаву, намагався оточити себе правобережними дорошенківцями, які, втративши уряди та зберігаючи вдячність за нові, були далекі від боротьби за владу в лівобережному старшинському середовищі й не мали на меті відразу занурюватись у плетиво антигетьманських інтриг. У резиденції гетьмана невдовзі стали відігравати значну роль правобережні Михайло Вуяхевич, Василь Кочубей

та Іван Мазепа. Гетьман, як свідчать документи, дуже цінував людей здібних і освічених. Так, у 1681 р. він фактично примушує залишитись у резиденції випускника Альбертинської академії та інших навчальних закладів Європи Адама Зерникау, заохочуючи його великою платнею та добрим ставленням. Високий освітній рівень Мазепа, його вміння давати слушні й розумні поради сприяли поступовому вивіщенню «військового товариша» (так він називається у документах за 1677—1679 рр. — Авт.) до «ближняго своего человека» Самойловича. Саме йому гетьман доручає у січні 1677 р. їхати у Москву зі спростуваннями доносу ніжинського протопопа Симеона Адамовича та стародубського полковника Петра Рославця. У жовтні того самого року Мазепа як поважний посланець вдруге їде до царя, щоб «он с грамотою великого государя к нему гетману ехал». Після Чигиринських походів Самойлович доручає йому доставити у Москву повідомлення про ймовірний напад кримчан на Київ. Довірений гетьмана у тогочасних документах уже називається значним військовим товаришем. У березні 1679 р. він зустрівся з думним дяком Ларіоном Лопухіним, щоб викласти йому точку зору гетьманського уряду на те, як підготуватися до відсічі ворогові. «Надобно, — говорив Мазепа, — чтоб на оборону Киева и всего Малороссийского края прислано было много войска, а бояр и воевод было бы с ним не много, и ратные люди слушались бы их, а большой воевода был бы один; а если будут бояре и воеводы многие и полки у них разные, то бояре и воеводы станут между собой местами считаться и ни один своего полку полчан никому не даст, будет всякий своих полчан беречь, и будет оттого нестроенье». «Кому боярам и воеводам быть, — зауважив Лопухін, — о том уже писано в царских грамотах; промысл чинить надобно, смотря по тамошнему делу и по совету с гетманом, а прежде времени знать об этом нельзя; надобно делать так, как случай воинский покажет; а боярам и воеводам быть всем вместе и розни между ними быть не для чего». Відповідь Мазепа свідчить, що Самойлович не випадково послав цього старшину з пропозиціями та заувагами. «Буди воля великого государя, — дипломатичне відповів посланець, — но в прошлую войну с князем Ромодановским ратных людей было много, а как они были на той стороне Днепра и шли на выручку к Чигирину и у неприятелей гору

брали, и как шли назад из-под Чигирина отводом, то государевых ратных людей на боях очень было мало, только были солдатские полки да стрелецкие приказы, и в стрелецких приказах людей к бою было мало же, человек по триста, остальные стрельцы все были в обозе у телег, а от рейтар и городовых дворян только крик был; к гетману полковники и головы присылали беспрестанно, просили людей в помощь, и гетман людей своих к ним посылал, а сам остался только с двором своим и драгунским полком, который, по указу государеву, в воинских случаях при нем всегда бывает». «У сотен были головы, у рейтар полковники и начальные люди, — говорив думный дяк, — и они чего смотрели? Для чего ратных людей к промыслу не высылал? То их дело!» «В то время смотреть было некогда, всякому было до себя!» — відповів Мазепа.

Того самого року відбувся «великий згін» населення з Правобережжя. Людей примусили перейти на Лівобережжя, а їхні оселі спалили, аби покинуті згарища міст і сіл більше не приваблювали завойовників та різного штибу авантюристів. У цій справі Самойлович відрядив до Москви Івана Мазепу та свого небожа — гадяцького полковника Михайла Самойловича. Вони мали переконати царських урядовців у розширенні меж Гетьманщини за рахунок слобідських полків. «На сю сторону, — зазначали посланці, — с той стороны Днепра перешло одиннадцать полков, но теперь их осталось у нас одна треть (понад 20 тисяч сімей. — Авт.), а две доли пошли прежде в слободские полки и там жительствоуют. Пусть бы великий государь указал полки слободские, населенные малороссиянами — сумский, харьковский, ахтырский и рыбинский — отдать под гетманский regiment, потому что все эти полки, как и гетман, и все войско запорожское, такие же малороссияне и одного государя подданные, и тогда бы гетман ведал, где этих правобережных жителей расселить, и над всеми начальствовал бы гетман, как ныне бояре начальствуют». На це їм сказали, що вже наказано провести межування між слобідським і малоросійським краями. Іван Мазепа у це не повірив: «Нам сомнительно, что указано отмежевать и ограничить слобожан от нас. Межевать их не для чего: и слободская Украина, и малороссийские города — под державою одного великого государя, и все жители — и в том, и в другом крае — его верные подданные». Хитрому задуму

гетьманців не вдалося справдитися. Побоюючись посилення ролі гетьмана, цар не прийняв пропозицій Батурина. Посланці Самойловича отримали таку відповідь: «Великий государь укажет послать добрых дворян разсмотреть и описать порожняя земли, годным к, поселению, и сообразить, сколько на них можно поселить людей, наделивши их пашнями и санными покосами, а по описи таких земель гетману будет сообщен царский указ о поселении оных заднепрян».

У 1681 р. молдавський господар Іван Дука, васал турецького султана, почав закликати людей осаджувати слободи на безлюдному Правобережжі. У цьому зв'язку Іван Самойлович у березні 1682 р. відрядив до Москви свого найпершого довірника — Мазепу. У Малоросійському приказі між ним та дяками відбувся діалог, задокументований писарями:

«— Не приманивают ли народа к переселению обещанием вольного производства винного пития? — запитували урядовці.

— Эта приманка соблазнительная, — говорив Мазепа, — потому что в крае гетманскаго регимента винная продажа отдана на откуп, устроены оранды (оренди. — Авт.), и никому не вольно держать пития, а прежде того не бывало. Людям, которые от того питались, это не без досады.

— Нельзя ли отменить оранд?

— Невозможно. Нечем будет содержать охотное войско.

— Но война прекратилась, и охотное войско можно распустить.

— Если охочих козаков распустить, то они все пойдут на ту сторону к Драгиничу (козацький гетьман, призначений Іваном Дукою. — Авт.), и от тех людей стануться ссоры и задоры. Люди они бездомовные и привыкли жить в своевольстве: таким людям молдавский воевода будет рад.

— А нельзя ли обмыслить иных доходов на содержание охотнаго войска?

— Иных доходов взять негде. Если арендные сборы оставить, то придется положить на посполитый народ побор, а это будет малороссийским людям еще противнее. Нынешний арендный откупной доход только тем людям противен, которые прежде держали шинки, да и тем, правду сказать, досадовать нечего. Кто захочет, тот и теперь может тем промыслом промышлять, пусть только явится к

откупщику; а побор, положенный на весь посполитый народ, всем равно будет тягостен».

Як видно з цих записів, Мазепа був досить добре обізнаний із ситуацією на Гетьманщині й міг давати цінні поради царським урядовцям. При цьому він зумів відстояти інтереси Самойловича, який не бажав розпускати компанійські та сердюцькі формування.

Дипломатичний хист і гнучкий розум Мазепа поставили його у ряд найвпливовіших довірників гетьмана. Хоча він не мав значного уряду, але дуже часто виконував обов'язки генеральних старшин, до послуг яких Самойлович вдавався рідко. Після призначення генерального осавула Леонтія Полуботка у кінці 1682 р. переяславським полковником на вакантне місце у генералітеті був запрошений Мазепа. Функціональні його обов'язки практично не змінились. Він часто буває як дипломат у Москві та Києві. При тому, як доводять документальні свідчення, виконує й різні делікатні доручення гетьмана. Доктор історичних наук Ю.Мицик віднайшов у польських архівах лист від 19 березня 1683 р. якогось агента про поїздку Івана Мазепа до Москви та вчинений на нього замах: «В цих днях Івана Мазепу, осавула війська гетьмана запорозького сіверського, котрий приїздив з дарунками (?) до царів їх м[илостей], приносячи (!) гетьманську дочку з зятем Шереметом, а сина (сина Івана Самойловича Семена, який кілька років як заручник утримувався у Москві. — Авт.) визволяючи з закладу, коли він їхав уночі з учти від одного боярина, слуги князя Троякурова кілька разів рубнули в голову і в руку. За це їх було бито батогами, а за сина дворецького, відкуповуючи від шибениці, заплатили півчверті тисячі рублів». У березні 1685 р. гетьман послав генерального осавула у Київ провідати дочку Параску, видану заміж за київського воєводу, боярина Федора Шереметьєва. «Дружина боярина, яка дев'ять днів після пологів лежала в постелі, одужала завдяки частим трав'яним ваннам, — занотував 12 березня у своєму щоденнику російський генерал шотландського походження Патрік Гордон. — Увечері від гетьмана прибув Мазепа, щоб довідатись про здоров'я його дочки». 14 березня боярин і генеральний осавул «вечеряли у Гордона», а 18 березня дочка гетьмана, дізнавшись, що її чоловік тяжко захворів, знепритомніла, впала й довго не приходила до тями. Через два дні

її не стало. Генеральний осавул займався організацією похорон її в Михайлівському монастирі. Як писав Гордон, «Мазепа, зі свого боку, казав духовенству, що його світлість гетьман не забуде святого місця і винагородить їх за їхні труди». Довелося йому невдовзі виконувати й неприємну місію: Іван Самойлович вирішив повернути собі всі речі, подаровані дочці та зятю під час весілля. Як зазначав Гордон, «5 числа (червня 1685 р. — Авт.) Мазепа і бунчужний були прислані гетьманом у Київ, щоб, згідно з Царським наказом, отримати дорогоцінні коштовності, гроші, одяг та інші речі, які гетьман дав своїй дочці при вступі її у шлюб. Вони пред'явили великий список грошам, які гетьман в різний час посилав своєму зятю, і в тому числі навіть ті, які призначалися для війська, що склало 7714 р. З числа їх 2500 р. були заплачені за будинок в Москві, який, згідно з царським указом, також повинен був бути повернутий гетьману. В тому ж списку показані всі подарунки, які при весіллі і після зробили полковники та інші особи, а також різні інші речі, про які боярин не в змозі був згадати (...). Боярин віддав увесь срібний посуд, який важив більше ста фунтів, також перли, дорогоцінні коштовності і 19 каблучок, оцінених в 760 рублів, плаття і хутра вартістю в 1000 р., білизну всяку і домашні приналежності, отримані його дружиною від її батька. Подарунки ж, зроблені йому полковниками та іншими особами, він не повернув, тому що ця вимога була противна всякій справедливості, хоча вони і були означені в списках в обох уповноважених».

Неприємну місію виконував Мазепа 29 червня 1685 р. під час виборів нового митрополита. За рік перед цим актом московський патріарх запропонував Івану Самойловичу посприяти в обранні київського митрополита, який би перевів Київську митрополію з Константинопольського патріархату під юрисдикцію Московського патріархату. Така фігура невдовзі була знайдена. Гетьманським інтересам відповідав покривджений у Польщі луцький єпископ Гедеон Четвертинський, який саме перебрався на Лівобережжя. На вибори не прибуло дуже багато церковних ієрархів, навіть Лазар Баранович. Проте, як зазначає у щоденнику Гордон, через «наполегливі вимоги депутатів гетьмана» акт обрання відбувся. Хоча Іван Самойлович і писав Василю Голіцину, що, відправляючи Мазепу та полковників у Київ, він не давав їм жодної вказівки, це не відповідало

істині. Генеральний осавул та полковники (Борковський, Жураховський, Полуботок, Коровченко) забезпечили обрання Гедеона Четвертинського. Те, що Мазепа виконував це завдання без великого бажання, всупереч власним поглядам, засвідчує його пізніше вороже ставлення до митрополита. Ставши гетьманом, він повідомляв у Москву про нього як людину злобливу та мстиву.

У січні 1686 р. Самойлович відправив генерального осавула зі своїм сином Григорієм, чернігівським полковником, до царя та Голіцина, щоб переконати їх у недоцільності укладення мирного договору з Польщею. Якщо ж московський уряд уже визначився щодо угоди, то Мазепа повинен був запропонувати внести у неї положення про підпорядкованість Запорозької Січі тільки царю й захист православних на Правобережжі та у польських володіннях.

Генеральний осавул, виконуючи волю гетьмана, доводив, що польська влада «и не всякие присяги свои сохраняет, и овшем в какой бы присяге оказался им быти непожиток, тую ламлют и разоряют, що и за сих веков оны по себе показали не единожды». Далі він спростовував польську ініціативу, щоб царські війська за укладеним договором ішли добувати Крим. Цей виснажливий похід завершиться безрезультатно, «поневаж с Крыму есть еще им куды от войны, иле от так явной, ухилитися». Нічого не дасть і захоплення фортець, оскільки їх важко буде утримувати через брак продовольства в окрузі. Водночас кримчани, скориставшись із того, що московське військо буде далеко від Московії, зможуть напасти на неї. Висловлені зауваги щодо Криму практично всі справдилися у наступних походах на ординців. Походи ці або завершилися безрезультатно, або принесли лише локальні перемоги.

Гетьманські посланці вже не змогли зупинити процес налагодження співпраці між Московською державою та Польщею. 26 квітня 1686 р. у Москві був підписаний «Вічний мир», у якому лише частково були враховані інтереси Гетьманщини. Інтенсивні зусилля Івана Самойловича, спрямовані на перешкоду його укладенню, викликали невдоволення у Василя Голіцина та партії російських можновладців, яку він очолював.

Розділ 4

КОЛОМАЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Як керманіч гетьман Іван Самойлович зробив чимало, щоб об'єднати пошматовані землі України в одне ціле. Його політика щодо цього була послідовною. Він неодноразово висловлював своє невдоволення тим, що Правобережжя залишилося під поляками. Попри чіткий намір царських дипломатів укласти на цій територіальній основі з Польщею «Вічний мир», гетьман наполегливо переконував їх не діяти всупереч українським інтересам. «Поляки хоч і заприсягнуть, а проте зрадять, — остерігав він Москву. — Папа та ксьондзи знімуть з них присягу, в їхній вірі це можна».

Та думку Самойловича зігнорували. Весною 1686 р. «Вічний мир» було укладено. Згідно з ним, закріплювався поділ України, Москва зобов'язувалася розірвати перемир'я з Туреччиною й виступити в похід проти Кримського ханства. 8 лютого 1687 р. Московія уклала союз з Австрією та Венецією й таким чином стала членом «Священної ліги». Іван Самойлович не приховував свого роздратування втратою правобережних земель і намірами росіян вийти до Чорного моря. «Не послухала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», — коментував гетьман «Вічний мир» у своєму оточенні. Висловив він своє обурення й польському королеві. Він не заперечував проти участі у майбутніх спільних діях проти Криму, але наполягав на поверненні козакам Правобережжя. Позицію гетьмана адресат передав до Москви, яка прореагувала на те гнівом.

Дії Самойловича проти волі царівни Софії та її дорадника князя Василя Голіцина поставили його у хистке становище й позбавили довголітньої надійної опори, яка була гарантом під час неодноразових антигетьманських виступів. Літописці, очевидно, справедливо дорікають йому за «высокомірие... непомерное и не только на козаков, але и на духовный стан», бо «усіх людей нізащо міли», «не могл насититися скарбами».

За п'ятнадцятирічний термін гетьманування Іван Самойлович, здавалося б, надійно зміцнив свою владу на Лівобережжі свояками в старшинському оточенні,

призначенням трьох синів полковниками в ключових полках. Його авторитарне правління саме в такій формі забезпечувало відносний спокій та стабільність у Гетьманщині. Суттєвим фактором надійності становища гетьмана була також московська підтримка. Коли її не стало, внутрішня опозиція відразу знайшла спосіб усунути гетьмана від влади. Останній, до того ж, дав своїм ворогам підстави звинуватити його в саботажі під час організації та проведення Першого Кримського походу 1687 р.

«Розповсюдилася чутка, — писав свідок і учасник походу Гордон, — що козаки з наказу чи в усякому разі з гетьманського дозволу самі запалили степи з метою перешкодити вторгненню росіян у Крим, внаслідок чого між росіянами і козаками відкрилась взаємна недовіра». Автор щоденника зазначав, що козакам не вигідно було підкорятися кримчан, бо тоді Москва могла б порушити їхню вольність. Про ці настрої інформатори оперативно доносили в Москву. Федір Шакловитий, виїхавши до війська, віз царське послання такого змісту: «Великим государям известно, что в степи, позади и по сторонам наших обозов, жители малороссийских городов, ехавшие с харчами за обозом, сожгли конские кормы; ты бы, гетман, про тот пожар велел разыскать со всяким радением и виноватых наказал немедленно, потому что это дело великое».

Гетьман, невдоволений «Вічним миром» і Кримським походом, не приховував втіхи від того, що його прогнози збулися й 150-тисячній московсько-козацькій армії довелося без бою відступити.

«Не сказывал ли я, что Москва ничего Крыму не сделает? Се ныне так и есть, и надобно будет впредь гораздо им от крымцов отдыматься!» — зафіксували його слова, сказані з насмішкою, автори чолобитної до царів. Можна частково погодитися з їхньою аргументацією «ізмін»: Іван Самойлович «не посылал» гасити «пожарами пылающие поля», не вислав розвідувальні караули «о положении поля проведывать», «совершенно на том стал и советовал, чтоб бояре, их милости, с войсками возвратилися назад». Зрозуміло, гетьман не зраджував царя, але фактично своєю пасивністю сприяв провалу великої військової операції. До речі, дослідник А.Востоков знайшов свідчення піддячого стрілецького приказу Симонова, який доповідав у Москву про не такі вже й страхітливі масштаби

пожеж: «А как он, Михайло, от Сечи ехал до Конских Вод, и в тех местах на горелых степях трава вышла новая и лошадей кормить по нужде можно».

Крім того, він бачив, що у полках не було голоду, бо «из черкасских городов привозят питье и хлебных и съестных запасов много и продают дешевою ценою». Згадане якоюсь мірою підтверджує звинувачення проти Івана Самойловича у нав'язуванні некомпетентному у військових справах головнокомандуючому Василю Голіцину рішення про відступ. Тим часом царівні Софії та її фавориту потрібна була перемога.

Впливові інтригани при царському дворі давно очікували послаблення позицій Голіцина як винуватця знищення в Московщині місництва. Князі Борис Долгоруков і Юрій Щербатов, вирушаючи у похід, навіть одяглись у чорне траурне вбрання, демонструючи цим наперед свою впевненість у поразці. Голіцин із нетерпінням очікував від свого довіреного Федора Шакловитого свіжих новин про напружену ситуацію в Москві. Тим часом у ході відступу Іван Самойлович наказав після переправи козаків спалити сім мостів через річку Самару. Можливо, козацьке керівництво не мало зв'язку з російськими підрозділами, які йшли за ним услід. Останнім довелося відновлювати переправи. Але через подібні «дрібниці» у союзницького війська з'являлися цілком слухні сумніви щодо справжніх намірів козацької верхівки. Через організаційні прорахунки у війську росіян «померло багато офіцерів і солдатів» (Гордон. — Авт.), знеслилися коні, які не могли тягнути гармати та амуніцію. Своє невдоволення цією ситуацією російські зверхники переклали на українських союзників. На думку Гордона, у падінні гетьмана значну роль зіграла особиста неприязнь Голіцина до Самойловича. У 1677 р., за повідомленням автора щоденника, «між фаворитом і нинішнім генералісімумом... і гетьманом виникла сварка. Оскільки той у момент ревнощів і сварки між генералісімумом і боярином князем Ромодановським відкрито став на бік останнього, то, можливо, зараз це згадалося».

Голіцин доручив Неплюєву ввійти в контакт із найвпливовішими старшинами й з'ясувати через них справжні плани гетьмана. У щоденнику Гордона зазначається, що севський воєвода знайшов для цієї мети двох українців, яким Іван Самойлович доручав найважливіші справи: один був генерал-

ад'ютантом, другий — секретарем. Якби вони підтримали гетьмана та розвіяли підозри щодо нього, то, ясна річ, все б залишилося без змін. Однак вони цього не зробили. Можливо, Неплюєв знав, до кого звертатися й що від них можна почути.

Та найбільш вірогідно, головну роль у дискредитації гетьмана зіграла відповідна налаштованість севського воєводи, перед військом якого Самойлович спалив мости. Жадоба помсти змусила Леонтія Неплюєва вдатися до пошуку засобів зганьблення козацького лідера. Інтереси великої групи відставних старшин-опозиціонерів збіглися з намірами воєводи. 7 липня він разом із новими зацікавленими спільниками з оточення Самойловича написав донос на гетьмана. Цього разу останній уже не мав надійного захисту.

Оскільки Івана Мазепу у 1687 р. обрано гетьманом, то більшість дослідників вважає, що він і був головним ініціатором та диригентом змови проти Самойловича. Є про це й літописні повідомлення: «Самойлович по доносу генерального осаула Мазепы в Крымском походе лишен хетманства и в ссылку сослан», «взято на Сибир з подыску Мазепыного». На жаль, саме такі легендарно-міфологічні трактування стали складовою наукових розвідок.

Історику Ю.Шевченку нібито «пощастило» знайти документальне підтвердження причетності Івана Мазепи до змови. У своїй розвідці він пише: «В архіві чернігівського історика Олександра Ханенка зберігався лист Івана Мазепи до Василя Дуніна-Борковського з Москви від 11 травня 1686 р., в якому Мазепа сповіщав, що «доповів цесарівні Софії про Самойловича». Згодом він передав Василеві Дуніну-Борковському царський дарунок — кунтуш і жупан «на соболях» та «20 гривен срібла». Переглянувши вказані джерела, ми з подивом пересвідчилися як у несумлінності автора, так і в його тенденційності.

По-перше, цитований документ написаний у Батурині й опублікований «Черниговскими губернскими ведомостями» з помилкою: «11 травня 1680 р.», а треба «11 травня 1688 р.» «Докладали мы Пресвітлійшим Великим Государям и Великой Государині их Царскому Пресвітлому Величеству о справах бывшего гетмана Ивана Самойловича», — зазначено в листі. Тобто Мазепа доповідав про справи колишнього гетьмана. Ю.Шевченко, щоб підігнати під свої висновки це джерело, фактично його фальсифікує.

«Мазепа організував змову старшин, які подали головнокомандуючому російськими військами В.Голіцину донос, — стверджує історик Л.Вишневецький. — Самойлович звинувачувався у зрадництві та зв'язках з татарами». Історик Г.Сергієнко нібито знаходить на підтвердження згаданого й аргументацію: Голіцин, пише він, «вдався до того, що доручив генеральному осавулу Івану Мазепі та військовому канцеляристові Василю Кочубею (через воєводу Леонтія Неплюєва) вивідувати думки й висловлювання Івана Самойловича проти політики царського уряду та дій російських вельмож. Про це знав генерал Патрик Гордон і записав у своєму щоденникові (там він назвав Мазепу генерал-ад'ютантом, а Кочубея — секретарем)». Зауважимо відразу, що автор щоденника згадує генерал-ад'ютанта та секретаря Самойловича, але не називає їхніх прізвищ. Справді, можна припускати, що це були Мазепа та Кочубей. Але не більше того, й за умови, що Гордон до Коломаку не спілкувався ні з тим, ні з другим. Насправді ж це не так. Мазепу, зокрема, він знав ще з Чигиринських походів. У щоденнику генерала за 1685 р. є такі записи: «Прибув Мазепа від гетьмана, щоб дізнатися про хвороби його дочки», «Боярин і Мазепа вечеряли у мене в цей вечір». Отже, у своїх записах Гордон без вагань назвав би Мазепу, якби насправді Неплюєв давав йому відповідні доручення. Найімовірніше, дорадник Василя Голіцина під час Кримського походу став свідком таємного доручення іншим двом старшинам, прізвищ яких він не знав.

У цьому зв'язку спробуємо їх визначити. Першим підписав звинувачення у «зраді» генеральний обозний Василь Борковський. Чи міг він бути отим «генерал-ад'ютантом»? На це запитання можна дати ствердну відповідь. Адже генеральний обозний вважався другою особою після гетьмана й відповідав за артилерію та різноманітні військові справи. Гордон, не знаючи структури гетьманського управління, але бачачи, що Борковський виконує ті чи інші відповідальні оперативні доручення Самойловича, міг визначити його посаду на рівні генерал-ад'ютанта. У щоденнику шотландець, пишучи про вибори гетьмана, зазначив, що «деякі назвали якогось Борковського, але згодом вони затихли». «Якогось Борковського», тобто людину, невідому авторіві записок.

Генеральний обозний тим часом посідав високе суспільне становище на Гетьманщині. Народившись у 1640 р., Василь Касперович Дунін-Борковський був вибельським сотником (1668), чернігівським сотником (1669, 1671), посланцем у Москву від Многогрішного (1669), Самойловича (1673), значним військовим товаришем (1672), чернігівським полковником (1672—1685). Полковницьку посаду він передав сину Івана Самойловича — Григорію.

Підпис Борковського під чолобитною багато про що говорить. Гетьман, давши йому поважний уряд генерального обозного, фактично усунув його від реальної влади. Номінальне посідаючи високе становище, Борковський, живучи у Чернігові, водночас не мав у своїх руках силових управлінських важелів. Він був віддалений від артилерії, що підпорядковувалась йому, та від батуринського оточення. Гетьман самовладно керував полками, старшинами, не маючи бажання бачити у своїй резиденції впливового заступника. Роль же «почесного» генерала Борковського ображала. І це відчували й розуміли ті, що переконали його піти на великий ризик.

Царі могли, як і в попередні роки, підтримати Самойловича — недавнього «єдиного оракула й душі всіх російських висновків» (Гордон) — і не зважати на таємні інтриги проти гетьмана навіть близьких до них вельмож. Іти на смертельну небезпеку тільки заради кар'єри Івана Мазепи?

Найбільш логічною нам видається гіпотеза про особисте прагнення Борковського посісти гетьманський уряд. У ймовірності цього його, очевидно, переконали Леонтій Неплюєв та опозиційна партія старшин. Невипадково прізвище генерального обозного як кандидата на посаду гетьмана вигукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля ріки Коломаку. Головні рушії змови розуміли, що переворот приречений на поразку, якщо прагнути найбільшого — заміни всієї креатури Самойловича. На це не пішов би Голіцин, не зважилися б і царі, оскільки поява нових непрогнозованих і малознаних лідерів не давала гарантій підлеглих краю.

Найбільш зацікавлені у результатах зміщення гетьмана та правлячої старшини безурядні опозиціонери в реаліях, що визначалися, контролювалися

Москвою й не могли відразу претендувати на гетьманську булаву. Борковський же як компромісна високопосадова особа відповідав вимогам моменту.

Підкуплений вигідною для нього пропозицією, генеральний обозний, зваживши на голіцинське невдоволення Самойловичем, своїм підписом формально очолив заколот. Якщо він і не був тим «генерал-ад'ютантом», якого згадує Гордон, то принаймні його позиція щодо чолобитної стала вирішальною й визначальною.

У ролі «секретаря» могли виступити тодішній генеральний писар Сава Прокопович та реєнт генеральної військової канцелярії Василь Кочубей. Останній, до речі, вночі 23 липня, перед арештом Івана Самойловича, прийшов до Василя Голіцина та Леонтія Неплюєва «і доніс, що все за його наказом виконано». Щоправда, він міг бути й рядовим учасником змови, бо чолобитна підписана за 16 днів до цього, а отже, всі її автори вже виконували ті чи інші змовницькі функції.

Якщо Борковський, Прокопович і Кочубей вдалися до дій проти Самойловича з намови Неплюєва та в силу обставин, що склалися, то в таборі на Коломаку у зв'язку з військовим протистоянням зібралося чимало покривджених, зміщених з урядів знатних військових товаришів, які чекали лише натяку, щоб розправитися з гетьманом. Головну роль у цій команді грав Родіон (Райча) Дмитрашко, угорський серб, який у 1665 р. з півтисячею вояків «товариства хоругвей волоских» з'явився на Правобережжі й почав служити промосковськи налаштованим гетьманам.

З 1667 р. він уже переяславський полковник, який господарює на великій території з резиденцією у Баришівці. Дем'ян Многогрішний, занепокоєний зростанням його авторитету й автономністю дій, у 1671 р. заарештовує Дмитрашка та усуває його від полковництва. Оселившись у Батурині, наступного року Родіон стає одним із головних учасників успішної антигетьманської змови 1672 р.

Повернувши собі переяславський уряд, полковник бере активну участь у боротьбі проти дорошенківців та кримчан. Весною 1674 р. він, призначений наказним гетьманом, із 20-тисячною армією вирушив на Правобережжя.

Самойлович, мабуть, як і Многогрішний, побоюючись такого впливового та амбіційного конкурента, того самого року усунув його від полковницького уряду. Незадоволений полковник брав найактивнішу участь у антигетьманських змовах 1676 та 1682 рр.

Як показували свідки під час суду в 1677 р., він прагнув «пана гетьмана... застрілити с pistolета, у войску». Помилували його й після суду в Переяславі у січні 1683 р. Правобережний полковник Василь Іскрицький, як переказували Самойловичу, в одній із розмов дивувався, «что Дмитрашко до сих пор там не заколотив».

Войца Сербин посідав уряд переяславського полковника після свого друга-серба у 1674—1676 рр., а потім у 1679—1683. Він також не прижився у гетьманській команді. У 1683—1684 рр. його за підозрою у змові утримували під вартою.

У чолобитній проти Самойловича зазначено: «Судейского уряду уже от четырех лет не отдает, для того, что никого за доброго человека не имеет и хочет, чтоб тот судейский уряд за великие деньги был куплен».

У цих рядках — крик душі судді¹ Михаїла Воеховича-Височанського (Вуяхевича), військового писаря за гетьманства Якова Сомка, генерального писаря у Петра Дорошенка, певний час (1683) генерального судді у Івана Самойловича. Був невдоволений своїм невизначеним становищем знатного військового товариша, зміщений із впливового уряду Степан Забіла, який у 1674—1677 рр. сотникував у Борзні, а потім до 1683 р. (часу суду над змовниками) виконував обов'язки генерального хорунжого.

Костянтина Солонину козаки пропонували на гетьмана ще в 1672 р. Він був (із незначними перервами) київським полковником (у 1669—1678 рр.), а потім без уряду.

Велику образу на Івана Самойловича мав також Яків Лизогуб. Він зробив блискучу кар'єру на Правобережжі: служив канівським полковником (1662—1673), генеральним осавулом у Петра Дорошенка (1674), часто виконував при

¹ У деяких дослідженнях (О.Оглоблін, М.Дмитрієнко) його називають генеральним суддею. Але на момент коломацької змови він посідав уряд звичайного судді.

цьому обов'язки наказного гетьмана. Переяславський полковник Родіон Дмитрашко переконував його перейти на Правобережжя. Лизогуб переказував Самойловичу: «Рад бы он, Яков, со всім своим домом и пожитки на сторону царскаго величества, за Дніпр перейти да — славу свою утеряет: тут де он — начальным знатным чоловіком и всі тое стороны люди его слушают». Після переходу ж він фактично став звичайним конотопським обивателем і жодної впливової посади не отримав.

У подібну ситуацію потрапив Григорій Гамалія — посол до турецького султана від Івана Виговського (1659), пирятинський сотник (1663), з незначними перервами лубенський полковник (1665—1666), охотний полковник у Петра Дорошенка (1669), паволоцький полковник (1671—1673), генеральний осавул у Петра Дорошенка (1674).

М.Маркевич висловлював припущення, що чолобитну взагалі писали не старшини, а московські урядовці, бо ж Григорій Гамалія згадується у ній з обвинуваченням за слова про договір 1654 р.: «Нас не саблею взяли». Проаналізувавши джерела доносу, ми прийшли до висновку, що в основу його лягли насамперед свідчення:

1) воєводи Леонтія Неплюєва (про спалення мостів, про поїздку Михайла Самойловича в Крим¹ та про приїзд у Батурин із повідомленням про «Вічний мир», від чого гетьман «запечалился зело и был печален многие дни, и, кроме того, что пред Окольныхими словами нежелательными выявился»);

2) генерального обозного Василя Борковського (тільки він як мешканець Чернігова міг добре знати подробиці конфлікту війта та міщан із Григорієм Самойловичем, сином гетьмана, та що говорив гетьман у нього на обіді);

3) знатного військового товариша з Переяслава Родіона Дмитрашка (у доносі є слова «іюля в 6 день, призвав к себе Дмитрашку, говорил...», а також переповідається мовлене гетьманом переяславському війту);

¹ З ним був Неплюєв.

4) скинутого з уряду гадяцького полковника Михайла Самойловича (у доносі фігурували чотири епізоди, пов'язані з ним, Гадячем та гадяцьким суддею Степаном Гречаним¹).

Авторство інших звинувачень установити важко. Єдине, що не підлягає сумніву, то це те, що в доносі зафіксовані слова Івана Самойловича, сказані ним напередодні й під час Кримського походу. Компонувало донос не батуринське оточення гетьмана (воно б дало чимало промовистих свідчень про його поведінку, зловживання у 1680-х рр.), а старшинське коло, яке проживало у полках. Писалася чолобитна, найвірогідніше, під контролем Леонтія Неплюєва чи під його головуванням, оскільки текст містить висловлювання гетьмана, про які міг знати лише воєвода. Запис про Гамалію вказує на те, що спочатку донос формулювало разом із севським воєводою вузьке коло старшин, найвірогідніше, Борковський, Дмитрашко², а вже написане пропонували для підпису іншим, які у поспіху або його не читали, довіряючи авторитетним переднім автографам, або не вважали небезпечною незначну обмовку, яка більше стосувалась І.Самойловича, бо він як свідок антисоюзницької репліки не підправив підлеглого. Про те, що донос готувався без участі Мазепи, свідчить така красномовна деталь: «Людей старинных войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способами теснит, и слова доброго не говорит. А иных, мелких, незаслуженных, с собою поставливал». Оскільки Іван Мазепа був найбільш довіреною особою Самойловича, вів переговори від імені гетьмана з царськими урядовцями, часто виконував його делікатні приватні доручення (їздив у Москву в справах сина та дочки Самойловича, забирав коштовності у зятя Федора), то слушно припускати, що у контексті доносу йдеться саме про нього. Генеральний осавул був із

¹ Степан Гречаний за гетьмана Івана Брюховецького був генеральним писарем. Самійло Величко у літопису зазначав, що завдяки його турботам красноколядинського сотенного писаря Івана Самойловича поставлено сотником спочатку у Веприку, потім у Красному Колядині, а вже звідти «при сприянні того-таки генерального писаря» — наказним чернігівським полковником. Посада гадяцького судді явно не відповідала тій послузі, яку Гречаний зробив свого часу майбутньому гетьманові. Ймовірно, гадяцький суддя також причетний до написання чолобитної.

² У доносі висловлено прохання, щоб гетьман «был казнен». Саме такого покарання мав зазнати за виступи проти Самойловича Дмитрашко, який був помилуваний, але не простив свою кривдника, бажаючи йому подібної участі.

Правобережжя, але завдяки своїм талантам швидко став найбільш впливовою особою в Гетьманщині. Усе це, ясна річ, не подобалося «більш заслуженим».

Василь Голіцин, який з усіх старшин найбільше знав Івана Мазепу та симпатизував йому як високоосвіченій людині, водночас напругу не звернувся до нього, щоб з'ясувати справжні наміри Самойловича. Це, як уже згадувалося, він доручив Леонтію Неплюєву. Пояснення цього, як на нашу думку, таке: Мазепа вважався дуже близькою людиною до Самойловича, а тому контактування з ним із цього приводу або не дало б очікуваного результату, або викрило б прагнення головнокомандувача.

Підпис Івана Мазепи під чолобитною все ж таки є. Нічого суперечливого ми тут не бачимо. Факт написання чолобитної, санкціонованої Голіциним, активні дії Неплюєва щодо розширення кола учасників антигетьманського перевороту поставили генерального осавула перед реальністю, яка вже була визначена. Зайняв би він іншу позицію — потрапив би до табору переможених та скинутих з урядів старшин і не став би головним претендентом на гетьманську булаву.

Сам Іван Мазепа пізніше, у 1693 р., дав таку оцінку коломацьким подіям: «Гетман бывший Иван Самойлов частию таких же враждебных кливет и лживых навітов оболган и постраждал; хотя дельцы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом, точию о единой ево от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо виділ; а чтоб ево разорять, иміние ево пограбить и в ссылку совсем в Сибирь ссылать, о том де нашего ни челобитья, ни прошения не бывало». З цього зізнання випливає те, що Мазепа як учасник антигетьманської змови був згодний зі зміщенням Самойловича з посади насамперед у зв'язку з його хворобою, а також через зверхнє ставлення до оточення, ігнорування старшинської думки. Проти свого патрона генеральний осавул не міг висунути «враждебных кливет и лживых навітов».

Звинувачення з відповідною «аргументацією» писали без його участі інші зацікавлені старшини. Ситуація диктувала їм не кращий спосіб відставки їхнього нелюбого керманіча: на жаль, альтернативи традиційній «ізміні» у системі устрою Гетьманщини в складі Московії тоді не знали. Гетьман не призначався на

якийсь визначений термін. Його влада не контролювалася знизу й не була підзвітна козакам чи старшинам, а залежала передусім від прихильності царя. З одного боку, це до пори до часу влаштовувало зверхника та його прихильників, а, з другого, — робило гетьмана заручником недосконалої форми правління. Владу в обраного на козацько-старшинських радах зверхника можна було відібрати лише за допомогою доносу, змови, заколоту.

У 1687 р. у старшинському середовищі було поширено вірш «Эй, Иване, поповичу-гетмане!» Він — своєрідне виправдання учасника змови проти гетьмана:

«Эй, Иване, поповичу-гетмане!
 Чому ти так пустив себе в недбанье?
 Ой був еси зпершу добрим всім паном,
 Потом еси zostал гордим всім станом!
 Принявся есь цілодушне гетмановати,
 Жеби твоим и потомкам в том стати.
 Неуважав давно в войску волности,
 И всім станом належитой годности.
 Себе тилко почитал — есь так быти,
 Же твой рожай з давних-давен стал жити.
 Забув еси, же тя з любви избрано,
 И старшим собі паном названо.
 Ради тобі отнюдь стало не треба
 И мислил-есь, аки би изшел з неба.
 Не любил-есь межи людми любові,
 Бісиди всі прировнал-есь обмові,
 Жеби никто ни с ким не їл хліба:
 Сварки тобі у всіх было треба.
 Ой чому ж так против нашої речи віри
 От коей виникане не віри?
 Бог сам любит у всіх любов и згоду,
 Ти противку показал-есь уряду.

Не хотів-есь того нічого видіти,
 Жеби и то з ким дружно міл жити».

Самійло Величко, цитуючи цей вірш у своєму літопису, зазначає, що «по зняттю гетьмана Самойловича з гетьманства... зараз еден нікто з ближних его подручних такія зложил и написал о нем річи, котория зде полагаються». В.Шевчук цілком слушно висуває гіпотезу про авторство Івана Мазепи, («бо, наскільки знаємо, із підручних Самойловича тільки він і писав вірші»). Рядок вірша «Скінчив, ах, мені жалко, ти жорстоко...» дуже вже перегукується з отим пізнішим мазепинським зізнанням посланцеві Вініусові про Івана Самойловича, який «оболган и пострадал» і якого несправедливо заслали до Сибіру.

Співчутлива оцінка Іваном Мазепою подій 1687 р., виклад «невинних» тодішніх намірів старшини («просим конечной его гетманской перемены») дещо суперечать тональності Коломацького перевороту. У суботу, 22 липня, гетьману не дали дослухати у церкві службу: колишній переяславський полковник Войца Сербин зі словами «Пане гетьмане, потребує тебе військо» взяв його за руку й вивів надвір. Відразу ж Костянтин Солонина, як оповідає Самійло Величко, «похопився було вдарити гетьмана обухом». Порятований російськими полковниками, гетьман разом із сином Яковом був доставлений у резиденцію Василя Голіцина, де його знову мало не забили. На спроби Самойловича якось виправдатися гостро відреагували дошкульними репліками Дмитрашко, Солонина та Гамалія. Вони заявили головнокомандувачу: «Ми с большим трудом могли удержать народ, чтоб он не растерзал гетмана: так он стал всем ненавистен». У запалі Дмитрашко намагався вдарити свого кривдника шаблею, але хворого на очі, з мокрою пов'язкою на голові від головного болю Самойловича врятував Голіцин.

Зміщення керівника Гетьманщини у такій жорстокій формі — очевидна ознака того, що переворот здійснювався не за «європейським сценарієм» («а чтоб ево разорять, имене ево пограбить и в ссылку совсем в Сибирь ссылать, отом де нашего... прошения не бывало»), а за месницькою режисурою скривджених старшин — передусім Дмитрашка, Сербина, Солонини та Гамалії, які ждали крові.

При цьому важко виділити лідерство якогось старшинського угруповання. Під час Кримського походу утворилася дійова коаліція як колишніх дорошенківців (Гамалія, Лизогуб, Вуяхевич, Мазепа, Кочубей), так і невдоволених старшин, що висунулися в козацькі зверхники в основному на Лівобережжі (Дмитрашко, Сербин, Самойлович (гадяцький полковник), Борковський, Прокопович, Солонина, брати Забіли). Різні за своїми устремліннями, вони об'єдналися на ґрунті загального небажання бачити далі на гетьманському уряді самовладного авторитарного правителя.

Розділ 5

ЛЕГЕНДА ПРО ХАБАР

Після арешту Івана Самойловича у козацькому таборі майже відразу почалося жваве обговорення претендентів на гетьманську булаву. Думки козаків настільки розійшлися, що вирішено було відкласти вибори, аби на раду встигли приїхати духовні особи й знатні козаки з інших полків. За свідченням німецької преси, тоді розглядалося чотири кандидатури. Найбільш достовірні джерела (Гордон) називають серед них Івана Мазепу та Василя Борковського, менш надійні — полкового обозного Полтавського полку Прокопа Левенця (був полковником у Полтаві в 1674—1675, 1677—1678 рр.) і Якова Лизогуба. Гостра дискусія у таборі й поза ним супроводжувалася репресіями щодо прибічників Івана Самойловича — були скинуті з урядів і заарештовані сват гетьмана Федір Судима, полковники Леонтій Полуботок (переяславський), Григорій Самойлович (чернігівський), Максим Ілляшенко (лубенський), Ярема Непрак (ніжинський), Павло Герцик (полтавський), Григорій Карпович (Коровка-Вольський; київський). Ще раніше під арешт потрапив стародубський полковник Яків Самойлович. Через безладдя та побиття багатьох старшин козацьке військо фактично стало малокерованим. Російське командування змушене було поспішати з вибором гетьмана.

24 липня у похідній ставці Голіцина переможці визначали статті, на яких мав присягати новообраний гетьман. Вони обмежили правове поле Гетьманщини

проти договору Б.Хмельницького 1654 р. та Глухівської угоди 1669 р. Коломацькі статті звузили владу гетьмана у справі розпорядження військовими землями, підтвердили право та обов'язки старшин доносити на свого керманича, обмежили певними рамками процедуру його вибору та скинення й уперше порушили питання про те, щоб «народ малоросийский всякими меры и способы с великоросийским соединять и в неразорванное крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением» і щоб «никто б голосов таких не испушал, что Малоросийский край — гетманского регименту, а отзывался бы единогласно: «Их ц. пресв. в-ва самодержавной державы гетман и старшине народ малоросийский обще с великоросийским народом».

У Москві були вражені перемогою на Коломацькій раді. У царській грамоті від 5 вересня 1687 р. є такі рядки: «Да притом же обрани ты, кн. Голицын с товарищи, постановили и написали статьи со мною прибавкою их вел. г-рей именованью и чести, и привели их (Військо Запорозьке. — Авт.) в нижайшее к ним, вел. г-рем, подданство и крепкое обещание и во многую их г-рей, прибыль и в пространство... И те все вышеописанныя дела милостью Божею, щастьем их пресв. в-ва и службою вашею совершились благополучно, без всякия их в-вам противности и замешания и без кровопролития и без убийства...»

А.Яковлів закидає учасникам переговорів з українського боку щодо договірних статей: «На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів Війська Запорозького й народу українського». І далі: «Тим часом ситуація на Коломаку для В.З. не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі поступки...» Ці докори, як на нашу думку, несправедливі, оскільки не враховують важливої деталі: на момент обговорення статей українська сторона не була рівноправним партнером переговорного процесу. Окремі старшини вважали себе претендентами на найвищі посади в Гетьманщині, зокрема й на гетьманську, що зумовлювало їхню надзвичайно обережну поведінку, прагнення не загострювати стосунки з Голіциним, від слова якого залежало тоді практично все. Головнокомандувач російського війська, хитро та в своїх інтересах спланувавши хід «чорної» ради, зумів загнати безпортфельних старшин у глухий кут, коли ті запропонували, щоб «всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і

дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддали їм у військовий скарб».

Гордон зафіксував у щоденнику його реакцію на звернення українців:

«Після деякої роздуми сказав генералісімус з властивою йому природною жвавистю дуже коротко: «Не вважаючи на те, що все, що зрадникові належало, за силою законів припадає царям, хоче він усе ж сам, з небезпечністю підпасти царській неласці, взяти на себе, що козацьке військо здобуде половину майна зрадника, а друга частина мусить піти до царського скарбу». Саме у такій редакції й було прийнято відповідну статтю. Лише після цього постало питання про претендента на булаву та розподілено уряди. Головнокомандувач, як видно, діяв в інтересах Москви.

Версія про таємні зносини Василя Голіцина з Мазепою напередодні ради логічна з погляду пропозиції першого («Знатніші з козаків спитали цілком таємно, кого найбільше хотів би генералісімус мати за гетьмана, — пише Гордон. — І коли вони здобули натяк, що така людина Мазепа, то підписали всі вони у такому напрямі ще цього вечора лист.»)

Довкруг згаданого моменту з'явилося чимало гіпотез. Розглянемо деякі з них.

Перша. За викладом автора «Історії Русів», напередодні ради Мазепа обдарував щедро «секретаря міністерського Башмакова¹; запевнив через нього самих міністрів про значні суми їм од нього призначені за вибір його в гетьмани».

Друга. Д.Бантиш-Каменський «чув від одного шановного потомка Борковського: ніби Голіцин пропонував останньому гетьманство за десять тисяч рублів, на що Борковський через свою скупість не згодився. Мазепа випросив у нього з великою трудністю вказану суму, отримав бажане й заплатив борг із військового скарбу».

Третя. М.Маркевич другу легенду, що побутувала в Чернігові, записав у власній інтерпретації: «Не хочу називати прізвище, яке, по цій легенді, носив при житті упир; він був дуже багатий і ще більше скупий. Його хотіли вибрати в

¹ Насправді думний дяк Дем'ян Башмаков брав участь у виборах Івана Брюховецького 1663 р., він не зафіксований серед російських урядовців, які були з Голіциним на Коломаку (їх перелічено у Коломацьких статтях).

гетьмани; князь Голіцин, учасник справ і вірний слуга царівни Софії Олексіївни, попрохав в упиря хабара з тим, щоб доставити йому гетьманство; упир не дав хабара; Мазепа, Іван Степанович, людина кмітлива, полюбляюча гроші, але знаюча, як їх використати, коротше кажучи, мій прадід (?! — Авт.), зайняв в упиря суму, яку бажав кн. Голіцин; у той же час він став гетьманом, і з військової скарбниці повернув упирю гроші». «Упир» — це, безперечно, Василь Борковський, який за життя славився своїми численними церковними пожертвами¹, але, померши, завдяки фантазії або навмисному спаплюженню невідомого автора ожив у непривабливому образі:

¹ В Успенському храмі Єлецького монастиря свого часу висів портрет ктитора Василя Борковського, а на надгробку був викарбуваний напис, який лаконічно у поетичній формі оповідав про заслуги цього діяча доби Івана Мазепи:

*«В год Господен тысящный и семсотный второй,
От временной сей жизни в небесные двори,
Марта дня четвертого духом преселися,
А зди в храме Успенском тілом положися
Пан Василий Борковский, от Дунинов дому,
Лит шестдесят дві пожив не собі самому,
Но Богу, царем и всей российской отчизны —
Вірний бил син и слуга, весь вік своей жизни.
Годов пятнадесят полк черніговский правил,
По сем Бог енеральним обозним прославил,
Лит шестнадесят славою пребысть на той чести,
Всегда царем и вождем служаше без лести.
Первый бі по гетману праведно славимый,
Всім бо бьяше любезен ділами своими,
Церкви и обители усердно любляше,
Благоліпне оных везде разширяше.
Церков соборна чрез брань бьяше опустіла,
Его тцанием вскорі сотворися ціла,
Своим ю имініем претвори на нову,
В честь преобразившюся Христу Богу Слову.
Его тцания діло и храм воскресенский,
Их-же создав украси иконами зіло,
Чая собі от Бога мзды за сие діло.
Он от основания дівичу обитель
Воздвиге и бысть оной прецедрый кормитель.
Он святых страстотерпец алтарь попремногу
Дражайшими сосуды украси в честь Богу.
Сия такожде церковь Елецка названна
Оным основася и трапеза созданна,
И келий камени и инная многа
Чрез него иматъ сия обитель убога.
Он даде иконостас, фероны, сосуды
Сребряние, его то уклад, кошт и труды.*

*«Кажуть люди:
що полковник
По ночах блукає, —
То душа його страдная
Упокою все шукає...»*

О.Лазаревський, оперуючи кількома універсалами, приходять до такого висновку: «Не любив Борковського Мазепа, певно, за його багатство та скупість, тому що був заздрисним і ненаситним. Не любив Борковського і народ — за його жорстокість до своїх «підданих». Нелюбов народу до Борковського засвідчується тим чернігівським повір'ям про цього багача, що записав Маркевич». Зауважимо, що після смерті Борковського у 1702 р. чимало його маєтностей Мазепа передав іншим урядовцям. І це було зроблено не тому, що гетьман зневажав генерального обозного, а тому, що села мали статус рангових, тобто давалися урядовцю на час його повноважень. У спадок вони не передавалися.

Про скупість та жорстокість Василя Борковського немає ніяких достовірних звісток, окрім даних літературного, історіографічного походження. Фабула ж: «...він відмовився від гетьманської булави, поскупившись заплатити за неї князю

*Много добра духовным и мирским твораше,
Всіх любя и сам от всіх любим бяше.
Бог благослови его в наслідіи рода,
Да не останет древо доброе без плода:
Двох сынов в старости даде и остави
Да будут наслідницы родительской славы;
Сам от временной к вічній жизни преложися
И на сем святом місті тілом положися.
Проводи его сімо Іоанн (Максимович)
Пастир черніговскій и весь чин освященный;
Погребен в храмі, в немже пречиста Діва
Славися успением и по смерти жива.
И Василий Борковский да живет во віки
С Богородицею и со ангельскими лики,
Молит усердне мимо гроб его ходящих
Глас от гроба возносит спастися хотящих,
Молитесь, людие, о мні Христу Богу,
Да получу от него милость в небі многу.
Аминь, аминь, аминь»*

(Черниговские губернские ведомости. — 1886. — №19). Автор цих віршованих рядків — чернігівський архієпископ Іоанн Максимович.

Голіцину 10 тисяч рублів» — позбавлена будь-якої логіки. Такою сумою (50 тисяч золотих), по-перше, він навряд чи міг розпоряджатися, тим паче мати її у поході, при собі (за службу отримував на рік хіба що 1000 золотих). По-друге, якби у нього вона й була, то генеральний обозний її б не пошкодував за надання гетьманської посади. Адже гетьман розпоряджався військовим скарбом безконтрольно, на власний розсуд. Тому компенсувати приватні витрати було б справою простою.

На жаль, інтригуючий фактаж легенд діє настільки магічно, що навіть відомі дослідники (І.Борщак, А.Яковлів, М.Грушевський та ін.), не вагаючись, приписують Мазепі ймовірну його дію як таку, що насправді відбулася. «Відслуживши у Самойловича тринадцять літ, — пише М.Дмитрієнко, — Мазепа не мав навіть десяти тисяч карбованців готівкою, щоб заплатити, власне, «подякувати» небезкорисливому князю В.В.Голіцину за покровительство та допомогу при обранні, а позичив їх у обозного Василя Борковського». Джерела цих сумнівних версій достовірні хіба що в одному: голіцинський «натяк» на передколомацькому зібранні щодо Мазепи справді не був безкорисливим. Російська історіографія, апологетична щодо Петра I, змальовує Василя Голіцина чорними фарбами як змовника-зрадника, реакціонера. За свідченням же сучасників-іноземців, це була найосвіченіша людина того часу. Француз де Невіль називав його «великим» і зазначав, що «у нього одного було більше розуму, ніж в усій Московії». Князь знав кілька мов, у нього була величезна бібліотека. Як фаворит царівни Софії та один із перших урядовців, він хотів реформувати тогочасний лад, звільнивши селян від кріпацтва з передачею їм землі; у його планах було також надання дворянам європейської освіти й т.ін.

Коли в результаті воєнних дій був зруйнований Чигирин, він продав одне зі своїх сіл і виручені гроші передав мешканцям, які втратили свої оселі та майно. Цей благородний вчинок заслуговує на увагу хоча б з того боку, що цього царедворця дехто виставляє як ненаситного, загребущого багатія-магната, котрий заради грошей міг піти на все.

З Мазепою Голіцина єднали культурні й освітні інтереси. Вони могли без перебільшення говорити на рівних. Оскільки Мазепа часто зустрічався з ним у

Москві за дорученням Івана Самойловича, то, певна річ, Василь Голіцин добре знав його як людину. З огляду на це, він як найвпливовіший державний діяч Московії зробив вдалу ставку на розум, дипломатичний хист, високу культуру. Ці якості мав Іван Мазепа, який «підкупляв» європейців знанням мов, ерудицією. Інші лідери, по-перше, були малознані для головуючого на старшинському зібранні, по-друге, всі вони (Борковський, Левенець, Лизогуб та ін.) виявили себе більше у локальних господарсько-військових справах, ніж у державних дипломатично-політичних. Для побудови передової унітарної держави Голіцину потрібні були надійні однодумці-«європейці» з поглядом у майбутнє, а не старі консерватори з досвідом інтриг, ненаситної розбудови власних та родинних маєтностей, потаємні саботажники планів Москви. У ролі останнього бачився московському урядовцю гетьман Іван Самойлович. І фаворит царівни Софії якщо не організовує змову проти гетьмана, то сприяє його падінню. У грудні 1687 р. лондонський місячник «Modern history» навіть сповістив, що Голіцин «вернувся додому без ніяких успіхів та, щоб себе виправдати, оскаржив Самойловича та його сина в «зраді». Водночас зарубіжна преса тієї доби за інформаційними джерелами з Москви сповіщала, що гетьманом обрано «славного вояка», «пана Мазепу, людину великої репутації та відому зі своєї хоробрості».

Після падіння Голіцина у 1689 р. його недоброзичливці знайшли у паперах скинутого урядовця записку гетьмана, в якій він просить милостиво прийняти від нього 10 тисяч рублів «приношення». Це послання написане орієнтовно у березні¹ 1688 р., засвідчує, що на Коломаку у 1687 р. новообраний гетьман справді давав обіцянку Голіцину. Але яку? Віддати 10 тисяч рублів за вибір? Якби це було так, то відразу після приїзду в Батурин гетьман сушив би голову, як пошвидше розрахуватися з князем, фактичним правителем Московії, за гетьманський уряд. Натомість Мазепа у записці виправдовується, що, по-перше, *«приреклая обітница моя вашой княжсой вельможности не могла через немалое время (підкреслення наше. — Авт.) прийти в належитое исполнение»*, по-друге, *«же немоглем наскори приспособитися в такую способность, якая бы до посланья была удобна»*. І

¹ У цей час до Москви був відправлений свояк Мазепи Іван Бистрицький зі спростуванням доносу на гетьмана.

тільки, коли *«теперь tedy тую должность мою в пилности належитой составивши»*, посилає відповідний грошовий дарунок. При цьому Мазепа зазначає: *«Якое мое приношение изволь, ваша княжая вельможность, принять милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодітельской своей ласці и заступлении»*. З чим же пов'язане це «приношение»?

Кримський похід був дуже витратним для царської Московії: його вартість становила майже 560 тисяч рублів. Ідея Василя Голіцина частково компенсувати величезні витрати статками гетьмана й пом'якшити так економічні проблеми імперії, мабуть, виходила саме з цих реалій.

Відразу ж після арешту Івана Самойловича він послав для перепису майна гетьмана та його близьких: у Батурин — Микиту Данилова й дяка Андрія Юдіна, в Глухів — Андрія Нікітіна й дяка Михайла Жаденова, в Сосницю — князя Івана Засєкіна й дяка Льва Протопопова, в Кролевець — Михайла Денисова з піддячим, у Стародуб — Івана Іванова з піддячим, у Чернігів — окольничого Федора Шаховського.

21 вересня 1687 р. севському воєводі й стольнику Леонтію Неплюєву була надіслана царська грамота, згідно з якою він призначався відповідальним за конфіскацію майна Івана Самойловича в Україні. Виконавцям, які вже робили цю справу, *«велено учинить книги, да те книги, за дьячьєю приписью, привесть с собою в Севск приедут, и ты б, окольничий наш и воєвода, к Нам, Великим Государям, писал и книги и гетманские и детей ево пожитки прислал к Москве с дьяком с Михаилом Жаденовым, а отписку и описные книги велел подать и взятые пожитки объявить в Приказе Малыя Россия, Наши Царственные большия печати и Государственных Посольських Дел Оберегателью, Ближнему Боярине, и Наместнику Новгородскому, Князю Василью Васильевичу, да Боярину Нашему, Князю Алексею Васильевичу Голицыну с товарищи»*.

Севський воєвода Неплюєв почав службу у війську в 1654 р., брав участь у двох походах проти поляків та в одному проти шведів. З 1677 р. служив воєводою у Севську, Переяславі, Києві та інших містах. Після його падіння у 1689 р. з'ясувалося, що він *«ратным и уездным людям, чинил много разорение и убытки»*, брав хабарі, справляв додаткові податки.

Гетьман Іван Самойлович у 1684 р. просив царських урядовців, «чтоб приказали зятю моему быть в Киеве воеводою, а в товарищах послали бы окольного Леонтия Романовича Неплюева: он человек добрый, в этих краях жить умеет, зять мой при нем учился бы».

Після смерті дочки гетьмана у 1685 р. воєвода разом з Іваном Мазепою виконував невдячну місію — забирав посаг у Шереметьєва. Вже тоді він, очевидно, мав уявлення про статки Самойловичів і накинув на них оком.

При тих чи інших політичних інтересах В.Голіцина й змовників-старшин Неплюєв від падіння Івана Самойловича передбачав передусім зиск. 11 листопада 1687 р. у Севську за звинуваченням воєводи був страчений за «воровские затейные и непристойные слова» син скинутого гетьмана, чернігівський полковник Григорій Самойлович. Самійло Величко справедливо називає головну причину його страти: «... коли б гетьманича відпустили за монаршим указом на волю, то він міг би доправлятися в нього, Неплюєва, свого добра та скарбів, які той забрав у війську з ним, гетьманичем». При арешті ж Григорія Самойловича севський воєвода провів конфіскацію всього полковницького обозу. У цьому зв'язку дивними видаються намагання окремих дослідників звинуватити Мазепу у загибелі гетьманича.

Описувачі майна Самойловичів не все заносили в описові книги. Так, 16 вересня 1687 р. царі отримали з Переяслава розшукову справу на воєводу Василя Мясного, який старався забезпечити конфіскованим передовсім себе.

1 листопада 1687 р. відбувся розподіл конфіскованого. У гетьманській резиденції, як сповіщається в тогочасному акті, «столник и воєвода Семен Протасьевич Неплюєв, да дяк Михайло Жеденев, да з ними генералная старшина, судья Михайло Вуяхевич да Сава Прокопов, да киевский полковник Константин Солонина, да полтавского полку обозный Прокоп Левенец, да лубенской сотник Андрей Яковлев, да Батуринской канцелярии Сава Степанович, Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, червонные золотые, и таляры, и мелкие серебряные денги, серебряную посуду, списав все имянно, разделили на две половины; и одну половину червонных золотых и талярей и мелких денег и серебряной посуды он столник и воєвода и дяк приняли в казну великих

государей и великой государыни, их царского величества, а другую половину червонных золотых и талярей и мелких денег и чехи, сколько их объявилось, все, также и платье всякое, соболье и лисье, и золотное, и бархатное, и атласное, и камчатое, и материи и золотыи и шолковыи и всякия Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, и лошади и всякую скотину отдали (...) в войсковой скарб войска запорозского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичю и генеральной старшине и всему войску запорозскому на жалованье их же царского величества малороссийских городов ратным людем».

Із пожитків гетьмана взято у царську казну 2458 золотих червоних, 23 725 єфимків, 1145 левків, 1907 рублів дрібних грошей, срібного посуду вагою 15 пудів, двадцять вісім фунтів, сім золотників з половиною тощо. Дещо інші відомості подає військовий Самійло Величко, який, будучи канцеляристом, мав можливість бачити відповідні документи. Ось що він пише про цю справу:

«Сталось отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька день переважено на шаях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а, може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те невідомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я виписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилося мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червоних золотих 22 251, талярів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7 533, золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши таляри по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви, поклавши по копі, як тоді ходили, вийде 1415 золотих. Склавши ж ту всю

суму докупи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кривні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзабарі при гетьмані своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двоїх: покойового Запорожця і Целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових кресенів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових ризтунків, також міді, цини, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталось не кому іншому, тільки Мазепі».

Якщо виконати за способом Величка підрахунки коштів, які надійшли до царської казни, то вийде близько 100 тисяч золотих. Отже, гетьманському уряду дісталось учетверо більше? Цифра ця, певно, трохи менша. І ось чому. Коштовностей, майна та грошей на суму 21 690 рублів отримали ще безпосередньо князь Голіцин та Неплюєв протягом 1688 — літа 1689 рр. 24 грудня 1689 р. гетьман надіслав зі своїм дворецьким Романом Висоцьким государям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, Гетмана, с начала уряду Гетманскаго, во все времена Князю Василью Голицину». Дехто трактує її як розписку-документ про хабар, що його Мазепа дав князеві за гетьманство.

Як на нашу думку, «Роспись...» аж ніяк не свідчить про якісь зобов'язання генерального осавула у липні 1687 р. У 1689 р., після падіння царівни Софії, Голіцина без суду й слідства відправили у заслання, а вже потім стали шукати докази його вини. Царедворця абсурдно й голослівно звинуватили у тому, що він взяв за поразку у Другому Кримському поході хабар у кримчан. Потрібні були ще додаткові свідчення його вини. Партія переможців вирішила проревізувати розподіл коштів та майна Івана Самойловича, сподіваючись знайти красномовні докази зловживань Голіцина. 10 листопада у Севськ новому воєводі Івану

Леонтьєву була надіслана царська грамота з вимогою дати пояснення з приводу перевезення конфіскованих цінностей та грошей. У відповідь той писав, що до Москви «скільки чого порознь послано, того в отписке их не написано». У Малоросійському приказі все ж були знайдені деякі документи про вивезене та про його розподіл. Пояснення у цій справі давав і Мазепа. 24 грудня 1689 р. він сповіщав царських урядовців, що передав Василю Голіцину «денег готовых червонных золотых копійками и ефимками 11 000 рублев. Серебра, в разных посудах, 3 пуда, 12 фунтов. Серьги алмазные 1200 р. Другое зарукавьє алмазное 400 рублей. Перстень алмазный 200 р. Перстень яхонтовой 50 р. Ковш золотой 100 червонных. Лошка золотая, да пара ножей с яхонты червчетыми, в ковцежці 120 р. 3 сабли турецкие, в том же числе 2 с. изумруды, 3 с. червчетыми яхонты 900 р. Завіс алтабасной к постелі, другой золотоголовой, ціна им 400 рубл. Шатер турецкой новой 300 р. різного цвіту золотоголавов 40 аршин, по 8 р. ар. и того 320 р. 3 лошади турецкие с наряды 1000 рублей. То дано неволею больше, нежели волею с подущения и безпрестанных погрозов Леонтья Неплюева. А всего 17 390 р.»

Остання заувага, як бачимо, перекладає вину з недавнього патрона на севського воєводу. Тут ще й додається: «Леонтию Неплюеву выдано 2000 червонных золотых, да 500 ефимков. В клейнотах, и есть, в запанах, в перснях, так лошадыми и саблями и матеріями на 2000 р.»

Партія переможців не вдовольнилася «Росписью...» Мазепа. Влітку 1690 р. відбувся повторний опис майна Івана Самойловича, фактична ревізія діяльності Голіцина, Неплюєва та гетьманських урядовців у вересні—листопаді 1687 р. Під час цієї перевірки намагалися з'ясувати, наприклад, *«столник князь Андрей Шаховский тех Гришковых животов, крест и ефимки, и червонные золотые, и мелкие денги, и ружье и клейноты взял ли, и что взял? Также городничей и подьячей по мешку ефимков и иные клейноты имали ль и меж собою разделили ль? И кто имяны черниговцов и какова кто чину в том деле причинились и такое разграблення учинили?»* За першим переписом у замку й церкві було дві скрині, а за другим *«по сказке батуринаского той церкви священника Василия, те сундуки с серебряными денгами и с чехами поставлены, того он не ведает...»* Згадане свідчить про те, що й російські урядовці намагалися якнайбільше пожитися

конфіскованим, і Мазепа прагнув приховати від вивезення до Москви значну кількість коштовностей, майна та грошей Самойловичів. При тому він робив це, вочевидь, за погодженням із Голіциним, за домовленістю з ним на Коломаку саме про такий неофіційний поділ конфіскату. Бо ж спочатку головнокомандувач російської армії хотів забрати всі скарби гетьмана-«зрадника» у царську казну. Але його переконали вчинити по-іншому! У вигазі від цього залишалися Гетьманщина, бо вона, по-перше, не втратила повністю військовий скарб, по-друге, отримала набагато більше, ніж мала одержати в результаті належного розподілу коштів скинутого гетьмана, а також Голіцин, автор відповідної статті Коломацької угоди. Фактично за власну ідею та врахування прохань старшини й Мазепи він узяв у 1688—1689 рр. наперед обумовлені комісійні. В описі майна Самойловича, наприклад, фігурує «шатер турецкой». «Шатер турской» зустрічаємо й у «Росписи...»! А оскільки Мазепа не поспішав із якихось причин виконати свої зобов'язання щодо «комісійних», то про це йому й нагадав Неплюєв шляхом шантажу: він тримав під вартою переяславського полковника Родіона Дмитрашка, який весною 1688 р. їздив у Москву скаржитись на гетьмана... Сам севський воєвода як посередник і наглядач за передачею конфіскату неофіційно отримав, як довідуємося з тієї ж «Росписи...», майже 5000 рублів! Як бачимо, йдеться про відкупні, комісійні, а не про хабар за гетьманство.

Інакше кажучи, це була цілком «законна» розподільчо-конфіскаційна акція, підкріплена рішенням царівни Софії. Інша справа, що її московські учасники, користуючись владними повноваженнями й безконтрольністю, могли розпорядитися конфіскованим на свій розсуд. Мазепа як цілковито залежний від Москви васал в умовах осені 1687 р. не міг активно впливати на їхні дії. Водночас як керманіч він був зацікавлений у зменшенні обсягів контрибуції з Гетьманщини. І це йому вдалося, оскільки керівники цього процесу (Неплюєв, Голіцин) поживилися з царської частки, не внесеної до реєстрів. Гетьманський уряд тоді нікого не звинуватив у зловживанні, бо залишився у більшому прибутку, ніж мав би за умови ретельного обліку майна Самойловичів. За нашими оцінками, завдяки комбінаціям Мазепи Москва отримала менше ніж третину конфіскованого у Самойловичів.

Згодом, під час Бендерської комісії 1709 р., соратники Мазепи, дискутуючи про статки померлого гетьмана та військову казну, зазначали таке: «Між Самойловичем і гетьманшею часто були сварки, тому він почасти розділив свій скарб між приятелів на сховок, почасти вложив до військового скарбу, почасти поховав у землю. Одначе одно й друге перейшло до рук Мазепи... В руки Мазепи звернули все повірене собі сповідник Самойловича Василь і пок. Лисиця, Ялоцький і Турянський». Зі згадок соратників Мазепи також впливало, що «ясновельможний гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталася ненаситній московській зажерливості». Тоді ж небіж гетьмана Андрій Войнаровський спростував ці голослівні твердження тим, що з присутніх у Бендерах старшин у 1687 р. лише «Ломиковський і теперішній прилуцький полковник уже жили в тім краї, проте не посідали, як у теперішньому часі, військового становища. Перший під назвою дворака був при боці гетьмана, другий довго колись держався канцелярії, та ні одного з них не допущено знати щось глибше». У 1688—1689 рр., пояснював претендент на кошти військового скарбу, Мазепа справді давав дарунки Голіцину тому, що «задля малолітності царя він тримав у руці кермо держави й уладжував справу по своїй волі». Старшина згодом і сама підтвердила інформацію про те, що гетьман мав великі видатки в Москві у 1688 р. й пізніше, щоб там не підтримали донощиків на нього, зокрема Михайла Самойловича, Полуботка та Дмитрашка.

Щедрими заохоченнями московських урядовців та Голіцина Мазепа намагався змінити ситуацію на свою користь. Царська сім'я при цьому не потерпіла. Поділ майна скинутого гетьмана — ідея Голіцина. Вирішив би він інакше — статки Самойловича та його рідні перейшли б до військового скарбу Гетьманщини.

До речі, великі государі (за рішенням царівни Софії) отримані в казну срібло, золото й червінці поділили на свій розсуд в основному між довіреними особами, зокрема видали платню окольничому Венедикту Змеєву, думному дяку

Ємельяну Українцеву та іншим. Крім діамантів, Голіцин отримав також тисячу селянських дворів.

Не забута була й українська старшина. 11 травня 1688 р. Іван Мазепа повідомляв генеральному обозному Василю Борковському, що на його прохання з конфіскованого майна «монархи наши изволили милостиво указати, абы всякому з старшины и полковников по моему гетманскому разсмотрению учинено пристойное удовольствие, межи иншими теды особами Вашей милости вділити казалисмо по двадцяти гривень срібра в роботі доброй будучого, из сукон: кунтуш ластровый соболый обшитый и жупан ластровый, якіс то річи через умисльного нашого посланого Івана Бистрицького посилаем в дом Вашей милости».

Щедро були винагороджені й запорожці. У кінці 1687 р., крім царської платні, вони отримали від новообраного гетьмана по сто золотих, по кувфі горілки й по десять бочок борошна на кожний курінь, а на курінних отаманів — по кармазину; кошовому Григорію Сагайдачному й військовій старшині, зокрема судді, писарю й осавулові, вдвічі більше, ніж курінним отаманам.

Згадане переконливо засвідчує, що конфісковані коштовності та майно були в такий спосіб поділені між впливовими царськими учасниками подій 1687 р. й новою гетьманською адміністрацією. І, до речі, завдяки зусиллям Мазепа — на користь останньої. Він, оволодіваючи мистецтвом тверезого компромісу, зберіг від вивезення з Гетьманщини значні цінності.

Ні посад, ні гетьманства друга частина конфіскованого майна Самойловичів нікому не дала. Розподіл ключових позицій у гетьманській адміністрації відбувся ще до царського указу про опис маестностей заарештованого гетьмана.

Варто згадати в цьому зв'язку й правила «гарного тону» у взаєминах між державними діячами тієї доби. Від государів під час обрання гетьманом Іван Мазепа отримав дарунок — сорок соболів і атлас. 21 січня 1688 р. він дякував царям за направлення до нього лікаря Романа Ніколаєва для його лікування. У 1690 р. гетьман отримав від них оксамиту дванадцять аршин, два ізорбафи, два байберека, два портища атласу та інші цінності. Ще багатші подарунки (золото, алмази) надійшли йому в 1691—1692 рр. Подібні «знаки уваги» надавали гетьману й інші царські сановники. Ясна річ, Іван Мазепа їздив у Москву та

посилав своїх довірених також не з порожніми руками. За кожним таким випадком як із боку царів, так і з боку гетьмана стояли здебільшого політика, державні інтереси, етикет. Гетьман дбав про свободу й вольності на теренах Гетьманщини, про автономію краю. Царі — про вірнопідданство гетьмана й України. Цей баланс інтересів утримувався доти, доки одна зі сторін не наважилася на більше...

Змовників на Коломаку, найімовірніше, не задовольняв вибір Голіцина. Але при тому вони з ним погодилися, бо ж зміщено було Самойловича та й, зрештою, вони виграли. Активні учасники гетьманського перевороту здобули авторитетні у старшинському середовищі уряди. Так, Костянтин Солонина перед Коломацькою радою 25 липня був призначений у Козелець київським полковником, Яків Лизогуб став чернігівським полковником, Степан Забіла — ніжинським, Родіон Дмитрашко — переяславським, Григорій Гамалія — лубенським, Тимофій Олексіїв¹ — стародубським. Через деякий час після виборів Федір Жученко² був призначений полтавським полковником, а Іван Стороженко — прилуцьким. За Данилом Апостолом, котрий, як зазначає Самійло Величко у своєму літопису, дружив із Неплюєвим, залишили миргородське полковництво. Зберіг уряд і гадяцький полковник Михайло Борохович, який десь перед 1687 р. змінив Михайла Самойловича.

Крім того, посаду генерального писаря здобув Василь Кочубей, генеральними суддями призначені Михайло Вуяхевич та Сава Прокопович, генеральними осавулами — Войца Сербин та Андрій Гамалія, генеральним бунчужним — Юхим Лизогуб, генеральним хорунжим — Василь Забіла. Лише двоє заколотників практично нічого не виграли від перевороту — Василь Борковський і Михайло Самойлович. Уже 15 вересня 1687 р. «старшина били челом, чтоб ему, Михайлу, в Малороссийских городіх не быть, потому что он непостоянной человек». Зарозумілого небожа Самойловича коаліція переможців залишила, як мовиться, з носом.

¹ Тимофій Олексіїв був полковником у Стародубі протягом 1676—1678 рр.

² Уп'яте стає полковником у Полтаві.

На попередній посаді й при своїх інтересах бачимо генерального обозного. За нього ще пробував дехто¹ агітувати на козацькій раді, однак старшини, пам'ятаючи про попередню домовленість, діяли за заздальгідь розробленим сценарієм.

Наперед «домовлений» гетьман, якби він був головним організатором змови, з допомогою Голіцина міг би подбати про надійніше оточення, про «своїх» полковників. Новопризначені ж, мабуть, вважали Мазепу тимчасовою фігурою, бо, ймовірно, саме ними у тій чи іншій формі у 1688 р. були інспіровані антигетьманські дії.

Вибори нового гетьмана відбулися 25 липня. Козацький табір напередодні ввечері оточили російські добірні полки. У розташуванні гетьманців був облаштований церковний намет. О 10-й годині до цього місця прибули бояри й Василь Голіцин. На невеличкому столі, вкритому дорогим килимом, перед ними були викладені символи гетьманської влади. Очевидно, до виборів гетьмана були допущені лише старшина та знатні козаки. Гордон у своєму щоденнику повідомляє, що протягом години зібралося «приблизно 800 чоловік на конях і 1200 піших». Найповажніші з них разом із російським командуванням зайшли до похідної церкви й чверть години молилися. Коли Голіцин, почувши з натовпу дві пропозиції, запитав повторно у козаків, «кого б вони хотіли мати за свого гетьмана,.. всі однодушно відповіли — Мазепу». «Далі на лаву піднявся думний дяк, — пише Гордон, — і гучним голосом зачитав клятву, яку вони повинні скласти. Одразу ж сюди була доставлена книга зі статтями, які вони підтверджували письмово, коли присягали гетьману. Це відбулося звичайним чином, гетьман повторив за думним дяком присягу, потім була піднесена книга зі статтями, які гетьман і усі поважні особи, що були при цьому, підписали. Крім того, ця книга мала бути доставлена в усі значні місця, де її повинні підписати духівництво, магістрати й найповажніші козаки, яких не було на виборах. Після цього боярин узяв жезл володаря (булаву), бунчук і царські прапори, що були символами гетьманської влади, і передав їх новому гетьману, який передав їх

¹ Мабуть, змовники сподівалися повернути хід ради на свою користь.

дякам, які стояли поруч з ним. Після висловлених найкращих побажань вони сіли на коней і поскакали назад у табір, а гетьман півдороги супроводжував боярина».

28 липня новообраний гетьман запросив до себе на банкет впливових бояр і російських генералів. Здравиці на честь Мазепи супроводжувалися п'ятьма гарматними залпами. Наступного дня гетьман вирушив із козаками до Батурина.

Розділ 6

ПЕРШИЙ РІК ПРАВЛІННЯ

Після зміщення Івана Самойловича та його прибічників у найближчих до місця дислокування війська землях прокотилася хвиля самосудів і розправ. Як повідомляє літописець, «чернь козаки и мужики панов своих, а паче арендаров, грабовали, а нікоторьх и мучили». Під гарячу руку простолюду потрапляли й старшини як підручні ненависного гетьмана. На Переяславщині люди пограбували маєтності відставленого від уряду полковника Леонтія Полуботка, вбили його полкового суддю. У Воронкові під час заворушення втратив чимало майна сотник Іван Сулима. Тими самими днями Паско Бойченко, Матвій Кубітенко та Куць Колесник «розшарпали худобу» гадяцького полковника Михайла Вороховича. Учасники Кримського походу з Полтавського полку, побивши свого полковника Лазаря Горленка, спалили його разом із полковим суддею у печі. У Гадяцькому полку козаки вбили осавула Кияшка, який за Дем'яна Многогрішного був компанійським, миргородським полковником. Жертвами погромів ставали навіть представники духовного сану. Повсталі селяни села Русанівка «на смерть позабивали» під Гадячем кількох ченців Мгарського монастиря й, «на купу тіла их зложивши, дегтем поливши, (...) попалили».

Бажаючи припинити це свавілля й розруху, викликані безвладдям, щойно обраний гетьман надіслав у полки універсали про результати Коломацької ради. Звертаючись, зокрема, до козаків, обивателів, міщан і посполитих Миргородського полку, Іван Мазепа інформував їх, що «по указу монаршому, их царского пресветлаго величества, бывший гетман, пан Иван Самойлович для певных причин, маестат их монарший ображающих и все войско запорозкое и

народ малороссийский оскорбляющих, од уряду гетманского завзятостью старшины и товариства... адставлен» і він «любовним всего войска, на сей час тут обретаючогося, зазволением, волними голосами на той гетманский уряд поволани избран».

У зв'язку з цим, просив гетьман, «в потребах своих всіх до нас ударяйтеся, а прихилност нашу матимете». Далі Мазепа наголосив на важливості збереження миру й спокою у Гетьманщині: «А поневаж тут у нас, в енералном уряду при боярах их милостей всім войском тое обволено, абы в городах за сим уряду гетманского обміною розрухи и замишання жаднее... и перехвалки на здоровья людские нігде не діялися, теды пилно вам всім приказуем, абысте всі зполне, старшие и меньшие, того з великою пилностью постригали, жебы в городах ваших жодні галаси недіялися. И гды ж, хоча й аренды уже суть указом монаршим по нашем челобитю одложены, и не будет вам через оние прикрости, однак тие особы, которые арендою завідовали, обдаровані суть ласкою нашою, и взяты под оборону, жебы каждый з них спокойне зоставал при своей целости. Которым то бывшим арендарям, еслибы хто своевольный, неуважне, люб на здоровю, люб на худобі найменшую задал шкоду, теды таковий певне на горлі каран будет, але и старшина з кров бы их не завстягала, тому ж каранею подлягатимет и міста ваши за своевольную бучу пришли б до спустошеня. Чего не жичачи, повторне и подесеяте оскромно упоминаючи поручаем».

Новопризначені полковники й старшина протягом серпня 1687 р. приборкали вибухи невдоволення новою владою у Гадяцькому, Переяславському та найближчих до них полках. Гетьман повертався до резиденції з російською охороною — 3000 смоленських піхотинців та 1000 кіннотників. Вони стали на постій поблизу гетьманської резиденції. 25 вересня Мазепа повідомив севського воєводу Леонтія Неплюєва, що «видячи в Малороссийских краях всюда совершенную смиренность, не желяю им дальшим стоянем в обозе трудитися». Водночас він просив тримати у готовності дворян Рильського та Путивльського повіту для відсічі ординців, котрі, як інформував полтавський полковник, стали з'являтися на теренах гетьманського регіменту.

Царські підлегли підозріло ставилися до новообраного гетьмана. У серпні боярин і воєвода Михайло Голіцин відрядив Лазаря Шагарова та піддячого Афоньку Бочарова «в малороссийские города, в Батурин, проведать про новообранного гетмана, про Ивана Степановича Мазепу, и об его гетманском поведении, что у него в Батурине делается, а объявливаться ему, гетману он (...) им (...) не велел».

Восени та взимку відбулися суди над розкрадачами майна та вбивцями. Здебільшого винуватці самосудів були покарані великими штрафами. Так, Переяславський суд 18 грудня розглянув свідчення Івана Сулими, який казав, що Петро Романенко «пограбовал худобу». З воронківської громади за це та інші грабунки було «взыскано» понад 500 талярів.

Уже на другий день після обрання нового гетьмана старшина почала просити у нього підтверджувальні універсали на земельні та майнові володіння. 26 липня 1687 р. такий документ отримав генеральний суддя Сава Прокопович. Згідно з ним, йому було надано «село Кудровку, в уїзді Сосницком лежащее, з дворцем, з млинами, з гутою над рекою Лютою стоячою, и з бором, до тоей гути належним». Повернувшись у Батурин, гетьман пожалував своїм універсалом чернігівському полковнику Якову Лизогубу село Соснівка. Тоді ж Данило Лісницький отримав села Матяшовка й Милюші. 25 серпня Мазепа нагородив чернігівського полкового писаря Івана Скоропадського селами Вихвостів, Боровиця й слободою Дроздовичі, прилуцького полкового осавула Івана Носа — Голубівкою, відомого ще за Самойловича гетьманського дипломата Пантелеймона Радича — Буянкою та Сахнівкою. 27 серпня отримав село Подолів кролевецький сотник Іван Маковський. Щотижня у резиденції з'являлися нові прохачі. 21 жовтня гетьман підтвердив Роману Ракушці (ймовірний автор літопису Самовидця. — Авт.) право на володіння Новосілками. 26 жовтня Мазепа звернувся до стародубського полковника Тимофія Олексійовича з проханням надати «селце» колишньому військовому канцеляристу і полковому писарю Василю Романовичу. В іншому листі він просив надати село Урянець Федору Пучковському: «Мы теды з урожоной нашей рейментарской добротливости яко иншим всяким войсковым людям звикши показувати ласку, так и ему,

респектуючи на оного убожество, хотылисмо надати тое ж селце в Почеповском уезді, якого он и преж сего заживал до ласки войсковой». «Любо мы и сами ведаем в полку в многие села суть в роздачі родным людям, — звертався гетьман до стародубського полковника, — еднак кгда нам п. Яков Завадовский не престаает своими супліками о респект докучати, теды яко мы до него склонимисмо ласку нашу, як и от вас жадаем, абысь ему тое село, яким он и прежде сего владіл, если то не будет кому перешкодою, именно Дахновичи, отвел к его домовому подпартю. При том поручаем вас Господу Богу».

Результати Коломацького перевороту не задовольнили низку старшин. Кілька полків¹ узагалі не брали участь у виборах, оскільки були в іншому місці, поблизу Криму. Це породжувало у багатьох полчан невдоволення, нарікання, що їхня думка не врахована. Ремствували й запорожці. Мало хто знав, які статті були підписані під час обрання нового керманича. Мазепа інформував царів, що «не только мятежные козаки его, гетмана, за настоящего не почитают, но и сами их начальники послушание ему не делают, через что происходит в некоторых местах обывателям и помещикам озорничество и убийство». Особливо «оказывал свое в том неудовольствие и роптание» Чернігівський полк. На прохання гетьмана у Чернігів 3 грудня 1687 р. була надіслана царська грамота, в якій полковнику, старшині та козакам наказувалося «подданному нашему, Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетману, Ивану Степановичу Мазепе, в наших государских и во всяких делах послушание и повиновение отдавать, яко было при прежних гетманах». У жовтні того самого року Батурин отримав царську жалувальну грамоту на гетьманський уряд. У ній лаконічно викладені головні права та обов'язки гетьмана. Його влада мала обмежені рамки: «...А старшины генеральной и полковников без воли и указа нашего царского величества тебе, подданому нашему с урядников не переменять; если которые старшины и полковники пред нашим царским величеством объявятся в какой винности, а к тебе, подданому нашему, в непослушании, и о том писать к нам, Великим Государям». Івана

¹ Переяславський, Ніжинський, Миргородський, Прилуцький, Чернігівський, два компанійські (Пашковського та Новицького) і чотири сердюцькі полки Яворського, Герасимового, Іванієвого та Кожуховського (разом близько 20 тисяч військовиків).

Мазепу зобов'язали побудувати міста на річках Самарі та Орел, взяти на утримання стрілецький полк із росіян, розміщений у Батурині.

У жовтні 1687 р. до гетьмана прибуло велике посольство від Запорозької Січі. У його складі були чотири головні послы-полковники та значні військові товариші, а також 80 козаків. Вони передали Мазепі листа від отамана Григорія Сагайдачного й усього товариства. Вітаючи нового гетьмана як людину розумну та кмітливую, запорожці просили його не тримати зла, коли що прикрого сталося з ним у 1674 р. на Січі, не повторювати помилок Івана Самойловича, який почав *махлярити*¹ на їхнє знищення. Посланці отримали сукно та червону тканину, їм дозволено було стати на утримання на квартирах у Полтавському полку. Тоді ж Мазепа відіслав свого значного дворянина Витвицького з листом до кошового й запорожців, у якому дякував за тепле привітання. Посланець від гетьмана також привіз на всі січові курені по сто золотих, по кухві горілки й по десять бочок усілякого борошна. Отаманам дісталось по кармазину, а кошовому та старшині — чимало дорогих тканин.

Проте через деякий час добрі стосунки між гетьманом і запорожцями потьмарилися. Спочатку Мазепа не пропустив у січні 1688 р. для доставлення в Москву двох татарських в'язнів усіх 40 посланців Січі. Він мотивував це наказом, який дозволяв їхати до царів лише трьом-чотирьом козакам. Після дискусії з січовиками та їхніх прохань гетьман видав проїзні листи лише на 11 запорожців. Згодом Григорій Сагайдачний звернувся до Мазепи по допомогу у поході проти кримчан. Він просив загін із 1000 козаків. Гетьман дав через свого посланця згоду. Однак запорожці так і не дочекалися підмоги.

У цьому зв'язку вони відрядили кілька сотень кіннотників на зимівлю в південні полки, чим викликали невдоволення у Батурині. Кошовий 27 січня 1688 р. у відповідь написав докірливого листа гетьманові. Мовляв, «товариство наше, видя, что на кош войска городского не прислали есте для промыслу над неприятели, за нуждою зимнею не имея чем лошадей кормить, вышли в города для прокормки лошадей; а естли бы войско городное при нас было и взял Бога на помочь, по силе нашей, на пристойных местех чинили бы промысл над

¹ Діяти підступно, по-шахрайськи.

неприятели креста святого и в города бы не шли». Далі Сагайдачний закинув гетьману за сердюків та компанійців, «которые от многих літ, пушью доуку и утіснение людем чинят, нежели наше товариство, которое на час в города вышли». Наймані полки, за оцінкою кошового, «войны по ею пору еще нигді не видали и службы к великим государем», зате, на відміну від запорожців, які постійно беруть участь у сутичках із бусурманами, справно отримують платню. Дорікнув Сагайдачний гетьману й за те, що гетьманці перехопили листи правобережного гетьмана Могили, адресовані січовикам.

12 лютого 1688 р. Мазепа надіслав на Січ розлогого листа де виклав своє тлумачення причин невиконання обіцяного й спростував звинувачення на свою адресу. Тисячу козаків він не послав для підмоги запорожцям тому, що очікував зимового походу ординців на українські міста. Через те й утримував усе військо в готовності для відсічі. Що ж до охотницьких полків, то вони «не без potrzeby ныне обретаютца, понеже есть и во всіх государствах, гді (...) воинскими суть людми разсуждено то не без пристойнаго надобья, чтоб наемное войско особо было держано для скорійшаго в воинском ділі поступка». Гетьман досить детально характеризує цінність найманців: «... Здісь в Малой Росии піхотные и конные полки всегда в готовности будучие не вредят и во всем своею готовностію всегдашнею бывають и готовы будуть впредь защитом цілости всенародной, понеже они, гді нужда показывает, по указу региментарскому могут вскорі поспішити на отпор неприятелем, а ті, что господарством обязаны, не могут иміти такой скорости, также доуки явные чинити людем не могут, понеже им кріпкий в том от нас есть заказ и устав и они того заказу не упорно слушают, а и не без трудов ядят хліб, понеже и сего прошлого літа едино в крымском поході по указу монаршескому и с иными со всіми трудились, другое и здісь на той стороні Дніпра, как то конные одни и з господином Новицким полковником конным под Васиковым, другие з господином Дмитреяшком, полковником переяславским на Расаві и около Гирмановки, третье и з господином Войцою, с прежде реченным ясаулом войсковым в ділі военном отпор дая неприятелскому наступлению, даже до самые зимы пребывали». Лист же Могили був перехоплений і переданий у Москву згідно з вимогами статей Коломацької ради.

Відповідь Мазепи запорожці прочитали на військовій раді й 4 березня відіслали гетьману нове послання. Цього разу воно було зваженіше. Січовики просили, щоб із Переволочанського перевозу 12 тисяч доходу йшло на військові потреби Запоріжжя. Вони нагадували, що за Івана Брюховецького їм давали кожному по жупану та по дванадцять кіп грошей. А тепер, жалілися автори листа, «нам войску запорозкому такой плати не доходит, яко им (сердюкам та компанійцям. — Авт.) жодного року по жупану и по кожуху и грошей коп по килка».

Донесення з півдня України про намір ординців напасти на українські міста тримали у напрузі всю Гетьманщину. Як повідомляв у своєму літопису Самовидець, «тоей же зими усі полки повиходили и стояли по городах українних наготові». Лише після 25 лютого Стародубський, Ніжинський та частину Чернігівського полку розпустили по домівках. Водночас почалася підготовка до літнього походу на Самару.

Як повідомляє у своєму щоденнику за 28 березня Гордон, «окольнічий Леонтій Романович Неплюєв зустрічався з гетьманом і радився з ним з [питань] цьогорічного походу; вони вирішили викласти свою думку царю про те, що доцільним було б захопити Казикермен. У тому випадку, якщо на це буде дано дозвіл, вони просили, щоб послали туди мене для того, щоб я під званням товариша очолив командування й щоб водночас командував белгородським полком, який був при армії». 24 березня Мазепа надіслав із Глухова Василю Голіщину повідомлення про хід переговорів: «Поход под Казикермен, преможною монаршою их царского пресветлого величества волею назначенный, яко есть дело великое, так мы з околничим эго милостью Леонтием Романовичем, и з думным дворянином и воеводою Григорием Ивановичем, перше в Батурине, а потом теперь в Глухове мусим о том обширне говорити, разъсужаючи, як бы могло быти оноє з пожиточным совершенством; что убо з нашего разговору и обрады с полное, за слушную речь быти окажется, о том статями великим государем и великой государине, их царскому пресветлому величеству через умыслного посланого нашего будет известно». 6 квітня у Москву прибув генеральний суддя Михайло Вуяхевич. Він передав у Малоросійський приказ рішення гетьмана та

Неплюєва, які дуже наполягали на тому, щоб Гордона відправили до армії. Генеральний суддя пробув у Москві до 20 квітня, але так і не отримав рішення про необхідність захоплення Казикермена.

18 квітня 1688 р. гетьманові надіслано царську грамоту з наказом відрядити 20 тисяч козаків на будівництво фортець навпроти Криму та для відсічі ймовірного наступу ординців. Разом із Мазепою цією справою мав опікуватися воєвода Григорій Косагов. Царську грамоту привіз у Батурин, де саме у перших числах травня відбувався з'їзд старшини, стольник Андрій Лизлов. Його супроводжував із Москви Вуяхевич. Старшини та генералітет вислухали царський наказ. Загалом він відповідав інтересам верхівки Гетьманщини. У своєму донесенні шведський дипломат Христоф фон-Кохен писав: «Кажуть, що ця ідея (побудова охоронної фортеці. — Авт.) підказана новим гетьманом Мазепою (насправді це питання порушувалося ще за Самойловича. — Авт.) і що козакам сподобалося мирне життя, яке вони відчули, мешкаючи протягом 20 років з цього боку Дніпра; багато з них нажили багатства, яким бажають мирно користуватися». На з'їзді обговорювалися й інші питання. При цьому «о делах наших войсковых написаны желания потребныи», які були узагальнені в інструкції, надісланій царям. Її повіз у Москву переяславський полковник Дмитрашка. Гетьман просив «покорне, абы на тую инструкцию, з воле их царского пресветлого величества, прислано мне милостивый их монарший указ». Він також бажав, щоб переяславського полковника пошвидше відпустили додому. У Москві розпорядилися по-іншому. Як довідуємося з нотаток Гордона, 18 травня «прибув переяславський полковник Дмитрашка до Москви з приводу якогось пустого проекту; його добре прийняли, однак це було удаваним по відношенню до нього. Тим часом було вирішено на засіданні таємної ради затримати його у Москві з тим, щоб він, оскільки був дуже завзятим чоловіком і дотримувався не кращої думки про гетьмана, проти нього не підбурював і не підняв заворушення». Дмитрашка відпустили на Гетьманщину лише 19 червня.

Звістка про будівництво на Самарі фортеці спантеличила Запорозьку Січ. Уже 24 квітня Григорій Сагайдачний із товариством надіслав гетьманові лист-ультиматум: «... Я, кошовый атаман, зо всім посполством старшим и меншим

жадною мірою в пуци нашой и державі войскової жадных городов в Самарі ставити не позволяем и позволити нам того не доведеться, о що будемо усиловне старатися и бити челом им великим государем нашим, просячи о тое, абы там жадных городов за указом их монаршим не будовано». Попри цей супротив, фортецю все-таки почали будувати. Навіть приїзд посольства від запорожців у Москву нічого не дав. 14 червня царі у своєму посланні заспокоювали січовиків: «...На реке Самаре для наивящшего неприятелю утеснения и для защищения от их же неприятелского приходу на великороссийские и малороссийские города, а паче защищая самых вас, наших ц. в-ва подданных, в Сече живущих, постройть город и быти тому городу для пристанища наших ц. в-ва ратных людей и для складу всяких запасов впредь дасть Бог воинского на Крым походу; а ныне нам, великим государем нашему нашему ц. в-ву ведомо учинилось, что у тебя атамана и всего войска низового о том городском строении некое сомнение быти имеет, будто бы тем строением права и волности ваши были нарушены и в рыбных ловлях и в пасеках и в звериных добычах учинились убытки, о чем вы и к подданому нашему гетману писали, и мы, великие государи, наше ц. в-во вас атамана милостиво обнадеживаем, что вам кошовому атаману и всему войска низового запорожского по-сполству та на Самаре крепость в тяготу и во отняtie пожитков ваших не чим быти не имеет и права ваши и волности нарушены никогда не будут, а пасеки и рыбныя ловли и всякую добычь на обыхлых местах имети б вам по прежнему без всякого сомнения, а обидимы ни от кого не будете». Такого заспокійливого листа написав Сагайдачному з товариством і Мазепа. Крім того, він відіслав кошовому 1000 червінців. Згодом запорожці отримали й нові гармати, яких вони просили. Січ вирішила не опиратися волі царів. Про це запорожці заявили у нових посланнях до гетьмана та Москви.

Побудова міста й фортеці, перебування поблизу Криму десятків тисяч козаків і російських стрільців тримали у напрузі ординців. За свідченнями «язиків», хан нікуди не вирушав, очікуючи наступу російсько-українського війська; при цьому за Бугом стояла на постої 40-тисячна орда, яка у разі початку бойових дій мала прийти на допомогу своїм.

Літня кампанія з певних причин відкладалася. 8 червня Гордон отримав скаргу від Косагова на Неплюєва, який не надіслав йому обіцяних 7 полків і гармати. Ще у третій декаді червня заготовлений поблизу Брянська для будівництва фортеці ліс не сплавили по Десні через низький рівень води. Російські полки прибули до Батурина з великим запізненням лише 13 червня. Наступного дня вирушило у похід разом із ними й козацьке військо. Це дає підставу датувати початок будівництва міста-фортеці кінцем червня. Як повідомляє у своєму літопису Самійло Величко, «його будували впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви (інженер-полковника фон-Залена. — Авт.), саме козацьке військо, і, як належалося, зробило все, і міцно уфортикувало, а військо Неплюєва те місто не будувало (очевидно, воно охороняло будову та перевозило будівельні матеріали. — Авт.)». Козакам допомагав російський стрілецький полк, який вартував у Батурині. Іван Мазепа як керівник будівництва передав збудоване місто російському гарнізону. Фортецю назвали Новобогородицькою. Українські козаки за досить короткий проміжок часу виконали величезний обсяг робіт. У кінці серпня, як довідуємося з тогочасного документа, були вже готові: «1 двор воеводцкой, 7 дворов гетмана Ивана Степановича и генеральной старшины и полковников, 260 изб с сенми, в том числе 1 приказная да воеводицких 3 избы; 2 погреба да ледник рубленые; по городу в выводах 17 роскатов пушечных, 17 сараев плетневых, в том числе 3 сарая рубленых из байдачных досок; около Новобогородицкого, где быть посаду, учинена валовая крепость, по мере той земляной крепости и с выводы обод 1641 саж». 1 серпня у фортеці була освячена дерев'яна церква в ім'я пресвятої Богородиці.

29 серпня 1688 р. Мазепа із задоволенням писав своєму покровителю Голіцину з Царичанки: «... на реке Самаре богоугодного городского дела малая моя служба есть милостиво у их ц. пресв. в-ва принята, за которую понеже ныне от их великих государей и великой государыни благоверной царевны чрез столника и полковника Бориса Васильевича Головнина не токмо о здравии моем воспрашен и премилостивым словом монаршеским похвален, но премилосердому их государскому жалованью многоценным кафтаном золотным я, гетман, и

старшина и полковники атласами и камками и соболми обдарены». У вересні царі дозволили поселитися на посаді міста одній тисячі родин з українських полків. Сюди було вигідно переселятися, оскільки новоприбулим надавалися пільги у торгівлі та шинкуванні. У фортеці було залишено гарнізон числом 4014 російських рейтарів, списоносців та солдатів.

Підсумком першого року гетьманування Мазепи стало не тільки зведення нового міста. Як ставленик Голіцина він не відчував особливої підтримки у старшинському середовищі, яке шукало нагоди, щоб змістити його. Тому чи не головним завданням гетьмана після Коломацької ради було утриматися при владі, позбутися невдоволених, розставити на впливові уряди своїх людей. Уже в 1687 р. бачимо у резиденції гетьмана низку осіб, які не посідають високих посад, але послугами яких він користувався під час поділу майна Івана Самойловича, у вирішенні всіляких делікатних справ. Йдеться насамперед про Івана Лисицю, брацлавського сердюцького полковника за часів Петра Дорошенка. «При боку» гетьмана з'являється Павло Грибович, який у 1669—1672 рр. обіймав уряд генерального осавула. Після падіння Дем'яна Многогрішного він потрапив на заслання, «был в Сибири и оттуда ушел на Дон, где пробыл долгое время, а в здешний край пришел с Дону». У 1688 р. гетьман використовує людину, яка була репресована царями, як свого посланця до російських воєвод, доручає їй доставлення важливої кореспонденції. Особливо ж колоритною у цьому зв'язку була постать Захара Шийкевича. Він мав у Батурині досить впливові повноваження. Його остерігались, як видно з доносу Василя Кочубея, навіть генеральні урядовці. Подібне становище він посів не випадково. Розгадка високої значущості гетьманського ревізора в оточенні Мазепи криється у біографічних подробицях його життя. Шийкевич уперше згадується у джерелах як «подписок», тобто писар, на службі у Івана Виговського. Маємо відомості, що згодом він потрапив у коло найближчих радників Юрія Хмельницького, служив у нього генеральним писарем, посідаючи виразні антимосковські позиції. Переяславський полковник Цицюра якимось зазначив, що Шийкевич «лядского короля и ляхов хвалит, а Ц. В-ву и русским людям враг». Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманського уряду він продовжив свою службу на Лівобережжі, де у

малограмотному оточенні гетьмана Івана Брюховецького швидко виріс до посади генерального писаря.

Завдяки своєму розуму й освіті Шийкевич посів провідне становище у гетьманському середовищі. Про це знали у Москві. Так, у віршованому посланні царя Олексія Михайловича до князя Ромодановського є такі рядки:

*«... рассматривай
Ратныя дела великою осторожностью,
Чтоб писари Захарки с товарищи
чего не учинили
Также как и Юраско над боярином
Нашим».*

У наказі московських урядовців Федору Протасьєву за 1664 р. також є красномовна згадка про генерального писаря: «И гетмана спрашивать, от кого он ведает, что хан склонен к договору, от верных людей или от своего ума. А будет он уведаль о том от Захарки и он рассмотрел бы, нет ли в том обману и чинил бы в том деле по своему рассмотрению сколько ему милосердый Бог помощи подают».

Генерального писаря розглядали у Москві як головного противника збирання податків із мешканців Гетьманщини для царської казни й підбурювача гетьмана в справі опору цим заходам.

Така впливова особа завдяки незалежній активній позиції невдовзі стала небажаною як для Брюховецького, так і для інших старшин, які боролися за вплив на тодішнього керманича України. У грудні 1665 р. велике посольство урядовців на чолі з самим гетьманом прибуло до Москви. Тут упертого захисника українських інтересів заарештовують і запроторюють до Сибіру.

Повернувся Захар Шийкевич із заслання лише після 1681 р.

Очевидно, вже з перших днів після зміщення Івана Самойловича він опинився у команді Мазепи, позаяк 20 жовтня 1687 р. як гетьманський ревізор брав участь у роботі Гадяцького суду, а 7 грудня того самого року — Полтавського. Згодом бачимо його в ролі розмежовувача ґрунтів «меж Семеновкою и селами волости Шептаковской», слідчого в справі «о поречении полковника переяславского Леонтия Полуботка». Саме йому Мазепа доручає

вести розшук у справі Петрика, наглядати за виборами полковника у червні 1690 р. у Переяславі, бути представником на обранні війта у Києві в 1699 р. Вже цей перелік доручень вказує на особливу роль Шийкевича при гетьманському дворі, оскільки йому доводилося не тільки знаходити компромат на ворогів гетьмана, добуваючи відповідні аргументи для захисту останнього перед Москвою, але й проштовхувати креатуру свого патрона, зокрема Мокієвського, на відповідальні уряди.

Поява колишнього генерального писаря у гетьманській столиці й швидке наділення його відповідальними повноваженнями вказує на те, що він був знайомий із гетьманом ще з часів Івана Виговського (Мазепа, як відомо, возив у 1659 р. листи останнього до короля. — Авт.). Шістнадцятирічне перебування Захара Шийкевича на засланні, зрозуміло, не зробило його вдячним вірнопідданим царів. Мазепа не міг поставити здібного старшину на відповідальний уряд, бо це насторожило б Москву, але наблизив ображеного царською владою до себе, оскільки не очікував від нього зради, й мав можливість говорити з ним відверто про найпотаємніше.

Присутність у близькому оточенні гетьмана колишніх арештантів засвідчує важливий момент у його кадровій політиці — спирання на старшин антимосковської орієнтації. Це не означає, що новий володар Гетьманщини з перших днів узяв курс на формування команди, яка могла б привести Україну до незалежності. На тому етапі правління Мазепи розв'язання цієї проблеми ще не постало з усією гостротою. Гетьмана більше турбувало те, як утриматися при владі. Запападливі старшини-москвофіли його насторожували: вони могли виявитися привабливішими для царських урядовців, ніж він сам. Їхня безальтернативна орієнтація на Москву як найвищу захисну інстанцію також його не влаштовувала. Мазепа волів бачити біля себе людей, для яких його рішення було законом.

Опираючись на вузьке коло прибічників, гетьман поступово. крок за кроком, відвойовує у своїх опонентів впливові позиції. Підстави для того були. За записами Гордона, під час зустрічі з генеральним суддею Михайлом Вуяхевичем 20 квітня 1688 р. у Москві останній поскаржився йому на те, що «серед козаків

утворилися угруповання, які невдоволені гетьманом». З'явилося й перше звинувачення проти Мазепи. Його автором був якийсь колишній путивльський піп, який разом із товаришем розпускав у Києві чутки про те, що козацький керманіч таємно зноситься з поляками й скуповує у Польщі маєтності. Київський воєвода Іван Бутурлін відіслав розповсюджувачів пліток у Москву. Покровитель Мазепи Голіцин наказав відправити їх у Батурин. «Мню, — писав йому гетьман, — что сии оболгатели, по уговору особ на мене враждующих, с баснями посланы суть». «Прошу покорно благодетеля и заступника моего милостивого, — далі зазначав автор послання, — как рукою своею возвел меня на уряд гетманский и милостиво, отечески обещал быть моим заступником и от напастей оборонителем, зная мою простою душу и простое сердце: так изволь по тому своему благодетельскому слову и вперед заступать и оборонять меня от таких опасных случаев. Никто не доведет, чтоб я в польской стороне хотел покупать маєтности, этого мне никогда и на ум не приходило».

Родіон Дмитрашко, якому гетьман довірив відвезти у травні інструкцію до царів, прорахувався, почавши у Москві гудити нового гетьмана. Інформатори відразу повідомили Мазепі про поведінку його посланця. З цих причин його й було затримано. Мазепа миттєво відреагував на закиди переяславського полковника. «Вы десять лет меня знаете, — писав гетьман Голіцину, — способен ли я кому-нибудь завидовать и чинить козни на чужое здоровье! Я Дмитрашке Райче не враг, пусть бы он только не сеял плевел, а то вот здесь, по его письмам, твердят, что его скоро приведут с каким-то боярином для принятия некоторого чина».

Щоб замінити нелояльних урядовців, гетьман, який не мав права робити це без згоди Малоросійського приказу, намагається виставити їх у непривабливому світлі. Він звинуватив лубенського полковника Григорія Гамалію у зловживанні службовим становищем, переяславського полковника Родіона Дмитрашка та колишнього переяславського полковника Леонтія Полуботка — «во mnogой шатости». Генеральний осавул Войца Сербин йому був «не желателен». Кинув тінь Мазепа й на київського полковника Костянтина Солонину та миргородського полковника Данила Апостола. Про першого він повідомляв, що той просив

захистити його від Москви. Другого звинувачував у тому, що «пишет к запорожцам без ведома ево гетманского противные на возмущение народу малороссийскому писма».

Очевидно, імена недоброзичливців спливли у ході поїздки Дмитрашка до Москви, а через Мазепиних прихильників у Малоросійському приказі стали відомі й у Батурині. Очевидна підтримка сановитих московських урядовців нового гетьмана, їхнє небажання підігравати невдоволеному угрупованню в Гетьманщині змусили ініціаторів перегляду рішень Коломацької ради зректися задуманого, запевнити Батурин у своїй вірності та непричетності до опозиційних дій. Через це відставленого від уряду Апостола невдовзі знову поновили на полковницькій посаді. Гетьман виправдовує в грудні 1688 р. перед царями й Леонтія Полуботка: «По преможном монаршом, вашего царского пресветлого величества указу и по вашей монаршой поважной грамоте, зрозумевши я думного дворянина и воеводы переяславского и наместника углецкого Василия Даниловича Мясново, до вас великих государей о бывшем переяславском полковнику Леонтию Полуботку учиненое донесене, что будто он, Полуботок, вам будучи на военной службе, изменял, велел его, бывшего переяславского полковника Леонтия Полуботка з Чернигова, и тех людей, что на него перед думным дворянином и воеводою Переяславским о измене чинили извет, з Переяславля зыскати в Батурин, и тут судом войсковым енералным... учинити о том розыск. А я тут покорне докладую, же яко по сих свидоцтвах не довелося на пререченого Леонтия Полуботка в изветах описаная вина, так отпустилем его з Батурина в Чернигов без задержаня, жебы там жил в дому своем; також и людей Переяславских в дома их отпустилем». Добившись від царів згоди на усунення з полковництва Дмитрашка, Мазепа ставить на його місце Полуботка, сподіваючись, що після всіх розслідувань та звинувачень полковник стане «своєю» людиною. Інші ж були відставлені від уряду. При цьому гетьман залишив за ними значні маєтності, не відсторонив від генеральних посад їхніх родичів (Гамалії).

Приборкавши опозицію в Гетьманщині, Мазепа почувався непевно від перебування у Москві українських засланців, які мали там непогані умови

утримання. Колишній гадяцький полковник Михайло Самойлович приймав у себе на квартирі московських генералів і чиновників. Зрозуміло, це чаркування могло вилитись у певну орієнтацію співрозмовників не на користь гетьмана. «Не без сожаления слышу, — писав Мазепа Голіцину, — что князь Четвертинский, живя в Москве, говорит многие непристойные слова, безчестит весь царского величества высокий сенат, никого себе не только высшего, но и равного не ставит и пакостными всякими словами укоряет, говорит и то, что он бывшего Самойловича снова на уряд его восстановит и всем его и своим неприятелям отмстит, и сюда в Малороссию к бывшей своей невесте пишет. А митрополит человек мнительный и, как вижу, на меня досадует, думая, что сын его по моему старанию отослан в Москву на всякое бесчестье; по митрополичьей досаде и киевский воевода Ив. Вас. Бутурлин ко мне неприязнен, ни о чем ко мне не пишет, на две мои грамоты не отвечал ни слова. Четвертинскому в Москве, для избежания всяких ссор, нельзя быть». Родіон Дмитрашко, розповідав у жовтні 1688 р. гетьман прибулому в Батурин Федору Шакловитому, без гетьманського дозволу «послал своего племянника в Москву, а здесь распустил слух, что племянник у их царских величеств в спальниках и вообще лицо очень приближенное».

Посилення впливу Мазепа на старшинське середовище супроводжувалось його намаганнями встановити контроль і над іншими сферами життя. Гетьман доволі серйозно, зокрема у 1688 р., зацікавився церковними справами.

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович не приховував задоволення від зміщення Івана Самойловича, позаяк, писав він в одному з листів, «утеснен был многими от него обидами, многими скорбими и неисповедимыми печальями». За збігом обставин новообраним гетьманом став його учень. Адже Іван Мазепа навчався в Києво-Могилянському колегіуму у 1650—1657 рр., коли ректором у ньому був Баранович.

Останній мав значний вплив як на церковне, так і на суспільно-політичне життя Гетьманщини. У 1657, 1659—1661 та 1670—1685 рр. він був місцєблюстителем Київської митрополичої кафедри.

Думка впливового архієпископа враховувалась під час виборів гетьманів, призначення воєвод, надання духовних посад у Лівобережній Україні. Автора кількох богословських трактатів, книжок поезій та проповідей шанувала і творча громадськість. Занепокоєний утисками православ'я у Польщі, Баранович, як і багато українських церковних діячів, бачив порятунок у протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідніх держав та старшинську боротьбу за лідерство мав недостатньо сил для самостійного існування. Водночас архієпископ був рішучим противником втручання Московського патріархату в справи Київської митрополії, російської присутності в Україні. Сучасники доносили у Москву слова Барановича: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была».

Старий і впливовий архієпископ саме через ці погляди, самостійність мислення, авторитет був проігнорований як кандидат на посаду київського митрополита. Іван Самойлович волів бачити на цій посаді слухняного та вдячного йому виконавця. Його вибір впав на луцького єпископа Гедеона Святополка Четвертинського, якого й було у 1685 р. обрано митрополитом. Новообраний, знаючи, яким чином він очолив Київську митрополію, з перших днів забажав «прийняти жезл архіпасторський не від кого іншого, як від московського патріарха». При цьому Київська митрополія вийшла з підпорядкування константинопольському патріарху. Митрополит Гедеон досить швидко став зручною маріонеткою в руках не стільки гетьмана, як верхівки Московського патріархату й Малоросійського приказу. Українські церковники та Самойлович, виставляючи перед Москвою головну умову для зміни патріархату — збереження автономних давніх прав та привілеїв, — формально отримали їх підтвердження. Однак патріарх Іоаким відразу після церемоніальних заходів про обіцяне забув і своїми наказами, по суті, прирівняв покійного Гедеона до інших митрополитів Московії.

Усе це деморалізувало українське духівництво, котре, як писав Іван Самойлович, «обріталося аки в розтерзанії ума». Особа запопадливого перед Москвою митрополита Гедеона не влаштовувала ні Мазепу, ні церковників. Щоб обмежити його вплив, схоже, саме у Батурині ініціювали ідею підпорядкування

Чернігівської єпархії, Києво-Межигірського монастиря та Києво-Печерської лаври безпосередньо Московському патріархату.

У кінці березня 1688 р. царі отримали листа від гетьмана. «Покорственно прошу, — писав він, — дабы ваше царское пресветлое величество изволили прошения и желания архиепископа (Барановича. — Авт.) милостиво выслушать и премилосердым удовольствоваться призреньем». Чернігівський архідиякон Антоній ознайомив государів зі скаргою та міркуваннями Барановича: «Изшед от забвения гроба, прихожу пред пресветлейший престол с смиренным челобитьем: не отвергните меня во время старости моей, призрите на озлобление мое! Когда преосвященный отец Гедеон Святополк принял престол Киевский, то я, презрев мою старость, встретил святыню его в Батурине, преклонил пред ним ослабевшие колена мои, надеясь, что призрит меня своею милостию за тридцатилетние мои труды, в архиерейском сане подъятые. Я просил его подкрепить данную мне митрополитом Дионисием Балабаном грамоту на семь протопопий; желал я также видеть данную ему вашим царским величеством грамоту на митрополию киевскую. Но преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес: прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом, тогда как это название дал мне отец ваш, блаженной памяти царь Алексей Михайлович по благословению троих вселенских патриархов. Потом отнял три протопопии; в укорительном письме к воронежскому священнику глуховской протопопий назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходоу, ему будтобы принадлежащих. Падаю пред вашего царского величества лицом, примите прошение мое: да буду со всею епархией моею прямо под благословением святейшего патриарха московского наравне с прочими великороссийскими архиереями, и пусть преемниками мои поставляются в Москве, а не в Киеве».

Листи аналогічного змісту були направлені й Василю Голіцину. Жалувальною царською грамотою від 24 червня 1688 р. це прохання було задоволене. Тоді ж була виведена з-під юрисдикції митрополита Гедеона і Києво-Печерська лавра. У Москві охоче погодилися на пропозиції українських ієрархів, не запідозривши в їхніх діях намагання протидіяти централізованому поширенню

абсолютистської духовної влади на Україну. Гетьманська влада, свідомо ослаблюючи Київську митрополію, водночас посилювала свій вплив на перебіг церковного життя в Гетьманщині.

Так, з 1688 р. кандидатів в архімандрити Києво-Печерської лаври повинен був спочатку представляти на затвердження царю гетьман, а вже потім обранець мав право їхати до патріарха для висвячення. Отже, не митрополит, а гетьман став відігравати вирішальну роль у кадрових рокировках духовних осіб. Крім того, управління Українською церквою з Москви ускладнилось. Ні Барановичем, ні Ясинським не можна було керувати, як митрополитом Гедеоном. Вони дотримувалися давніх прав і відкидали зазіхання патріарха на їхні привілеї.

Перший рік правління Мазепи, як бачимо, був насичений активністю нового зверхника України в справі утвердження своїх владних повноважень. Певних результатів він досяг. Але багато чого не встиг зробити, щоб убезпечити себе від підступних замахів на його владу.

Розділ 7

ДРУГИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД

Восени 1688 р. розпочалася підготовка до Другого Кримського походу. У ньому було дуже зацікавлене православне населення територій, захоплених Туреччиною. До царів прибув від вселенського патріарха архімандрит Ісайя, який привіз їм прохання вигнати турків із Болгарії, Сербії та Румелії. Він також ознайомив московських урядовців з грамотами волоського господаря Щербана та сербського патріарха Арсенія, які закликали не тільки визволити православних від турків, а й прийняти їх у своє підданство. Ця кореспонденція була направлена для ознайомлення гетьману. 13 жовтня до Батурина приїхало посольство, очолюване другим фаворитом царівни Софії Федором Шакловитим. Йому було влаштовано врочистий прийом: Мазепа разом із думним дворянином ходив до церкви Миколи Чудотворця, гостя вітали залпом із 26 гармат. Впливовий посланець Москви, як довідуємося з щоденника Гордона, мав: «1) порадитися про наступний похід; 2) з'ясувати настрої козаків щодо тих тягарів, які вони змушені понести для захисту

держави та своєї власної землі; 3) з'ясувати вірність гетьмана, любов і прихильність козаків і [загальний] стан справ». Переговори тривали кілька днів. У їх перебігу Шакловитий переконався, що гетьман досить добре знає становище у всіх порубіжних країнах, позиції їхніх володарів. Мазепа запропонував розпочати похід 1 лютого, щоб протягом місяця дійти до Криму. Він аргументував це тим, що зимовий похід ліпший для військ, ординці у такий час не зможуть отримати необхідну допомогу. Весна ж і літо несприятливі для ведення бойових дій, позаяк полкам буде важко просуватися під час повені, а потім терпіти нужду від спеки й браку води. У квітні, пропонував український зверхник, найкраще вже повертатися додому. Гетьман обіцяв виставити на війну близько 50 тисяч реєстрових козаків та «тысяч с шесть» сердюків і компанійців. Доповідаючи у Москві про переговори, Шакловитий констатував, що йому мало що вдалося вивідати про становище гетьмана, «окрім того, що серед них [козаків] є прояви невдоволення і антипатії; однак ще в жодному з моментів справа не доходила до вибуху».

Зауваги гетьмана стали визначальними для московських царедворців. «Одразу ж було наказано написати до усіх воєвод у містах листи з наказом відправити до Сум як до місця загального збору всіх дворян, офіцерів, списоносців, солдатів і загалом усіх тих, які належали до солдатського складу, — записав у своєму щоденнику 28 жовтня Гордон. — Було призначено термін [прибуття] 1-го лютого — для перших, 10-го — для других і 25-го — для решти з погрозами, що якщо хтось не з'явиться у цей час, то його майно буде передано [до казни]».

Якби російське військо зібралось у встановленому місці за мазепинським планом, то підсумки Другого Кримського походу були б набагато вагоміші, ніж намічалось. Але через зволікання й погану організацію головні сили Василя Голіцина прибули в Охтирку на Сумщині лише 19 березня 1689 р. Вони, крім того, були погано забезпечені. Головнокомандувач російських полків, у яких налічувалося 112 066 осіб та 350 гармат, наступного дня жалівся у Москву, що «денежная ваша великих государей казна... мене, холопу вашему, не пришла», а тому «ратным людям рейтаром и городовых полков солдатом дать нечего».

Іван Мазепа зустрів свого патрона у Севську ще 3 березня. З Голіциним та з думним дворянином Неплюєвим він обговорив деякі деталі майбутнього походу. Разом вони, зокрема, вирішили «для оберегання Києва и Переяславля и иных Поднепровских городов от неприятельских приходов Белгородской орды, быть ратным людем за Днепром двутысячам, и стать под Черным или под Лебеденым лесами в крепких и пристойных местах». На Правобережжя згодом були відряджені російський полк стольника й воєводи Опанаса Алексеєва та Київський і Переяславський полки під командуванням полковників Григорія Коробченка та Якіма Головченка.

Дочекавшись у Батурині звістки про прихід на Сумщину головного союзницького війська, гетьман 17 березня вирушив із полками на з'єднання з ним. Уже в дорозі, 20 березня, Мазепа зустрів свій 50-річний ювілей. Приємним подарунком для нього стала присвячена йому книжечка викладача Києво-Могилянського колегіуму Стефана Яворського «Луна голосу, що волає в пустелі». Центральний у ній — вірш «Куди, Місяцю, роги ти сунеш, скажений!» Він написаний перед виходом козацького війська в Крим і сповнений передчуттям перемоги над ворогом:

«Куди, Місяцю, роги ти сунеш, скажений!

Знати з пекла самого женеш, навіжений.

Відай: глянець на зблідлій твоїй шкїрі темній

На фатальнеє схоже затемнення певно.

Але скоро засвітить нам Марсове діло,

Вождя славного блисне гербове світило,

Бо звичайне звитяжця не створює майво,

А Планета, повніша великого сяйва.

Саме нам, роксоланам, тріумф обіцяє

Та, що Місяць вождевий ясний (зображення місяця присутнє у гербі Мазепи. — Авт.) *укріпляє, —*

Повна, теж наче місяць, пречиста Марія,

Від якої потерта в Плютів (чортів, переносно — мусульман. — Авт.) *самих шия.*

*А тепер лоб трацької (татарської. — Авт.) змії вихруватий
Від отого тріумфу не буде без страти.
Сам Іван-бо (Мазепа. — Авт.) під сонцем правічним панує,
Що його зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звитяжства великої сили,
І турецькій він гідрі насипле могили.
Куди, Місяцю трацький, ти роги справляєш,
Знай, від більшого менше світило згасає,
Та ж Планету гетьманську фортуна помітить,
І проміння ясне на обличчі засвітить.
Згаснуть іскри костриська малого, що прищуть,
Скоро блиски вождеві на нього заблищуть.
Пожиток посполиті в ділах більший мають,
Як вузлом нерозв'язаним в єднанні бувають.
Коли гетьманський місяць у бігу проходить,
То у руському небі до ранку приводить;
Певно, з того єднання, діяльної мочі
Трацький місяць фатально не вийде із ночі.
Зараз є незначнії до того задатки —
Он недавно на кримських шуляк ішли хватко
Найясніші монархи, Орел громовладний,
Що напав і доценту зніс гмін трацький звадний.
Показали те світу, що непереможні
Кавалери діяльні, до бою спроможні.
Хай те Марсове діло дасть більше охоти,
Пожиток у гонитвах здобуде хай злотий,
Хай Орел найясніших вождів горнолітний
Буде в діях воєнних до мужності хітний.
Дільна сила по трацькім по Місяці їздить
І на лаврах звитяжних в'є тріумфу гнізда.
Нехай Марсовий порох очорнить пір'їни*

*І до хмар, тріумфальний, хитливо полине.
 До звитяжного Криму, гнізда, войовниче
 Хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе,
 Хай сприяє учасно, нехай же так стане,
 Як тобі буде в волі, вельможний гетьмане.
 Не перо це пророчить, не віри це віщує —
 Це постійно у серці своєму я чую».*

Орієнтовно після 10 квітня російське командування отримало полоненого від гетьмана. Спійманий кримчанин повідомив, що «татари хочуть чекати росіян біля Самари і, якщо вони зможуть перекрити їм вхід до Криму, то вони хотіли б піти у контрнаступ і здійснити напад на Росію».

Російські й українські армії зустрілися лише 20 квітня на Самарі. У цей час, як про те говорив гетьман на жовтневих переговорах із Шакловитим, війська мали б уже вирушати додому. Але, попри сумні гетьманські прогнози, 24 квітня об'єднані армії посунули до Перекопа. Їм доводилося з труднощами переправлятися через річки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозерку. 9 травня армії відпочивали. Цього дня Гордон записав у своєму щоденнику: «Усі бояри зі своїми товаришами і гетьманом зібралися разом. Радилися, який шлях слід обрати: довгий по Дніпру до турецької фортеці Казикермен або прямий шлях на Крим. Вирішили обрати останній, тому що він ближчий, хоча й не зовсім зручний. Бояри і гетьман обідали у Олексія Семеновича Шейна».

Тільки 14 травня війська опинились у Зеленій Долині, де було вдосталь трави для коней. Наступного дня відбувся перший бій між кримчанами та союзницьким військом. Загони орди чисельністю до 10000 кіннотників напали на авангардні полки. Бій тривав, як інформував Голіцин царів, «со 2 часа дни до 10 и болши». У ньому найактивнішу участь узяли козацькі формування. «Притом же и подданого вашего великих государей гетмана Ивана Степановича Мазепы, — повідомлялось у донесенні, — верною его к вам великим государем службою, старшина и полковники, как конные, так и пешие, бились с тем поганством мужественно и храбро, и побили многих знатных мурз и добрых приводцов, и посполитых многих, и живых поймали, и знамена, и лошади и многую рухлядь

побрали, которые взятые люди предъ нами в распросех сказывали, что побито у них и переранено многое число; а ранен сам нурадын солдан, да убиты кае-абиев сын Мансурова Кантемир и иные многие; и так то поганство с нами билося жестоко, не токмо на мушкетныя дула, но и на и на самыя пушечныя, к самым к рогаткам напускали приезжали, и милостию Божиею никакой себе утехи, кроме упадку, не отнесли».

Після кількогадинної сутички кримчани відступили. 16 травня поблизу Чорної Долини російсько-українські сили очікував хан зі своїм військом. Коли опівдні козаки й стрільці ховалися від сильної зливи, кіннота противника несподівано вдарила їм у тил. Нищівного нападу передусім зазнали Прилуцький, Стародубський та деякі російські полки. Виникла паніка. Очевидно, саме за погану організацію відсічі ворогам був усунутий тоді ж із старшинського уряду стародубський полковник Тимофій Алексіїв. «Оскільки той ар'єргард не був захищений належним чином і був закритий лише возами, — занотував у своєму щоденнику Гордон, — то вони прорвали [оборону] і вбили багато людей і ще більше коней і рогатої худоби». Врятували становище гармаші. Їхні влучні постріли налякали й відігнали кримчан.

Хан Селім-Герей, однак, вирішив знову атакувати. Переформувавши кінноту, він спрямував її на лівий фланг союзницького війська, де перебували слобідські полки. За досить короткий час кримчани в перебігу жорсткого бою поклали майже 1350 полчан. І знову козаків врятувала артилерія, яка завдала чимало прикрощів кримчанам. Також на виручку слобожанам поспішили мазепинські сердюки, які й відігнали нападників на попередні позиції. У жорстокому герці багато втрат зазнала й ханська кіннота.

17 травня в Москву пішло донесення про те, «хан крымский со всеми ордами, не хотя ваших великих государей ратей полков наших допуститъ до Колончаку, имел с нами бои великие и жестокие, напуски непрестанные во весь же день». Долаючи шалений опір, російсько-українські частини все ж 20 травня досягли Перекопа.

Ханське військо, сховавшись у могутній фортеці, завчасно спалило «посады и ближние села и деревни». Голіцин, вирішуючи, «где б ошанцоваться, также и

окуды иматъ... ратнымъ людемъ воду и кормы», звернувся по допомогу до Мазепи. Останній не міг нічим втішити свого патрона. У посланні царям називалися суворі реалії облоги: «... конскихъ кормовъ взятъ негде, отъ самого Колончака все потравлено и выбито, а наипаче воды достать невозможно, ни речек, ни колодезей нетъ по сей стороне Перекопи».

Зібравши генералів, Голіцин почув від них, що за таких умов «промисел» чинити неможливо. Навіть кілька днів облоги можуть призвести до масової загибелі людей, коней від спеки й браку води. З ініціативи Селім-Герая у табір облоги послали «многожды» його посланця кеман-мурзу Сулешова. Хан бажав примирення «на прежней шерти». Проте запропоновані ним умови не задовольнили росіян.

Голіцин, спираючись на думку радників, вирішив повертати військо додому. При цьому він через Венедикта Зміїва запитав у Мазепи, чи не буде від того серед козаків заворушень. Гетьман запевнив, що ні, хоча полчани й знудились.

21 травня союзницьке військо повернуло від Перекопа в Україну. Ханська кіннота весь час переслідувала відступаючі полки й раз по раз атакувала їх, завдаючи несподіваних ударів. Крім того, татари палили степ, отож союзницькому війську доводилося повертатись у диму, ковтаючи пил і попіл. 1 червня Мазепа все ж надіслав патріарху Іоакиму листа про успіх військової акції: ординці «але ж за Перекоп загнаны и запужены», «в которыхъ трехъ днехъ отправленныхъ бояхъ много ихъ бесурманъ побито и переранено и Нурадын-солтана ранено, и бейскаго сына значнаго воина забито, о чемъ доводне языки сказывали». Подібні переможні реляції надходили також до Москви від Голіцина та його довірених осіб. Вони мали запевнити опонентів царівни Софії у переможному завершенні походу.

Біля Кінських Вод Мазепу наздогнав випущений із полону козак Полтавського полку. Він передав гетьманові послання від кримського хана Селім-Герая, який «за десять токмо верст отъ обозовъ нашихъ обретающимся». У ньому були дві пропозиції: перша — «соединясь с нимъ», «союзнымъ оружиемъ ополчитися и устроить» на російські полки, щоб повністю їх розгромити; друга, якщо не

годиться перша, — відступити від війська Голіцина, дати можливість татарам розправитися з ним.

Вражений гетьман негайно передав це послання своєму зверхнику. Він не був готовий до зради покровителя. Навпаки, запевнив його у власній вірнопідданості й подав чолобитну, щоб царі наказали у всіх малоросійських містах поставити на вежах і ратушах царський герб. Голіцин запевнив його, що це прохання обов'язково буде виконано. Лише 12 червня втомлені й виснажені росіяни та українці дійшли до Самари.

Голіцин вирішив збудувати на її березі ще одну південну фортецю, яка б стала на перешкоді вільному проникненню кримчан в Україну. Її зведення розпочали під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена козаки та російські стрільці 20 червня. А вже 18 липня вона була закінчена. «И гетман до Батурина прийшов зараз по святом Петрі, — повідомив у своєму літопису Самовидець, — але войско барзо замитилося, барзо хоровали, и коні барзо нужни поприходили, и многі с козаков померли, и коні попропадали. А то усе з безводя замитилися».

Розділ 8

ПЕРЕВОРОТ 1689 р.

Прибувши 19 липня до Москви, російські воєначальники та військо потрапили в епіцентр боротьби за царський престол. Ще у січні 1689 р. позбавлена влади сім років тому цариця Наталія Нарішкіна поспішно одружила свого шістнадцятирічного сина — царевича Петра — з юною красунею Євдокією Лопухіною. Викликане це було тим, що дружина слабкого на розум царя Івана, цариця Парасковія, завагітніла і мала народити невдовзі нащадка. Це означало, що за можливого відтіснення Петра від царського трону, яке планувалось у різних варіантах, у царівни Софії з'являвся шанс продовжити своє опікунське правління. Регентша малолітніх царів мала одноосібно царювати насамперед до змушнення Петра. Його ж несподіване одруження 27 січня 1689 р. спантеличило правлячу верхівку: весілля знаменувало дорослість царя, його здатність виконувати владні повноваження.

Партія царівни Софії енергійно шукала виходу з критичної для неї ситуації. Варіант зберегти владу за допомогою фізичного знищення Петра домінував у планах її нового симпатика, начальника Стрілецького приказу Федора Шакловитого, який із падінням володарки трону втрачав усі свої набутки. Впливовий царедворець, Софія також велику надію покладала на стрільців. Люди Шакловитого провадили на цю тему потаємні підбурювальні розмови у полках. Та ці бажання не знаходили підтримки ні у військовому середовищі, ні у патріарха Іоакима. Стрільці, з допомогою яких Софія отримала перемогу у 1682 р., пам'ятали, як вона розправилася над головними заводіями бунту на її користь, а тому не мали охоти до рішучих дій.

Не дримала й партія Нарішкіних, яка у липні 1689 р. вирішила поставити ненависну противницю на місце. Петро 8 липня заборонив сестрі¹ брати участь у хресному ході, 27 липня не допустив до себе Голіцина, який тільки-но повернувся з Кримського походу. Напруження в Москві день у день зростало. «Мабуть, скоро гряне буря», — зробив помітку у щоденнику Гордон.

У ніч із 7 на 8 серпня двір царівни Софії було приведено у бойову готовність: загін стрільців захопив Кремль. Ще 300 стрільців зібралися на Луб'янці. Викликаному хворому Шакловитому царівна пояснила, що у палаці знайшли лист, у якому нібито повідомлялося про намір «потішних» вояків Петра розправитися з його братом Іваном та сестрою.

Співчуваючі Нарішкіним два стрільці серед ночі приїхали у Преображенське й, розбудивши царя Петра, повідомили йому про наміри регентші поквитатися з ним та матір'ю. Наляканий цар, скочивши на коня, поскакав у Троїце-Сергіїв монастир, де за міцними мурами вже наступного дня почали збиратися на його поклик «потішні» полки, стрілецький полк Сухарева, а також віддані дворяни, бояри та іноземні офіцери. Приїхав сюди й патріарх Іоаким.

10 серпня у Москву прибув із великим посольством гетьман Мазепа. Його супроводжували генеральний обозний Борковський, генеральний суддя Прокопович, генеральний писар Кочубей, генеральний осавул Гамалія,

¹ Царівна Софія мала іншу матір.

генеральний бунчужний Лизогуб, полковники Яків Лизогуб (Чернігів), Федір Жученко (Полтава), Степан Забіла (Ніжин), Данило Апостол (Миргород), Леонтій Свічка (Лубни), дев'ять старших та сімнадцять молодших значних товаришів, вісім канцеляристів, полкові судді, писарі, 70 дворових гетьманських людей, 50 драгунів, 12 музикантів, 5 духовних осіб, а також близько 300 козаків, «За увесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили¹ до Москви, — зауважував у своїх «Записках про Московію» французький дипломат де ля Невіль. — Але Голіцин під претекстом відзначення гетьмана перед царями, а в дійсності зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у москвитян дозволу бачити його і тому кілька разів вночі я, переодягнений, відвідував його». Про те, що оточення Софії викликало українців як суттєву допоміжну силу для вирішення дворцевого конфлікту, свідчить і зустріч у день їхнього приїзду Мазепи з Шакловитим, і прибуття у Москву великої кількості черниць із Києва.

Однак гості з Гетьманщини, як і московські стрільці, зайняли вичікувальну позицію. На Мазепу великий вплив мав його авторитетний патрон Голіцин, але той не бажав виявляти активність і «засвічуватись» у колі змовників проти Петра. На поклик вістуна партії Софії 8 серпня він сказав: «Скажи Федору Шакловитому, что он не будет для того, что не может». Не з'явився фаворит царівни у Кремль і після півгодинної розмови з Шакловитим. Його відмова посіяла розгубленість у таборі противників Нарішкіних. Причиною фактичної зради Голіциним царівни Софії стало як небажання через свої переконання проливати царську кров, так і висунення за час його відсутності на першу роль «галанта» Шакловитого.

Про останнє поспішили доповісти князю Нарішкіні, які завбачливо нейтралізували його похвалами за Кримський похід. «В отбытие князя Василя Голицына с полками в Крым, — писав їхній сучасник князь Борис Куракін, — Федор Шакловитый весьма в амуре при царевне Софье профитовал, и уже в тех плезирах ночных был в большой конфиденции при ней, нежели князь Голицын,

¹ Це не зовсім вірно. У 1665 р. до Москви приїжджав із великим посольством гетьман Іван Брюховецький.

хотя не так явно. И предусматривали все, что ежели бы правление Софии продолжалось, конечно бы князю Голицыну было от нея падение или бы содержан был для фигуры за первого правителя, но в самой силе и делах был бы помянутой Шакловитый». Водночас Голіцин знехтував закликами свого двоюрідного брата Бориса Голіцина (партія Нарішкіних) їхати в Троїце-Сергіїв монастир до царя. Зробив це він 7 вересня, після арешту Шакловитого, коли перемога Петра стала очевидною. Ввечері 9 вересня Голіцин із сином вислухали царський указ про позбавлення їх боярського сану, маєтностей та заслання з дружинами й дітьми в Каргополь. Так Мазепа в одну мить позбувся впливового покровителя в Москві: його дружні стосунки з арештантом, приїзд на допомогу Софії — вже цього було достатньо, щоб викликати у молодого царя сумніви щодо вірнопідданства.

За царським указом гетьмана було викликано в Троїце-Сергіїв монастир. У селі Воздвиженському українське посольство 9 вересня зупинили за наказом Петра. «Потім питано у нього (гетьмана. — Авт.), — пише Самійло Величко, — навіщо він приїхав у Москву і за чийм указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в недоброзичливості».

Пояснення Мазепою мотивів свого приїзду в Москву не стало одним із пунктів у звинуваченні Голіцина (останньому інкримінували відступ із Криму й те, що доповідав лише Софії: писав її поряд із государями), але явно доповнювало картину змови.

Нарішкінська партія все ж не наважилася змістити гетьмана: вона була далека від справ Гетьманщини, а тому й не знала, чим завершиться арешт її керманіча. Непродумані репресивні дії щодо нього могли викликати повстання в Україні, призвести до небажаних наслідків. Усунути від влади Мазепу як ставленика Василя Голіцина означало б повернути із заслання Івана Самойловича. А це фінансово було не вигідно: адже довелося б повертати реабілітованому гетьману вже розподілені маєтності та коштовності з царської казни. 10 вересня після обіду Івана Мазепу з генеральними старшинами запросили до царя. Гетьман

подарував Петру золотий хрест, інкрустований коштовним камінням, шаблю в дорогій оправі вартістю 2000 рублів, цариці Наталії Кирилівні — 10 аршинів золотого оксамиту, царівні Євдокії — золоте кільце з діамантами. Думний дяк Українцев від імені царя подякував Мазепі та старшинам за участь у Кримському поході й попросив, якщо є на те потреба, сказати своє слово у відповідь. Гетьман, пославшись на хворобу, виступив з короткою промовою, в якій дав обіцянку вірно служити царям до останньої краплини крові.

Фантастично перебільшені оцінки цієї зустрічі дослідниками: «...зачарував 18-літнього Петра так, як колись зачарував Сірка, запорожців і Самойловича» (Д.Дорошенко); «...цар Петро, тоді 17-літок. прийняв українців на авдієнцп і тут іще раз могутній чар Мазепи взяв верх» (І.Борщак, Р.Мартель); «І тут сталося «чудо». І.Мазепа зумів так сподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої догани, а й зустрів повне довір'я і приязнь» (В.Чуприна) — є лише хибним дублюванням міфологем. Далі ми з'ясуємо помилковість подібних тверджень, які мимоволі «закривають», притінують дуже важливий проміжок української історії — 1690—1693 рр. А зараз повернімося до контексту царського приймання від 10 вересня 1689 р. й звернімо увагу на досить тенденційне його трактування, допущене М.Костомаровим. «Липневий прийом надав гетьману сміливості, — зазначає відомий історик, — і він *тут же* (виділення наше. — Авт.) подав господарю чолобитну, яка чорнила Василя Васильовича Голіцина і товариша останнього Леонтія Неплюєва. Він доносив царю, що Леонтій Неплюєв погрозами винудив у нього дати князю Голіцину дещо з пожитків відстороненого гетьмана Самойловича, а дещо з власного свого «именьишка», яке по ммилості монархів нажив на гетьманському уряді, 11 000 рублів червонцями та ефимками... В моральних правилах Івана Степановича змолоду укорінилась риса, що він, помічаючи упадок тієї сили, на яку попередньо опирався, не обтяжувався ніякими відчуттями і спонуканнями, щоб не сприяти шкоді падаючій попередньо благодійній для нього силі. Зрада своїм благодійникам не раз уже виказувалася в його житті. Так, він зрадив Польщі, перейшовши до заклятого її ворога Дорошенка; так, він покинув Дорошенка, як тільки побачив, що влада його хитнулася (...). Так само вчинив він тепер зі своїм великим благодійником, перед

яким ще недавно підлабузнювався й принижувався. І йому на цей раз вдалося більше, ніж в попередні рази. Він заслужив до себе милість царя Петра. Певно, тепер йому допомогла та природня втаємниченість, та здібність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею помирає, залишаючи мало слідів для потомків, які займаються вивченням історичної особи».

У 5-му розділі ми вже розповідали про вимушені обставини написання Мазепою «Росписи...», про те, що й коли він давав Василю Голіцину та Леонтію Неплюєву, а тому не будемо повторюватись. М.Костомаров трактує «Роспись...» як донос від 10 вересня! Тим часом на цьому документі є дата – 24 грудня 1689 р. Отже, ніхто *«тут же»* в Троїці нікого не зраджував, а тим паче не чарував підступністю й красномовністю.

Відбулася короткочасна церемоніальна (!) зустріч юного царя й Мазепи. І все. Сімнадцятирічний Петро ще був далекий від політики, дипломатії, тонкощів управління державою, щоб за кілька хвилин однозначно визначитись у своїй приязні на багато років до керманича України. Перемога Нарішкіних над царівною Софією мало чим змінила спосіб життя царя: до 24-річного віку він не цікавиться справами в Україні й провадить час у військових «марсових» потіхах¹ та іграх, у підготовці фейєрверків, будівництві кораблів та яхт, випробуванні гармат, вибухових пристроїв, а також кількадечних п'яних гульбищах. За свідченням родича Петра князя Куракіна, після семирічного правління царівни Софії, коли «торжествовало довольство народное», прийшло «непорядочное» правління цариці Наталії Кирилівни й тоді почалося «мздоимство великое и кража государственная».

Реальна влада опинилась у руках брата цариці Наталії — 25-річного випивохи Льва Нарішкіна (1664—1705), який став головою Посольського приказу (1690—1702). На роль другої особи у країні висунувся «интригант дворовый» боярин Тихін Стрешнев (1644—1719). Помітно зріс вплив і кімнатного стольника Петра, начальника приказу Казанського палацу Бориса Голіцина, який

¹ Створені Петром «потішні» полки зі спальників, стольників, конюхів і різних прибулуд займалися муштрою та маневрами.

керував переворотом 1689 р., був «ума великого», але «любил забавы и разорил вверенную ему область взятками».

Впливові місця посіли також Лопухіни, родичі дружини Петра.

Восени 1689 р. у Москві тривали розслідування та розшуки прибічників Софії, репресії щодо них. Другого дня після зустрічі Мазепи з Петром, 11 вересня, були скарані на смерть Федір Шакловитий, Обросим Петров та Кузьма Чермний. П'ятисотного Івана Муромцева, полковника Семена Рязанцева й стрільця Дементія Лаврентьєва били батогами і заслали з урізаними язиками в Сибір. Невдовзі відправили в Новодівичий монастир Софію. Заслали у сибірські міста після биття батогами Михайла Євдокимова, Михайла Чечотку, Єгора Романова, Васька Тулу, Андрія Сергєєва, Івана Галактіонова, Михайла Шапошникова, Петра Сажина, а також багатьох стрільців.

Позбавили стольництва й військового чину підполковника Михайла Шеншина. Конфіскували все майно у боярина й воєводи Леонтія Неплюєва, а самого заслали в Пустоозерськ. Навіть у 1690 р. тривало «полювання на відьом» — родичів і близьких Шакловитого. У Надеїна, Шошина, Борисова, Сергєєва та інших конфіскували майно, а самих відправили у заслання чи винесли іншу покару.

Цікава така деталь: Мазепу й старшин не відпускали з Москви до 22 вересня 1689 р. Французька преса за інформаційними джерелами з Варшави 5 листопада того самого року сповіщала, що «кружляють чутки, що... гетьмана Мазепу заарештували й відвезли до Москви, бо він не виконав свого обов'язку». Далі (9 листопада): «...кілька бояр та Мазепа, гетьман козаків, покарані на горло». 10 листопада: «...Мазепу позбавили лише гетьманського уряду». Хоча ці повідомлення від московських резидентів плутані й не відповідають істині, все ж вони засвідчують важливий момент: іноземці чітко зараховують гетьмана до переможених урядовців. Затримка після 10 вересня великого посольства Мазепи, очевидно, була продиктована невизначеністю Нарішкіних щодо подальшої долі гетьмана. Невипадково Гордон згадує, що старшини перемовлялися між собою, кого вибрати новим гетьманом. Чутки про зміщення Мазепи з уряду й про те, що замість нього «якийсь інший пан має бути», поширились і в Україні.

Активізувалися противники гетьмана. Мазепа згадував пізніше, що у Москві колишній гадяцький полковник Михайло Самойлович «обнаружил ко мне неприязнь, старался навести на меня гнев царский и домогался сам быть гетманом».

Непевність становища гетьмана посилилась у зв'язку з арештом ченця, друга Федора Шакловитого Сильвестра Медведєва, який за дорученням Софії написав «Манну» — релігієзнавчий твір, що ставив під сумнів деякі канони, запроваджені патріархом Іоакимом. У дні дворцевого протистояння пішов навіть поголос про те, що царівна прагне поставити ченця на патріарший престол. «Уходить» патріарха збирався й Федір Шакловитий. Царський двір надіслав «Манну» Мазепі та київському митрополиту Гедеону, загартованому в дискусіях з ієзуїтами, для підтвердження її авторитетності. Гетьман у липні—серпні 1689 р. переслав у Москву відгук на цю працю ігумена київського Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського: «Пречестнаго монаха Медведєва веру, труды, разум хвалю и почитаю для того, яко согласуется со установлением самого Христа Спасителя откупителя нашего, с преданием святых апостол и их наследников». У приписі до Федора Шакловитого Іван Мазепа зазначив: «Книги ваша велможность дал мне за великую тайну, якоже аз их тако и держу, но вижду убо, уже давно по всему Киеву их знают, такожде и в Чернигове». Гетьман сповіщав, що він і все київське духівництво визнали: «...Медведєв правду пишет, а они ложь».

Зрозуміло, це принижувало авторитет патріарха, й для прибічників Софії, яким Іоаким заважав вінчати царівну царською короною, відкривалася нагода усунути його як реакціонера, порушника церковних засад. Тому духовний владика, перебравшись у серпні в монастир до царя Петра, стає натхненником жорстоких репресій щодо своїх опонентів. За його наполяганням карають на смерть Федора Шакловитого, розшукують як ворога №1 і звинувачують у ересі Медведєва. Церковний собор вирішив спалити «Манну». Самого Сильвестра Медведєва допитували вогнем та залізом і закатували на смерть 11 лютого 1691 р.

Оцінка Мазепою «Манни» та його лист Шакловитому могли будь-якої миті накликати гнів патріарха. Позиція останнього, як показує аналіз подій вересня —

листопада 1689 р. в Москві, мала визначальний характер у присудженні вироків переможеним. Тож думка історика В.Чуприни, що «становище І.Мазепи значно зміцнилося після поїздки в серпні 1689 р. до Москви», мало відповідає реаліям тієї доби. Навпаки, гетьман, хоч і отримав зі свитою значні церемоніальні царські подарунки, підтвердження й розширення прав-вольностей, повертався додому з відчуттям навислої над ним загрози, яку становили непрогнозовані інтригани (Наришкін і Стрешнев), що з ними він до цього не знався.

З дороги Мазепа надіслав компанійському полковнику Іллі Новицькому листа, в якому просив терміново зібрати «з полков ваших милостей товариства кілька сот», щоб «гды указ наш им будет, ораз выходило... и тая річ жебы была в тайні у вас захована». Гетьман, можливо, запідозрив, що нові правителі вирішили розправитися з ним і старшинами подалі від столиці, щоб не дати можливості прихильникам Софії зчинити резонансне заворушення.

Зосередження в руках донедавна ображеного клану Нарішкіних усієї реальної влади, висунення мстивих царедворців на ключові позиції робило Мазепу заручником їхньої некомпетентності та амбітних настроїв. Будь-який донос на гетьмана, найменший сумнів у вірнопідданстві, невдоволення щодо тих чи інших його дій могли стати для керманіча України смертельною небезпекою. Все залежало від випадку. Подібна ситуація гетьмана не влаштовувала. Йому потрібні були гарантії стабільності.

Розділ 9

МІСІЯ СОЛОМОНА (1689—1690)

Небезпечні напружені обставини, в яких опинився Іван Мазепа у 1689 р., диктували йому та його оточенню три напрями вирішення кризової ситуації: 1) повстання; 2) більш вигідна протекція іншої держави; 3) загострення українського питання в зацікавлених сусідніх державах для унеможливлення заміни гетьмана. Якщо перше й друге вимагало ґрунтовної підготовки, великої кількості однодумців, що на той момент не виглядало реальним, то третє не потребувало якихось особливих зусиль. Прагнення зберегти владу змушувало гетьмана діяти

рішуче саме в цьому напрямі. Восени 1689 р. гетьман, перебуваючи після падіння Голіцина у невизначеному статусі піднаглядного, розгляд справи якого на певний час відклали для додаткового вивчення, міг зберегти свої владні повноваження лише активною таємною дипломатією. У листопаді 1689 р. до польського короля прибув чернець Соломон. Покоєвий Яна Собеського Подольський повідомив 16 грудня резидента Москви стольника Івана Волкова, що прибулець був з образом Спаса в Кримському поході й привіз листа від Мазепи, щоправда, без його підпису, але з гетьманською великою печаткою.

М.Костомаров однозначно трактує цю подію як хитромудру провокацію проти гетьмана, розпочату його недоброзичливцями, які тоді намагалися скомпрометувати українського керманича анонімними доносами. «Обласканий московським урядом, не маючи при цьому причини остерігатися припинення до себе довіри, — зауважував він, — Мазепа нічим не спонукався до зради: польська сторона не була могутня, а московська дуже слабка. Мазепа не був ще таємним ворогом російського царя і російської держави, тому що це не надавало йому ніяких вигод». Подібну точку зору дещо в іншій інтерпретації відстоював й О.Оглоблін.

Відомі історики, на жаль, не звернули уваги на контекст подій осені 1689 р., коли становище гетьмана істотно похитнулось у зв'язку з дворцевим переворотом у Москві та усуненням від влади його патрона Василя Голіцина, прибічників Софії.

Непевність становища Мазепи підсилювалась і ревізією конфіскованих скарбів Івана Самойловича. Уже в грудні 1689 р. гетьман звітував перед переможцями дворцевого перевороту, куди і кому він передавав конфісковане. Згодом у Гетьманщину були відряджені ревізори для повторного обліку майна экс-гетьмана. Фактично останнє означало, що нові правителі не довіряють Мазепі. Згадані обставини, зрозуміло, не заспокоювали Батурин «прихильністю Петра I», а змушували вдаватися до пошуку шляхів збереження існуючої гетьманської влади, захисту від зазіхань на неї клану Наришкіних.

Ще у вересні 1689 р. в Москві відбулася таємна зустріч французького резидента де ля Невіля з Іваном Мазепою. Перший, проїжджаючи Польщу,

відвідав польського короля Яна Собеського. Від нього він отримав доручення не тільки передати листи царям, а й побачитися з Мазепою, переконати його прийняти польську протекцію. «Незважаючи на небезпеку, — писав згодом Невіль у своїх спогадах, — я декілька разів старався його (Мазепу. — Авт.) стрінути. Я переодягнувся і в товаристві надвірного німецького лікаря зустрів його вночі й запропонував йому протекцію польського короля».

Обережний гетьман тоді не дав французу ствердної відповіді. Але пропозиції короля, схоже, в умовах серйозної небезпеки його зацікавили. У скрутні дні листопада—грудня 1689 р. зв'язок із Варшавою як союзником міг переінакшити плани Москви щодо зміщення гетьмана та посилення контролю над ним і гетьманатом. У цьому зв'язку трактування місії ченця Соломона лише як провокації не зовсім правомірне й потребує ретельного аналізу. Джерела 1689—1691 рр. у цій справі засвідчують прагнення Батурина та Варшави за будь-яку ціну дистанціюватися, відхреститися від зафіксованого російською резидентурою у Польщі прибульця. У донесеннях та поясненнях Мазепи і польських дипломатів, що надсилались у Москву, чимало фантазії, плутанини, явної брехні. Брати їх за основу — це свідомо ухилитися від пошуку істини.

Розслідування, яке провадилось у Польщі, Московії протягом 1690—1692 рр. щодо посланця з України, висвітлило три версії. Згідно з першою із них, Соломон з'явився у Варшаві за завданням Василя Голіцина та Івана Самойловича.

Друга версія пов'язувала ченця з Михайлом Самойловичем. У Малоросійському приказі ретельно вивчалася й третя, найголовніша версія: чи не був Соломон усе ж таки посланцем Івана Мазепи?

Розглянемо спочатку першу. У листі полковнику Василю Іскрицькому від 6 травня 1690 р. польський король просить послати до Мазепи гінця «відразу з цими попередженнями, які йому потрібні». Ось що мав знати гетьман: «Сказав (Соломон. — Авт.), коли він перебував при царському дворі, позвав його до себе молодий князь Голіцин, правитель Москви, під час походу батька на Крим. Бажаючи, певно, згубити Мазепу, послав його до Самойловича Поповича на місце його заслання. Самойлович ніби написав ці листи і печатки попросив підробити, й, давши добрі гроші, послав його до Польщі». Докладніше ця версія викладена

19 травня 1690 р. у добровільній конфесації (зізнанні) Соломона, записаній поляками на вимогу московських урядовців. «Тоді той Самойлович, — свідчив чернець, — з намов Голіцина наказав мені листи придумувати і писати ніби від Мазепи до короля його Величності і до ксьондза Шумлянського, котрі я при ньому писав. Потім дав мені фальшиву печатку, котрою я ті листи скріпляв. Ту ж печатку наказав взяти з собою, аби міг писати нові листи. Усно так сказав мені Самойлович: як тільки отримаєш на ті листи письмову відповідь, то їдь з ними до Голіцина старого, до війська і віддай її у його власні руки, бо цим можна буде взяти Мазепу до столиці як зрадника».

Згадане пояснення — не що інше як легенда, вигадана у Польщі для Малоросійського приказу. Сім'я Голіциних підтримувала дружні стосунки з гетьманом Іваном Мазепою, а тому задумувати проти нього інтригу, при тому в дні власного падіння, їй було ні до чого (9 вересня 1689 р. вони були позбавлені боярського сану, маєтностей і невдовзі заслані в Каргополь). Не міг зустрітися Соломон і з Іваном Самойловичем, котрий, за його оповіддю, перебував у «Nizna»¹. Відомо ж, що экс-гетьман утримувався в Якутську, у в'язниці, за тисячі кілометрів від Москви. Йому, до того ж, заборонялося зустрічатися з відвідувачами, він не мав можливості писати. За передавальними списками якутських воєвод прізвище Івана Самойловича як засланця згадується протягом п'яти років.

Спростовує своє зізнання й сам Соломон у «Діаріуші», який він писав у Польщі. Так, він зазначає у ньому: «Стражник коронний тої ж ночі прийшов і сказав мені через вікно: скажи, що тебе вислав бувший гетьман Попович (Самойлович. — Авт.) і будеш вільним». Далі автор оповідає, як записували його конфесацію: «Прийшли до мене на інквізицію ті всі особи,.. а вони те, що самі хотіли, те й писали». «Референт коронний, — зазначає він, — дав мені науку брехні».

Отже, за завданням польського двору зміст свідчень Соломона коригували таким чином, щоб на Мазепу не лягла тінь підозри у зраді царів. Тому й Ян

¹ Самійло Величко у своєму літопису пише «Одні казали, що послано його в якесь Нижне над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ». Тобто у Батурині, де працював у канцелярії автор цього повідомлення, достеменно не знали, де насправді перебував Іван Самойлович.

Собеський спішив поінформувати Батурин через полковника Василя Іскрицького про «посланця Самойловича», щоб гетьман і король мали узгоджене виправдання перед Москвою.

Автор другої версії — Іван Мазепа. Всю вину за появу ченця Соломона у Польщі він поклав на Михайла Самойловича, небожа колишнього гетьмана. Михайло, як писав Мазепа у листі до царів, навіть «бывшему гетману, дяде своему желал зла». Дяку Борису Михайлову Мазепа у квітні 1690 р. в Батурині розповів про особисту неприязнь колишнього гадяцького полковника до нього: мовляв, Михайло звинуватив його, тоді ще генерального осавула, в отруєнні сина та дочки Івана Самойловича. Після Коломацького перевороту 15 вересня 1687 р. «старшина били челом, чтоб ему, Михайлу, в малороссийских городіх не быть, потому что он непостоянный человек». Взятий під варту, він був відправлений на мешкання в Москву, де під час зміщення Голіцина намагався налаштувати царя проти Мазепа. Заарештований за гетьманським наказом на Сумщині Панас Озерянський¹, який служив у Михайла Самойловича, засвідчив на допиті, що Соломона відправив до польського короля з фальшивими листами небіж Івана Самойловича. Підтвердив цю версію на допитах у Москві й чернець. Лише звинувачений, витримавши тортури, не зізнався ні в чому. «Пытан черкасский полковник Михаил Гадяцкий в государственном деле, — твердить тогочасний документ, — с пытки он ни в чем не винился, очистился кровью и сослан в ссылку». Схоже, він став жертвою нищівної розправи як зятятий ворог Мазепа.

Його співпраця з Соломоном малоімовірна хоча б з тих міркувань, що для ченця вона приховувала смертельну загрозу. У разі отримання від короля письмової відповіді чи універсалу на фальшиві листи гетьмана з проханням протекції він мав би виступати у Посольському приказі в ролі не викривача, а свідка — спільника Мазепа-зрадника. А отже, його чекала сумна доля — тортури та смертна кара. У листах, якби їх автором замість Мазепа був Михайло Самойлович, не наголошувалося б на необхідності вжиття з обох боків конспіративних заходів, не висловлювалося б прохання спілкуватися за

¹ У Гадячі в ті дні сотникував Іван Озерянський (або його брат, або батько). Отже, він не міг свідчити інакше, як від нього вимагалось.

допомогою надійних посланців, без кореспонденції («а листи при ньому були б, а їх знайшли б, то б ми відразу пропали»).

Колишній гадяцький полковник, до того ж, не знав про вересневі таємні пропозиції гетьману від короля, передані французьким резидентом, а тому і не міг прогнозувати позитивну реакцію Яна Собеського на майстерно виготовлену фальшиву приманку. А відтак уся акція без упевненості її ініціатора в успіху була авантюрою, не мала жодного сенсу.

Ймовірний посланець небожа Івана Самойловича, крім того, ніби навмисне, аби викрити себе й провалити задумане, найняв під кінець своєї місії для написання чергової партії листів від Мазепи варшавського студента.

Польський публікатор Соломонового «Діаріуша» Адам Даровський, взявши на віру конфесацію ченця, все ж сумнівався у щирості й правдивості написаного ним. Друкуючи текст маловідомого джерела, історик зазначав, що у ньому є «легке помішання змістів». Зроблено це, мовляв, для того, щоб уникнути покарання. З Даровським можна погодитися лише в тому, що Соломон писав щоденник не тільки для себе. Він був під вартою, а тому міг розраховувати на те, що нотатник будь-коли відберуть (це і сталося перед відправленням його до Москви). З цих причин чернець вів записи, не розкриваючи прізвищ тих, хто його послав, уникаючи прямої відповіді на запитання, чиї завдання виконував.

Якби Соломон діяв в інтересах Михайла Самойловича, то мав би зробити якісь натяки, зауваги про свій зв'язок із Батурином. Але в його нотатках фіксуються антимосковські заміри польського двору й водночас проглядається певне табу щодо особи Мазепи, його оцінок. Все це дає вагому підставу сумніватися в тому, що чернець був агентом Михайла.

Третя версія пов'язує місію Соломона з таємними планами українського гетьмана. Аналіз джерел та «Діаріуша» переконує в тому, що підозри московських чиновників щодо цього не були безпідставні. Саме Мазепа дає найбільше фактологічних аргументів для того, щоб вважати Соломона агентом Батурина. У польській конфесії, адресованій насамперед московському слідству, є багато вигадок, зокрема, викладено зручну для Мазепи «легенду» про намір Василя Голіцина скинути його з гетьманства. Водночас на допиті Соломона впливали

свідчення, які суттєвого стосунку до появи ченця у Варшаві не мають. Допитувачі ретельно зафіксували біографічні подробиці життя сорокарічного прибульця, який мав середній зріст, бороду, довгі вуса. Перед постриженням у ченці він називався Семеном Гродським. «Я народився в Польщі, в Бродах, — зазначав він у «Konfesata dobrowolna». — Батько мій, Іван Гродський, був бродським міщанином, але за Дорошенка і польської війни переїхав до Чигирин, і мене під час перебування там ксьондза Шумлянського, єпископа Львівського, віддав там же до гетьмана Дорошенка, при котрому я й був років шість».

Відомо, що Йосип Шумлянський прийняв єпископську хіротонію 1 лютого 1668 р. Його, як повідомляє Самовидець, 1671 р., «запровадивши в Чигирин, немного держачи, Дорошенко отпустил». Отже, саме тоді розпочалася служба Семена Гродського у правобережного гетьмана. У листі до Василя Іскрицького Ян Собеський уточнив, що той «був хлопцем при Дорошенку». Ця деталь дуже пов'язує його з І.Мазепою, позаяк останній посідав у Чигирині уряд ротмістра надвірної компанії. Можливо, що Гродський навіть служив під його безпосереднім керівництвом. Принаймні вони обидва були при дворі Дорошенка й добре знали один одного.

Після ліквідації у 1676 р. правобережного гетьманату Соломон певний час козакував у різних ватагах, доки не потрапив у 1677 р. в полон до татар. Наступного року йому вдалося втекти від них і пожити два роки в Полтаві у батька, який там оселився. Чернече життя він розпочав орієнтовно у 1680 р. «в Козельці за Києвом, там в монастирі провів півтора року». Наступні вісім років Соломон прожив у московському «Симонівському монастирі» й, зрештою, опинився «в Савинському дворі на Тверській вулиці, звідки часто ходив на службу до царів на замок». Польський король у посланні Іскрицькому зазначає, що чернець «зайшов у Москву і ніби був у числі придворних півчих». Згадувана заувага прояснює причини його виїзду з Чернігівщини. У 1682 р. за вимогою царівни Софії «велено выслать в Москву певчих не из Киева, откуда обыкновенно высылались они, а из Чернигова».

Не будучи в Україні більше восьми років, Соломон водночас, як показує його «Діаріуш», краще за короля знав про сімейні старшинські зв'язки, симпатії та

антипатії гетьмана. Так, під час зустрічі з Яном Собеським він зазначає: «Милостивий королю, не буде пан гетьман наш вірити пану Іскрицькому, бо з його зятем знаходиться в великому гніві». Й далі уточнює, що цей зять — миргородський полковник Данило Апостол. Михайло Самойлович з 1687 р. жив у Москві, а тому навряд чи знав, із ким гетьман ворогував, хто його підтримував. Подібні застереження перед відправленням до Польщі Соломон, найімовірніше, отримав від Мазепи.

Велике посольство з Гетьманщини 1689 р., очікуючи на дозвіл виїхати в Батурин, зустрічалося з московською знаттю, духовними особами, земляками. Чернець Соломон як колишній дорошенківець не мав перепон для спілкування з гетьманом, з яким його єднали три роки спільної праці. Зустріч двох побратимів, пропозиція французького резидента, реалії московських репресій, схоже, дали імпульс ідеї терміново розпочати таємні переговори з польським двором.

Достовірність місії Соломона спочатку не викликала сумнівів у Варшаві. Й головним чином тому, що чернець, як зауважував король, мав «печатку велику з олова Запорозьку, і другу, меншу, з міді, власну шляхетного Мазепи».

Якщо Михайло Самойлович або хтось інший готував провокацію проти гетьмана, то він дуже ризикував бути викритим ще під час спроби найняти спільника — майстра для виготовлення відповідних гетьманських знаків. За їх підробку золотарі й замовники фальшування каралися смертю. Російський резидент Волков інформував царів про те, що за його відомостями печатку допомагали виготовити Соломону двоє слуг Мазепи. Але це, без сумніву, гетьманська або польська легенда для відведення підозри від головного ініціатора дипломатичної місії у Польщу.

Чернець з'явився у Львові орієнтовно 21—23 листопада 1689 р. За «Діаріушем», він спочатку побачився з місцевим єпископом Шумлянським, а вже той організував йому через день-два зустрічі з Яном Собеським та його оточенням у Жовкві. «І наказано мені листи читати перед королем, — оповідав автор щоденника. — Слухали те і гетьман, і маршалок, і підскарбій, і кухмістр, а іншим панам наказано вийти».

У листах Мазепа скаржився на утиски Москви, просив протекції, захисту й допомоги у боротьбі з царями та запевняв, що татари будуть на його боці.

Польський двір, шокований почутим, довго вирішував, що відповісти на несподівану звабливу пропозицію. Якраз 20 листопада король відправив полковнику Василю Іскрицькому, який дислокувався в Правобережній Україні, побажання зустрітися з лівобережним гетьманом.

«Дійшли до нас чутки, — писав Ян Собеський, — що шляхетний Мазепа, гетьман запорозький, в столиці з великою ввічливістю і почестями прийнятий, чому дуже радуємося, бажаючи йому доброго здоров'я та щастя». Отже, король і польський двір не знали про те, в якому страсі та напруженні керманіч України повертався додому, як важливо було для нього швидко дізнатися про реакцію Польщі на свої прохання. Тим часом звернення з Батурина довго вивчалось та обговорювалось. Зрештою, 22 грудня 1689 р., тобто майже через місяць, Соломона відпустили. Нічого конкретного при тому йому не сказали. Чернець у своєму «Діаріуші» зазначає, що король попросив «пану Мазепі сказати усно про Палія, що його звільнить (Семен Палій був в ув'язненні з листопада 1689 по квітень 1690 рр. — Авт.), бо вже з гетьманом поєднався». Ян Собеський наказав передати й таке: «Якщо вже так стало, то з Москвою треба мудро почати, таким способом, як під Чудновом¹. Я зараз з ханом добре живу, а свого посла таємно пошлю, щоб татарський представник їхав на сейм і його усі пани бачили».

У 1692 р. львівський єпископ Йосип Шумлянський, щоб повернути прихильність царів, каявся російському резиденту Борису Михайлову за сприяння в 1689—1690 рр. Яну Собеському у підштовхуванні Мазепа до зради. Він повідомив, що його викликав король зі словами: «Пане отче, приспело твое время нам помогать, а кроме тебя делать этого дела некем». Російський резидент зафіксував і наступні зізнання єпископа: «И я по тому королевскому примеру писал к гетману Мазепе письмо своею рукою, чтоб он по желанию своему приступал к наследственному государю».

Майже через місяць після відбуття Соломона польський двір за посередництва львівського єпископа посилає в Батурин шляхтича Климентія

¹ Видати татарам.

Домарацького. Лист Шумлянського, в якому він просить Мазепу підтвердити посланцю, «як тепер хочеш чинити з королівською високістю і з Річчю Посполитою», датований 19 січня 1690 р. Очевидно, його ще надсилали на перегляд і затвердження королю. Підканцлер коронний 26 січня того самого року розписався за отримання сорока талерів «на експедицію певного чоловіка за Дніпро в Україну».

Поки Мазепа з тривогою очікував на реакцію польського двору, у Москві набирало обертів розслідування у справі Соломона, про місію якого оперативно поінформував царів російський резидент у Варшаві. «Принесена ко мне в Гадич, февраля в 7 день, — писав у Москву гетьман, — ваша великих государей, вашего царского пресветлого величества, грамота, в которой указали вы, великие государи, мне подданому своему, чтоб я имел радение и прилежное тщание в спасении и охранении малороссийского края от прелестных козней, а особо к тому тщательно приложился, чтоб неистовый чернец именем Соломон, на возмущения сего народа устремленный, был сыскан и пойман».

Зволікання та обережність короля, викриття агента у Варшаві загостило ще більше напружену ситуацію в Батурині. Тепер Мазепа мусив думати не стільки про продовження пошуку контактів із Варшавою, скільки про аргументацію власної непричетності до справи ченця. Всякий натяк на зв'язок із ним викривав його, давав вагомий козир супротивникам для того, щоб усунути гетьмана від влади.

Після 9 березня 1690 р. Мазепа приїхав у Лубни, куди з листом від Шумлянського прибув Климентій Домарацький¹.

Гетьман, наполоханий варшавськими та московськими викриттями, запідозрив провокацію проти себе й вирішив за краще заарештувати прибульця. Це було зроблено завбачливо, оскільки вороги гетьмана в анонімному доносі, підкинутому 9 березня у Києві стрільцям біля П'ятницьких воріт Печерського містечка, натякали на зв'язки Батурина з Шумлянським. Крім того, особа львівського єпископа не заслуговувала на повну довіру: церковний ієрарх мав схильність періодично змінювати орієнтації, хитрувати, лавірувати у боротьбі за

¹ Овруцький архімандрит з 1696 р (за Самійлом Величком — Авт.).

повноваження та маєтності. У листі Шумлянського викривався Мазепа («недавно присланого від вашої милості з листом... диякона Соломона»), нічого не говорилося про допомогу Польщі, натомість висловлювалося лише побажання: «І в Божий час працюйте, і те іго з вільної шиї народу свого зняти промишляйте». Усно Домарацький передав Мазепі, що на випадок війни йому обіцяно 30 хоругв (4500 вершників) під проводом Василя Іскрицького. Така підмога практично нічого не вирішувала, бо Московія на власний захист могла виставити до 150 тисяч вояків.

Підозри гетьмана щодо провокації не були безпідставні. Соломон виїхав із Польщі 22 грудня, а лист єпископа датований 19 січня, при тому із зауваженням, що Домарацького відправлено «мало не вслід за тим же дияконом». Майже півтора місяця він добирався до гетьмана!

Крім того, офіційна Варшава знову залишилася осторонь, а це посилювало підозри щодо її співпраці з російським резидентом, який завдяки свідченням покоевого Подольського був добре обізнаний у справі Соломона.

Приїхавши 15 березня у Батурин, Мазепа за посередництва довірених чернігівського полковника Якова Лизогуба відправив у Польщу чергові послання. Очевидно, вони були шифровані. Після отримання передачі Соломону доводилось розшифровувати надіслане, тобто переписувати листи. На те, що чернець не вигадав їхнього змісту, як це йому приписало подальше слідство, вказує низка обставин. Так, Соломон, перебуваючи у Польщі, не міг достеменно знати, коли гетьман з'явиться у Батурині (листи до короля й Шумлянського датовані 15 березня, а в інші дні березня Мазепа був у дорозі до гетьманської столиці!). Це, по-перше. По-друге, хоча чернець згодом дізнався про відправлення Домарацького у Батурин, але ж польська сторона не інформувала його про деталі цієї місії. Звідкіля ж він знав, що Домарацькому не повірили «і його затримали ми (Мазепа. — Авт.) у себе», що посланець Шумлянського й Варшави не привіз офіційної ствердної відповіді на пропозиції про співпрацю? Мазепа, розчарований хитанням польського двору, писав, що «вже самі будемо з ордою бити Москву». Все ж він сподівався, що «початок ми вчинимо, а ваша королівська милість дасть

поміч в той час своїх жовнірів — скільки тисяч присилайте на назначене місце через Дніпро на Канів».

Подальші контакти з Варшавою за посередництва Соломона набули небезпечного характеру, бо його приїзд і зустрічі з королем фіксувалися російською агентурою. Задля конспірації та відвернення підозр від гетьмана, очевидно, Батурин здійснив акцію самовикриття агента-посланця. Для цього чернець найняв студента Мерецького, який допомагав йому переписувати листи, а потім зізнався у цьому в Варшаві. У такий спосіб Мазепа ніби спалював мости співпраці з польським двором. Версія про підступність його недругів набувала фактичного підтвердження. Вона переконувала, що гетьман не має нічого спільного з провокаторами, які ввели в оману короля та Шумлянського. Воднораз його листи, які оголошувалися фальшивими для Варшави й Москви, містили реальну пропозицію. Якби гетьману вдалося налагодити союз із Кримом та розпочати визвольну акцію, надіслане королю набувало значення реального запрошення до спільних дій.

Проте Батурин спіткала невдача й у пошуку реальної допомоги на півдні України. Кримський хан Селім-Герей з ордою брав участь у складі турецького війська у війні з австрійцями. Повернувшись із неї, він узимку 1690 р. сходив на Білгородщину й, зрештою, поставив натомлених коней на перепочинок на півострові. Джерела інформують, що він захворів, а коли одужав, вирушив у Порту, де й пробув довгі місяці. 1691 р. хан попросився у відставку.

Кримські ординці як піддані Османської держави без наказу султана не мали права розпочинати війну з серйозними противниками, зокрема з Московією. Можливо, Селім-Герей і їздив вирішувати це питання, однак його зверхники мали інші плани.

Відсутність хана у Криму, неготовність Османської держави розпочати війну з росіянами зводили нанівець зусилля Батурина у пошуку надійного буття.

Польський двір, мріючи про повернення України під опіку Варшави, водночас не був самостійним у прийнятті кардинальних рішень. Після п'ятирічної перерви, 6 лютого 1690 р., у Польщі зібрався сейм, який констатував, що у казні порожньо й для воєнних заходів необхідно збирати податки.

Прихильники проавстрійської політики переконали шляхту в тому, що слід розпочати підготовку походу проти турків, щоб повернути Кам'янець і заволодіти Молдавією. Двомісячні дискусії на сеймі завершилися ухваленням прикрих для України рішень. Цьому сприяла й польська королева Марія Казимір д'Аркіян, яка мріяла укласти шлюби своїх дітей із близькими імператора Австрії Леопольда I. У зв'язку з цим пропозиції татарського хана про мир були відхилені. Австрія всупереч планам Яна Собеського примиритися з Портою підштовхувала Польщу до війни з нею.

Ці реалії змушували Мазепу вдавати із себе заповзятливого вірнопідданого Москви. Ян Собеський у листі від 20 липня 1690 р. Василю Іскрицькому дивується, що, відкривши зраду Соломона, у Варшаві «не могли дочекатися у цій справі від шляхетного Мазепи гетьмана відповіді й пояснення».

Російський резидент Волков тими самими днями дізнався про появу при польському дворі нового ченця з України, Іраклія Русиновича, який ніби передавав відомості королю від слуг гетьмана. У листі ж Шумлянського від 13 липня 1690 р. до короля прибулець називається «великим агентом п. Мазепи», який приїхав за гетьманським завданням без жодних пояснень забрати ченця Соломона. У «Діаріуші» останнього також згадується про це: «Потім приїхали комісари від пана Мазепи, монах Русинович з Печорського монастиря і козак від Мазепи і наказано мені прийти до себе». Зустріч відбувалася при спостерігачах. Соломону, як він оповідає, «дали... знати, щоби перед ними казав ті самі слова, що й у Варшаві і звільненням мене тішили, і я так казав, як в Варшаві (тобто підтримав офіційну версію польського двору про нібито прибуття до Польщі від Івана Самойловича й Голіцина. — Авт.)».

Попри вимоги Посольського приказу видати Соломона для слідства в Москву, польський уряд не поспішав це робити. Після приїзду Русиновича чернець, як дізналася російська резидентура, перебував у Жовкві незакутим. З ним зустрічався мазепинський козак Олександр Івановський. Ян Собеський, переказавши всю відповідальність за місію Домарацького на Шумлянського, який сам просив все «на мене звалити», водночас сприяє поширенню відомостей про Мазепу як сумлінного, чесного васала Москви. Це підігрування гетьману,

трактування місії Соломона як інтриги экс-гетьмана Івана Самойловича не випадкові. Король усе-таки вірив у справжність послань Мазепи. Якби було інакше, він, не вагаючись, відіслав би Соломона до Москви. Доля ж ченця, який твердив на слідстві: «Суд — не ваш, суд — Божий, душа мені вища за тіло» — великою мірою залежала від вирішення у 1690—1691 рр. питання залучення Кримського ханства до війни проти Московії. Польський двір, сподіваючись здобути Україну під свій вплив чужими руками, до 1692 р. (!) ігнорував під усілякими приводами настирливі звернення Посольського приказу видати Соломона. Проте очікувані акції не відбулися. Чернець був принесений у жертву великій політиці.

У квітні 1692 р. Мазепа отримав від царів повідомлення, що «старец Соломонка из Смоленска к Москве прислан» і що у цьому зв'язку гетьману треба «по розыску в ево воровстве и составе явитца». У Батурині з цього приводу був скликаний з'їзд старшин. Мазепа не сумнівався, що у Москві готують над ним розправу. Як він інформував царів, «и знатные войсковые и рядовые товарищи велми о том скорбели», що його викликають на розслідування. Підстрахувавшись рішенням старшин, Мазепа відправив у Москву численне посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Виїхали до Малоросійського приказу найвідданіші гетьману люди. Їх вирішили там тримати як заручників невизначено довго. 14 липня 1692 р. Мазепа надіслав царям чергового листа, в якому «у пресветлого монаршеского престола покорственно мы просим с старшиною и со всем Войском Запорожским, упадая многократно, челом бьем, дабы по милостивому вашему великих государей указу те послы наши с желаемым на все наши прошения отпуском вскоре были к нам отпущены».

На це звернення з Москви відповіли 29 липня: «А Якову Лизогубу, полковнику черниговскому, с товарищи указывали мы, великие государи, наше царское величество побыть еще на Москве до нашего царского в-ва указу, и как розыскное дело о воре Соломоне вершитца».

Чернець мужньо витримав усі тортури в Москві. Він чітко дотримувався версії, що діяв за намовою Михайла Самойловича. Розслідувачі в його справі так і не змогли добитися від польського уряду привезення у Москву перших і других

послань від Мазепи. Королівський посланець Ян Окраса виправдовувався тим, що їм не надали значення, й вони, мовляв, загубилися.

Семена Гродського відправили у Батурин із царським гінцем Язиковим для приведення смертного вироку в дію. Подальші дії Мазепи засвідчують, що доля закутого не була йому байдужа. Гетьман відклав виконання вироку й звернувся до царів із проханням помилувати ченця, від якого у нього було, здавалося б, стільки неприємностей. Зачекати з покарою він просить і старшинську раду. «Казнить его тотчас нельзя, — казав гетьман, — мы о нем к великим государям писали. Подождем царского указа. Еще надобно дать преступнику время покаяться, да и людей собрать побольше, чтобы все видели казнь его. Недурно было бы повезти его по всем городам, чтобы народ везде его увидел (чи не для того, щоб організувати йому втечу? — Авт.)». Та з Москви приходить царський указ привести вирок у дію, і 7 жовтня 1692 р. Соломона позбавляють життя.

Розділ 10

ПІДГОТОВКА АНТИМОСКОВСЬКОГО ВИСТУПУ

Без належної підготовки та згуртування сил акція здобуття нового статусу для України була приречена на поразку. Бажання звільнитися від тягаря страху, постійної залежності від темного московського чиновництва, непередбачуваних його рішень щодо гетьманату підштовхувало Мазепу до рішучих дій у кількох напрямках. Щоб партія Нарішкіних не позбавила його влади, гетьман завбачливо відтягував вирішення ними цього питання передусім шляхом нагнітання напруженості на українських теренах, що робило невігідним за таких умов його зміщення.

Так, 5 листопада 1689 р. на Запорозькій Січі відбулася рада, яка ніби у зв'язку з порушенням Москвою їхніх вольностей та бажанням царів зробити козаків рабами бояр вирішила послати депутацію до Яна Собеського з проханням до нього «привести їх під свою державу» та обіцянкою вірно йому служити. Оскільки гетьман уже мав серед запорожців своїх людей, зокрема, військового писаря Михайла Сажка, Івана Рутковського, згодом батуринського козака Данила

Бута та інших, то, немає сумніву, що таке рішення було інспіроване з Батурина. Мазепа принаймні оперативно (!) дізнається про кожен «втаємничений» крок запорозьких посланців.

Головний із них — курінний отаман Процик Лазука — навіть сам доповідає гетьману про переговори з королем. Про подробиці перебування з дипломатичною місією у Польщі він розповідає у Варшаві під присягою своєму знайомому — козаку Київського полку Федору Ємцю, який там торгував. І це свідчення відразу ж (!) отримують у Батурині. Після свого повернення з російської столиці Мазепі було чим настрахати Москву: Лазука почув від короля, що поляки укладуть потай мир з ордою, що скоро Собеський забере козаків під себе, а великий литовський гетьман Сапега наступної зими має намір виконати лихий намір поляків проти росіян, що запорожцям у Варшаві подарували 300 червінців і т.ін.

Чи могли Нарішкіни, отримавши такі деталізовані донесення від гетьмана, підливати масла у вогонь і думати про його зміщення? А Мазепа підкидає їм у березні 1690 р. інформацію про нове вогнище небезпеки: запорожці хочуть укласти з Кримом мир і йти з кримчанами на Москву. Хоча за два роки свого правління гетьман змістив із впливових урядів найбільш одіозні фігури Коломацької змови 1687 р., все ж у його найближчому оточенні бракувало злагодженої й незрадливої команди, яка б, не вагаючись, пішла разом із підлеглим військом за ним. Людність України в силу різних обставин також посідала здебільшого антигетьманську позицію. Своїми власними інтересами жило Запоріжжя. Все це потрібно було з'єднати, згуртувати, щоб у вирішальний час домінували наказ гетьмана, одностайність, а не страх чи підступна зрада.

Підготовка антимосковського повстання вимагала формування команди одностайців, установлення нормальних стосунків із запорожцями, перегляду боєздатності діючих регулярних військових формувань сердюків та компанійців, суттєвого полегшення життя населення.

Після повернення українського генералітету з Москви у 1689—1690 рр. отримують уряди: полковника Стародубського полку — Михайло Миклашевський (онук чернігівського полковника Якова Лизогуба та син

генерального осавула Андрія Гамалії були його зятями!), полковника Переяславського полку — Іван Лисенко, полковника Полтавського полку — Федір Жученко, полковника Київського полку — Григорій Карпович (у 1691 р. він був замінений Костянтином Мокієвським). У 1690 р. за клопотанням Мазепи указом із Москви було знято з посад Генерального осавула Войцу Сербина та полковника Леонтія Полуботка.

Генеральним хорунжим (1689—1691), а потім другим генеральним осавулом (лютий 1692) стає Іван Ломиковський, генеральним бунчужним дещо раніше — Юхим Лизогуб, син чернігівського полковника Якова Лизогуба. Висувається на передній план рід Гамалій. У 1689 р. на уряді генерального осавула залишено Андрія Гамалію, його сина Михайла поставлено у 1690 р. лохвицьким сотником. У листопаді 1690 р. склав із себе повноваження генерального судді Михайло Вуяхевич (його за протекцією Мазепи обирають архімандритом Києво-Печерської лаври). Це переміщення з огляду на його контекст також мало якийсь далекоглядний приціл.

Домінуючі позиції в уряді та оточенні Мазепи починають посідати правобережні, з якими гетьман співпрацював, знався в часи роботи у Петра Дорошенка (Лизогуби, Гамалії, Василь Кочубей, Іван Ломиковський). Так, довіреною особою, «приставом гетьманським», стає «породний шляхтич» Дмитро Чечель, який вже в 1690 р. як посланець Мазепи супроводжував Варлаама Ясинського до Москви.

Кадрові зміни відбуваються й у полках. Костянтин Мокієвський посилає у 1691 р. в Носівку сотником Леонтія Лихолетка. З 1690 по 1709 рр. сотникував у Прилуках Яків Золотаренко. У Козелець отримав призначення сотником Матвій Стефанович, в Остер — Іван Дворецький, у Кобижчу — Василь Мандрика, у Пирятин — Андрій Гладкий, у Черноусів — Лаврентій Замниборщ, у Глинськ — Лаврентій Ігнатович, у Голтву — Матвій Остроградський, у Сорочинці — Іван Мартиненко, у Нові Млини — Григорій Самойлович, у Веркіївку — Самійло Афанасієв, у Кобеляки — Андрій Хилецький, у Шептаки — Карпо Маньківський, у Почеп — Осип Мартинович, у Роїще — Іван Рашевський, у Седнев — Андрій Стахович, у Сосницю — Іван Дорошенко.

Так само відбувається ротація старшини й на полкових урядах (обозні, судді, писарі, осавули, хорунжі). На відповідальні посади гетьман призначає перевірених людей¹, значкових товаришів. Господарем Гадяцького замку стає двоюрідний небіж Мазепи Степан Трощинський, майбутній гадяцький полковник (1704—1708). Одруження його у 1690 р. з донькою досвідченого компанійського полковника Іллі Новицького поєднує останнього родинним зв'язком з гетьманом, що, по суті, автоматично залучає його до вузького кола однодумців. Так, у 1691 р. він, ніби всупереч наказам із Батурина, не веде активних бойових дій проти кримчан, уникає зустрічі з ними, за що отримує письмові догани. Гетьман посилає до нього «молодця свого», «жеби на тие річи, которые велілисьмо сему молодцеву говорити важмосци, слушний отвіт мені через него ж учинилисьте». Про таємні функції мазепинських посланців, зокрема якогось Кулика, свідчать такі рядки з депеші Новицькому: «И его з собою завше в одном курені міти, яко он, того вдячен будучи, щире з важмосьцей тож може поступовати и нам нелениво в той дорозі послужити».

З 1689 р. у гетьманській команді перебувають Іван Миревич, переяславський полковник з 1692 р., а також Дмитро Горленко, прилуцький полковник з березня 1693 р. (перед цим він працював у генеральній військовій канцелярії).

Те, що обранці Мазепи у 1689—1692 рр. — Іван Ломиковський, Антін Гамалія, Михайло Гамалія (сини Андрія Гамалії), Дмитро Горленко, Дмитро Чечель, Дмитро Нестеренко, Костянтин Мокієвський та їхні близькі (син переяславського полковника Івана Мировича Федір Мирович!) — у 1708 р., майже через 20 літ, опинилися в одній повстанській команді й вирушили супроти Москви, Петра I, засвідчує близькість їхніх інтересів і на початку 1690-х рр. Команда Правобережжя пройшла добру школу змагань за волю України. Іван Ломиковський, наприклад, був генеральним писарем у гетьмана Михайла Ханенка. Дипломатичні доручення Петра Дорошенка виконував Василь Кочубей.

¹ В оточенні Мазепи з'являються його свояки — Дмитро Зеленський (майбутній лубенський полковник), Іван Бистрицький (шептаківський староста), Федір Топольський (гетьманський дворянин), Олексій Туранський (військовий товариш (1689), глухівський сотник (1699—1709)). В основному це близькі та далекі родичі його дружини.

Брат генерального осавула Андрія Гамалії Григорій Гамалія, який брав участь у змові 1687 р., у 1668 р. на прохання І.Брюховецького спільно з генеральним обозним І.Безпалим і канцеляристом Кашперовичем їздив до Стамбула обговорювати ідею переходу України під протекторат Османської імперії. Отож у найближчому оточенні І.Мазепи у 1689—1692 рр. більшало тих, для кого різноманітні політичні комбінації щодо визначення подальшої долі України були знайомі й невідлякливі, а відтак і допустимі для реалізації.

За підрахунками Є.Черкаської, в часи свого гетьманства Мазепа підписав понад 1000 поземельних універсалів. Значна частка їх припадає на 1687 та 1689—1692 рр. У такий спосіб гетьман також вербував прихильників. Тоді отримали у володіння села чернігівський полковий писар Іван Скоропадський (Буромку, Вихвостів, Дроздове), домонтовський сотник Степан Томара (Богушкове, Оробіївку, Підставки, Хмельну), лубенський полковник Леонтій Свічка (Демидівку, Дейманівку), значковий військовий товариш Леонтій Черняк (Каменку), полковий осавул Семен Федорів (Обичев), компанійський полковник Ілля Новицький (Снятин, Окопи, Щеки, Ісачки), сотник Остап Маценко (Дідівці), прилуцький сотник Яків Золотаренко (Бузу) та інші впливові урядовці. Вони як власники володінь були зацікавлені у збереженні влади гетьмана, оскільки його зміщення тепер зачіпало їхні майнові та фінансові інтереси. Новий керманіч і його команда урядовців могли здійснити невігідний переділ землі, володінь, у результаті якого більшості довелося б виявляти енергійні зусилля для повернення втраченого.

У 1691 р. Іван Мазепа видав дуже важливий універсал, згідно з яким ніхто із землевласників не повинен був накладати на підлеглих занадто великих робіт і поборів та пригнічувати поспільство, селянам дозволялося подавати на можновладців скарги до суду. О.Лазаревський оцінює його як випадковий, виданий під тиском нарікань простолюддя. Між тим це — виразна ознака як підготовки до повстання, так і заходів щодо забезпечення стабільності в суспільстві напередодні такої акції.

Відразу після поїздки у Москву гетьман ініціює низку важливих акцій військового характеру. Велику надію він покладає на створення постійної

регулярної армії, функції якої виконували компанійські та сердюцькі полки. У 1690 р. виходить універсал із наказом «ревізію і пересмотр меж полками учинити, кто есть годен і способен з товариства вперед найдоватися под корогвами... І який доведеться незгодий до служби, того прочь отдалити...» Певно, у цей час кількість охотницьких полків зростає до 8. Джерела фіксують у 1690-х р. такі з них: компанійські (кінні) — Іллі Новицького, Григорія Пашковського, Михайла Кузьмовича (Кузьмича), Михайла Ростковського; сердюцькі (піші) — Петра Кожуховського, Яреми Андрійовича, Стефана Яворського, Лук'яна Шульги. Вони були укомплектовані переважно людьми з Правобережжя. Так, основу полків Кожуховського та Яворського становили брацлавці та уманьчани, інших — козаки з військових формувань Петра Дорошенка та Остапа Гоголя. Ідея «самостійництва» для них була не тільки знайома, а й жадана, бо ж в охотники вони потрапили здебільшого у зв'язку з вимушеними обставинами — після ліквідації автономних українських інституцій на Правобережжі.

У вересні 1690 р. Мазепа доручив роздати кінним полкам гроші, сердюцьким — «барву» (одяг). У жовтні — знову розіслав компанійцям кошти, а піхоті дав по жупану й по чотири золоті на військовика. То була значна сума, оскільки річна платня сердюка становила близько 20 золотих. Запорозьке військо завдяки клопотам гетьмана отримує жалування за два попередні роки.

У кінці 1690 р. становище Івана Мазепи на теренах Гетьманщини зміцніло й уже не було таким загрозливим, як раніше. У війську та на Запорожжі вдовольнилися фінансовими заходами гетьмана, його турботою про забезпечення військового люду. Старшини отримали на ранг та у власність значні володіння. Кадрові рокировки блокували найненадійніших.

Розділ 11

«ПОВСТАННЯ» ПЕТРИКА

Звернення кримського хана Селім-Герейя на початку червня 1689 р. до гетьмана про спільний виступ проти Москви у обставинах, що змінилися, набувало іншого значення й ваги. З подальшого розвитку подій бачимо, що й

воно, й пропозиція Яна Собеського насправді взяті до уваги. Ряд подробиць підтверджує таємні дії Мазепи, зумовлені прагненням убезпечитись від арешту й заручитися підтримкою двох сусідніх держав. На Різдво щороку в Батурин приїздила на свої з'їзди-бенкети гетьманська старшина, яка при цьому погоджувала й визначала плани на рік. У січні 1691 р., якщо не весь український генералітет, то принаймні його провідна частина (Борковський, Прокопович, Ломиковський, Гамалія, Борохович, Мокієвський, Лизогуби, Миклашевський) була посвячена у плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини як найбільш зацікавленої в послабленні північного агресивного сусіда союзниці. Зробити такий висновок можна з відправлення якраз у ті дні старшого канцеляриста генеральної військової канцелярії Петра Сулими¹ (Петрика, Петричевського) з таємною місією на Запорожжя й до Криму.

Поширена серед дослідників думка про самостійність його акції спирається в основному на просіяні Мазепою й подані ним у вигідному для себе світлі свідчення його резидентів для Малоросійського приказу. До Москви були надіслані їхні повідомлення зі словами Петрика про те, що «гетьман почав бути недобрим до нього, тому він і покинув його», а також листи канцеляриста до Кочубея та до дружини. У них втікач пише нібито про лихі заміри останньої позбавити його життя. Тобто йдеться про залишення ним Батурина на побутовому ґрунті, через сімейні чвари. Така фальшива, задалегідь продумана інформація, по-перше, рятувала в разі провалу місії від репресій сім'ю Петра Сулими та його родичів, по-друге, послаблювала пильність московської агентури, по-третє,

¹ Так його, за повідомленням піддячого Айтемирова, називали у Криму. В доносі Василя Кочубея є загадкова фраза про те, що Мазепа «глаголом племянника своего исходника сотвори» (йдеться про Петрика). Очевидно, генеральний суддя знав про якісь віддалені родинні зв'язки старшого канцеляриста з гетьманом. Зауважимо, що сестра Мазепи Олександра взяла шлюб з Павлом Обидовським, який мав герб «Сулима». 16 представників роду Сулим служили на старшинських урядах у полках Лівобережжя. Дочка знатного товариша Федора Сулими (помер 1691 р.) вийшла заміж за майбутнього лубенського полковника Дмитра Зеленського, родича гетьмана. Сотником воронківським (1687—1688), знатним військовим товаришем був Іван Сулима. Посаду гельмязівського сотника у 1680-х рр. обіймав Іван Сулима (чи не батько Петрика?). Петрик (Петро Сулима), вірогідно, мав дружину з роду полтавського полковника Федора Жученка, якого він називав своїм дідом.

відводила всілякі підозри від особи гетьмана. Тим часом Мазепа не поспішав сповіщати в Москву про «втечу» старшого канцеляриста.

Самійло Величко, який тоді вже працював у Генеральній військовій канцелярії, у своєму літопису зазначає з упевненістю, що Мазепа, «замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх государів, дозволив йому (Петрику. — Авт.) при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука».

Швидко здобувши на Січі авторитет і ставши там військовим писарем, Петро Сулима, коли самостійно розпочав свою протимосковську акцію, поширював чутки, нібито мав у себе якийсь таємний лист від гетьмана Мазепа, який поділяє з ним усі його плани та дії, розсилав по Гетьманщині послання про те, що він не прагне гетьманства, бо гетьман уже є. На перший погляд, усе це неправдиві заяви, мета яких одна: розвіяти сумніви козаків, викликати їх на боротьбу, а там, мовляв, видно буде. Та маємо й інші підтверджувальні документальні дані, які вказують на головних рушіїв «повстання».

Писар Петрика Григорій Волковський утік до Новобогородицького й 11 березня 1693 р. на допиті в Білгороді дав боярину Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що старший канцелярист, «прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей¹ в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским юродам, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские города».

Сам допитуваний був свідком зустрічі Петрика з новим ханом у грудні 1692 р. «И как он Петрушка к тому хану пришол и пришод по их босурманской обыклости тому хану поклонился, — повідомляв перекинчик, — и, поклонясь,

¹ У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній із вечірок казала гетьману: «Полно, де, тебе коварничать! (...) Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым». И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: «Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?» И она, де, ему, гетману, говорила: «Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ее Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым», а к кому и о чем, того именно не выговорила».

положил перед него хана два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупясь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком (...). И те вышеписанные письма хан отдал ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать войсковая». Оскільки Мазепа засудив акцію Петрика й виступив із військом проти орди та «гетьмана», то цьому зізнанню не повірили, а відтак останній почав рятувати своє життя, виправдовуючи гетьмана й Кочубея.

Очевидно, що Волковському не було ніякого сенсу обмовляти гетьмана, йти на такий смертельний ризик заради чийхось інтересів. Передаючи правдиві відомості, донощик розраховував, безумовно, на великі царські милості. Його інформація справді дуже багато важила.

Звернімо увагу на таку промовисту деталь: у 1699 р. на боярина Бориса Шереметьєва, який вів перший допит Волковського й, мабуть, висловлював невдоволення тим, що справу хочуть «прикрити», виходить бунчуковий товариш Данило Забіла з доносом на гетьмана. У Москві співчутливо поставились до нього. Боярин сказав прибульцю: «Правда, и мне гетман добра не желает. Поживи, коли так, в Москве, пока великий государь не воротится из-под Азова, и никуда не ходи, ни в приказ, ни к боярам, а как царь воротится в Москву, тогда подашь на гетмана челобитную в мои руки, а я сам представлю ее великому государю и буду ходатайствовать об оказании тебе милости».

Гетьман випередив автора супліки власним поясненням, і Петро I не взяв до уваги надіслану скаргу. Впевнений у своїй правоті (а ця впевненість ішла від того, що антимосковські настрої Мазепи все-таки були відомі у найближчому гетьманському оточенні!) Забіла, як показало слідство в Батурині, першим звинувачувальним пунктом свого доносу визначив те, «что будто Его Милость вора Петрика к бусурманам выслал, и о приходе бусурманском под города был желателен». Цю ж провину інкримінує українському керманичу й Василь Кочубей у 1708 р. Мазепа, зауважує обвинувач, «злаго совету своего тайну

открыл» Петрику, «научи же его, како бегство сотворити, вручи ему Вашего Царскаго Величества довольное жалованье, иже и Малороссийским Полководцам розда».

Згадані аргументи на користь того, що гетьман був головним натхненником антимосковського повстання 1692—1693 рр. не здаватимуться повними без ще кількох суттєвих подробиць. Якщо пропозиції Мазепі від польського короля розірвати стосунки з Московією надійшли у вересні 1689 р., то від кримського хана — за два місяці перед тим. Зрозуміло, ханське звернення набуло актуальності після падіння цариці Софії, у 1690 р. Легальний контакт гетьманського посланця Пантелеймона Радича з представниками влади в Криму відбувся у лютому 1691 р. під час обміну полоненими. Ясна річ, довірена особа гетьмана мала добру нагоду погодити одночасно й безліч інших питань, зокрема про плани керівництва України.

Закономірно виникає запитання: яку ж роль тоді відігравав Петрик, якщо він діяв за погодженням або, як пише Самійло Величко, «згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав)»? Справді, начебто не було ніякої рації синхронно посилати з Батурина двох посланців із тим самим завданням. Це так, якщо не брати до уваги конспіративних заходів та попереднього досвіду реалізації місії Соломона. Таємна дипломатія Мазепи провадилася з урахуванням ймовірності її провалу, а тому гетьман завжди мав шанс на спростування найтяжчого звинувачення (у 1708 р. Карлу XII надійшло від нього послання про намір гетьманської старшини порвати з Москвою без підпису й печатки). Місія для погодження планів Криму й України щодо Московії, як на нашу думку, мала відбутись у два етапи. Спочатку офіційний представник Батурина Радич повідомляє про наступний приїзд Петрика й радить довіряти його листам (мабуть, проектіві договору), а вже згодом приїжджає старший канцелярист із відповідною документацією. Дмитро Яворницький справедливо зауважив, що таємною метою першого було, як йому видається, «попередити хана про задуми¹ Петрика».

¹ Щоправда, історик, очевидно, ототожнював їх лише з канцеляристом.

Якби Радич робив і перше, й друге одноосібне, то в разі провалу (шпигуни Москви були й у Криму) гетьман навряд чи знайшов би якісь аргументи на свій захист. Дипломатичний пошук контактів із Кримом у 1691 р. не вдався.

У зізнанні писаря Григорія Волковського від 11 березня 1693 р. є важлива додаткова деталь, яка прояснює зв'язок Мазепи з Петриком: після невдалого походу 1692 р. в Україну разом із ордою «ханський гетьман»¹ у грудні (!) чомусь показує таємні листи з гетьманської столиці новопризначеному хану. Це, безперечно, не випадковість. У січні-лютому 1691 р. старший канцелярист Петро Сулима направлявся у Крим до Селім-Герей, якого Мазепа знав ще з часів Яна Казимира (він возив у 1663 р. до його війська дипломатичну пошту) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від нього у 1689 р. гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії. На початку 1691 р. Селім-Герей, відчувши невдоволення у війську, подав у відставку. Радич, з'явившись у ханстві, не зміг навіть погодити питання про обмін полоненими. Певний час у Криму тривали заворушення, йшла боротьба за владу, потім ханами були Саадет-Герей II (березень—грудень 1691), Сафа-Герей I (січень—жовтень 1692), які не змогли як слід виконати покладені на них завдання щодо мобілізації на війни Османської імперії кримських орд, а тому у жовтні 1692 р. султан викликав до себе хворого Селім-Герей й знову передав йому у володіння Кримське ханство. Селім-Герей правив до 1699 р. (ханствував також у 1670—1677, 1684—1690, 1702 та 1703—1704). Отже, за півтора року Петрик усе-таки довів послання до того, кому воно адресувалось.

У березні 1691 р. австрійський посол Курц, а в серпні польський посол Окраса вимагали від Москви виконати зобов'язання перед «Священною лігою» й розпочати новий похід на Крим. Мазепа таємно наказав зібрати Запорозьке Військо «укупу» на Січі й тримав його там до наказу вирушати на ординців. Легальна мобілізація полків могла б сприяти організованому виступу Гетьманщини проти Московії. Гетьман, як на нашу думку, інформуючи царів, значно перебільшував настрої невдоволення від безділля в Січі й таким чином

¹ Петрик.

вимагав невідповідне московське військо у похід на Крим, щоб здійснити свої потаємні задуми. Але у Москві ніби передчували небезпеку. Нарішкінці вагалися розпочинати третій похід на Крим відразу після втечі Петрика (!), бо отримали новий донос на Мазепу: «А остерегаем Восточных и Благочестивых Монархов для того, чтоб наше прибежище и оборона не была разорена от злаго и прелестнаго и давнаго губителя Христианскаго Мазепы, Гетмана нынешняго, которой преж иго людей наших Подольских, Русских и Волынских в очах емля бусурманом продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, Туркам сребро продавал, а потом Государя своего в вечное безчестье и безславне отдав, ево казны позабирал, и за те маетности сестре своей в наших краях покупил и покупает, а что пуши и больши подговорив Голицина, чтоб с Софиею Царевною руку дав, Вас, Царя Благочестиваго, не токмо с престола, но и с света согнать, в Москву приехать было, а изгнав веселье своими проторми приукрасить имел, котораго украшение из Немецких стран добыл было.

Твое Величество Царское, согнав с света и любезнаго брата Твоего Величества Иоанна Алексеевича, убить постановили. Ах! Доколе же и сего убийцы и на Ваше Царство наступника будете держать? Тех казнили, и иных поразсылали, а ему учинили поноровку, и того ждет, чтоб злой свой умысел збытием совершил».

Ще весною 1690 р. було проведено ретельне слідство в справі анонімного листа царям про замір гетьмана у 1689 р. допомогти Василю Голіцину усунути Петра. Для цього в Батурин приїздив дяк Борис Михайлов, і Мазепа намагався переконати його, що донос відправили з корисливою метою Михайло Самойлович за допомогою Родіона Дмитрашка та Леонтія Полуботка. Виправданням гетьмана повірили. І все ж після арешту 30 листопада 1690 р. Самойловича та відправлення його в Москву думний дяк Українцев таємно доручив Василю Кочубею стежити за Мазепою.

Синхронність між поїздкою Петрика на Запорожжя та появою у Києві нового доносу свідчила про зраду, яка йшла з Батурина, з найближчого оточення гетьмана. Мазепа запанікував. До царів пішло його чергове виправдання: «Истинно радетьельная служба моя не точию в нерадетельство, но и в злое

клятвopреступничество превращается. Тяжко уязвлен есмь непрестанными болезнями, сокрушилось и иссохлось сердце мое. Идеже бы мне без таковых напрасиств и козней свободным разумником мыслити и простирати начинания о належащих в предбудущие времена службах и радениях, которые бы к угождению Вам и к охранению вольностей православного российского народа належаи, тут утесняет мя всегда скорбь, печаль, плач и воздыхание, от чего неточию плоть моя немоществует, но и малый разумишко мой пришел в притупление и дух мой едва держится во мне».

Гетьман запідозрив у зраді Василя Кочубея. Його агентура на Січі негайно заходилася поставляти у Батурин, а він відповідно до Москви вигідні для гетьмана свідчення. Так, згідно з цими повідомленнями, Петрик, підбурюючи запорожців до повстання, казав, що у разі його успіху «гетман зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тінь его». Дозорець Рутковський «знайшов» відповідний компромат на генерального писаря, який, мовляв, і послав Петрика на Січ, бо той там казав: «Знаю, що гетьманові не бути живим... від мого пана писаря. Писар хотів, використавши якусь нагоду, заколоти його, і я живу, щодень очікуючи про те звістки».

У Москві гетьманський посланець Юрій Харевич тоді ж казав, що «на Украине говорят, что он (Петрик. — Авт.) на Запорожье убежал с ведома Генерального войскового писаря Василя Кочубея». У травні 1691 р. Мазепа заявляв те саме московському посланцеві дякові Нікітіну («Петрушка совершенно побежал с ведома Кочубеева и полтавского полковника»). Компрометуючі матеріали щодо особи Генерального писаря дали підставу О.Оглоблину зробити помилковий висновок, що «саме Кочубей очолив блок опозиційних угруповань Гетьманщини й Запорожжя, який в 1691—1692 рр. організував повстання Петрика». Відомий історик, однак, при цьому зауважував у примітках: «Дальші наші досліди над цим питанням ще більше ствердили можливість участі Мазепи в цій справі. Проте через брак певних даних питання й надалі залишається дискусійним».

Активна компрометація Кочубея Мазепою, використання з цією метою втечі Петрика пов'язані передусім з дорученням відомого російського дипломата,

думного дяка Омеляна Українцева, який у Посольському приказі контролював усі українські справи й мав право підписуватися замість царів, Генеральному писарю «смотреть над всем поведением гетманским», а також підозрюю, що саме він написав донос. У 1692 р. звинувачений Кочубей звернувся до митрополита Варлаама Ясинського з листом-сповіддю, в якому написав, що «у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву» та що «той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено».

Кочубей, повідомивши й про інші обмови проти нього, заприсягнув: «Я свідчу перед Господом та сподіваюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча б в одному пункті із тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчасну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох».

Непричетність Кочубея до справи Петрика підтверджується не тільки цим особистим зізнанням. Якби він справді очолював якесь старшинське антимазепинське угруповання, що шукало зв'язку з Кримом, то Мазепа мав достатньо доказів, щоб за зраду або стратити його, або заслати до Сибіру (наприклад, 22 лютого 1692 р. дозорець Рутковський сповіщав гетьмана про таке: «Захар, сын полтавского протопопа Луки, вместе с полтавским жителем Иваном Герасименком, возвратясь из Перекопа, где покупали лошадей, рассказывали слово в слово разговор свой с казыкерменским писарем Шабаном. «Знаете ли вы, господа полтавцы, — спросил Шабан, — каков человек у вас Кочубей?» Те отвечали: «Не знаем, только слыхали, что писарь генеральный». — «Знаю я, что писарь, — продолжал Шабан, — писарь-то он писарь, да гетманом хочет быть и уже дважды писал в Крым, призывая Орду, чтоб пришла поставит его гетманом. Дело и сделалось бы, да хана не было. Он, Кочубей, и канцеляриста Петрика прислал в Сечу»).

Допит сина полтавського протопопа Луки, полтавчанина Герасименка та інших «свідків» дав би Москві достатньо доказів, щоб розправитися з

генеральним писарем. У 1688 р. зняття з відповідальних посад багатьох учасників Коломацького перевороту мотивувалось далеко невиннішими провинками. Однак розслідування провадилося абияк, для форми та без жодних наслідків для генерального писаря, що вказувало на розуміння гетьманом «участі» підлеглого у справі старшого канцеляриста. Активне ж обвинувачення агента Посольського приказу (а в цьому гетьман не сумнівався, бо мав достатньо доброзичливців¹ у Москві) застерігало його від подальшого співробітництва не на користь Батурина. Сам Кочубей у записці про Орлика від лютого 1708 р. згадував про те, як полтавський полковник Павло Герцик у 1692 р. примусив одною сотника написати листа «о мне губительный». Це повідомлення з Полтави відразу пішло до гетьманської столиці «будто і он сотник сам собою о моем изменничем деле известившись».

Після активної співпраці Петрика з ханським військом і, мабуть, зізнання Волковського якимось на обіді у стародубського полковника Миклашевського Мазепа кинувся на Кочубея. бив його по щоках й кричав: «Ты с Петриком писал листы моим именем, отчего я в невинности моей сокрушаюсь и ношу такое нареkanie». «Я ни в чем тут не виноват, ничего не знаю, — виправдовувався звинувачений, — разве писар захватил какие-нибудь старые письма из моей канцелярии, — того я не знаю».

Все це відбувалось на очах московських представників і, очевидно, було розраховано на них, бо ті ретельно зафіксували перепалку в донесенні у Москву. Стольник Батурин порадив Мазепі помиритися з ображеним, що гетьман і зробив. У такий хитрий спосіб була подолана криза недовір'я, відбулося примирення двох українських керманичів, а згодом і породичання (Кочубей віддав у 1698 р. свою дочку Ганну за небожа гетьмана — ніжинського полковника Івана Обидовського). У 1707 р. Мазепа у листі до Кочубея, однак, згадував його «великии и многии, смерти годныи, проступки» шістнадцятирічної давності, тобто гетьман вірив у причетність генерального писаря до опозиційної пошти в Москву, а тому й вважав справедливими репресії щодо нього.

¹ Співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України В.Кривошея серед родичів Мазепа виявив Теофіла Бобровича, який служив у Посольському приказі та був учасником переговорів з Юрієм Хмельницьким (1661) і Петром Дорошенком (1668).

Розділ 12

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ЗАДУМ

Початок 1692 р. Батурин прожив у тривожній обстановці: з Москви 18 березня надійшов наказ гетьману приїхати у справі Соломона. У гетьманську резиденцію прибув піддячий Посольського приказу Василь Айтемиров, який їхав із царською грамотою у Крим для переговорів щодо укладення мирного договору. 9 квітня він був на Запорозькій Січі, а вже наступного дня вирушив до Казикермена. Невигідний для Гетьманщини мир Московії з Кримом, імовірно зізнання Соломона — такі дві обставини, що підштовхували гетьманський уряд до протидії планам Москви. Гетьман, посилаючись на старшинську раду, відмовляється їхати до царів. Натомість 23 квітня 1692 р. у супроводі 12 січовиків до Криму вирушає Петрик. Спочатку московський посол дізнається, що кошовий писар Петро Сулима вручив Кемаль-бею «те писма». Останній відправив їх навздогін хану, який 2 травня вирушив за наказом султана в Угорщину. Потім Айтемиров відчув, що татарська сторона враз охолола до переговорів, що вже почалися, й те «учинилос препятие ево Петрушкиным воровским приездом». Сулима невдовзі зустрівся з Василем Велецьким, гадяцьким канцеляристом, якому гетьман доручив супроводжувати московського посла, й повідомив йому, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго». Прогноз його збувся: московського дипломата протримали під вартою аж до літа 1695 р. Переговори були зірвані. «Мир, що Москва учинила¹, оцей Петрик розірвав», — справедливо зазначив у своєму звіті польський посол Кир'як Ісарович.

Цікаві такі подробиці. У 1693 р., в січні-лютому, Ісарович був ознайомлений у Батурині з офіційною версією згаданих подій, яку він виклав королю: «Петрик, котрий був канцеляристом у п. Мазепи, забравши певні листи від московських царів до обох гетьманів і всі секрети, втік на Запороже. Там на Запоріжжі кошовий учинив його писарем і той почав бунтувати козаків, [привертаючи] їх на свій бік. Але як тільки п. Мазепа довідався про нього, що

¹ Намагалась укласти.

бунтує козаків, послав від себе до кошового, аби його схопив і прислав з Запорожжя до Батурина. Там же кошовий наказав ударити в котли і мав учинити на Запоріжжі раду відносно цього Петрика. Але Петрик, дізнавшись про це, не став чекати ради і втік до нових замків, пішов до кримського хана».

У Криму Василь Велецький, який їздив на зустріч із Петриком, повідомляє московському дипломату схожу версію: «Будучи в той гетманской канцелярии, наплутал и наворовал, так что удостоился повесить. И он от того ушел из Батурина, пропал безвестно, и как в нынешних недавних часах гетману Ивану Степановичу об нем учинилос ведомо, что он плут Петрушка объявился на Запороже; послал было от себя на Запороже в Сечу к кошовому Атаману и ко всему низовому войску некакую особу, чтоб ево оттуду взять и он плут видя тое на себя за злой свои поступок смертную беду, и из Запорожя из войска ушел к ним в Крым».

Дві версії втечі Петрика з Батурина й Січі подібні, навіть тотожні. Але ж ще 9 квітня московський посол, Велецький, зустрічався на Січі з кошовим Федьком, суддею Опанасом Губою та писарем Петриком Батуринським і ніхто з них про жодні репресії щодо останнього не чув. Отже, Айтемиров та його супроводжувач дізналися про них лише в Криму.

Звідси випливає:

1) Сулима, шукаючи контактів із Велецьким, просив його підкинути російському резиденту офіційну батуринську легенду, яка реабілітує Мазепу.

2) Велецький, отримавши відповідні установки в Батурині, протягом усього часу виконання дипломатичної місії ретельно стежив за тим, щоб посол мав для Москви таку інформацію, що не зашкодила б гетьману.

Зазначимо, що Мазепа у 1691 р. справді вимагав видачі Петрика. Його інформатор козак Сидір Горбаченко згодом повідомив гетьману: «Що в листі реиментарском писано до войска, упоминаючися, чтобы видано вашей милости запорожца сюда, *то тое для публики вчинено* (виділення наше. — Авт.), жебы тамошние увірівши, же то есть отселя гныв на вашу милость... и не в чом В.М. не стереглися». При цьому автор закінчив «цедулу» багатозначною фразою: «Тот

писал, хто читав, а гді скрито, мало хто відаєт». Чи не йдеться тут про потаємні листи гетьмана до хана?

Універсали Сулими вказують на високий інтелектуальний рівень їх автора. Довірена особа гетьмана мала досить активну політичну позицію, гнучкий розум і рішучість. Саме йому було довірено передати кримським зверхникам позицію українського уряду й вести переговори від його імені про умови союзницької співпраці. У листах та договорах Петрика зустрічаємо фрази, ідеї, які через 16—20 років повторять гетьман і мазепинці. Так, у довірній розмові з Пилипом Орликом у 1707 р. Мазепа відкрився про своє прагнення зробити Україну самостійною: «...пред Всевідушчим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, но для вас всіх, под властию и реиментом моим застаючих, для жон и дітей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бідной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширення прав и волностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити».

Подібне зустрічаємо й у листі Петрика до запорожців: «Бачить Бог, що не для своєї слави, а для цілості й оборони українського нашого краю, для помноження і охорони вольностей Запорозького низового й городского Війська і для вільної військової здобичі на Дніпрі я розпочав цю справу».

Договір Петрика 1692 р. з Кримом і договори Орлика з Туреччиною 1711—1712 рр. також мають багато спільного: південний союзник зобов'язується не втручатись у внутрішнє життя й вольності козаків, не брати з купців додаткового податку, мита, спільно виступати під час воєнних дій тощо.

Це не випадковість. Петрик оприлюднив ідеологію мазепинців задовго до її вияву. Посвячений у визвольні плани як один із найдовіреніших висуванців гетьмана, старший канцелярист мав презентувати їх у перебігу дипломатичної місії.

Великомасштабна антимосковська акція, задумана в Батурині, все ж не відбулася. Петро Сулима 22 червня 1692 р., агітуючи запорожців у похід на Москву, писав у зверненні до них: «Тут же и то вашим милостям объявляю, что

его милость г. гетман задніпровский по совѣту всіх господинов полковников тайні прислал ко мні чоловіка с таким словом, кой час мы с ордами к Самарі приближимся, то иміют всі от Москви отстати и с нами случившися итить воевати Москву, который человек тут ныні при мні обрѣтается и я вашим милостям, как даст Господь Бог приитить к Каменному, то вам покажу ево, а что он тут говорил под присягою, то слышали ваши посланцы и Вашим милостям за своим к Січі прибытием пространно изустно скажет о всем».

Водночас уряд Мазепи, дізнавшись про початок повстання, не виявив активності щодо його розвитку. Причиною того стали дії московських урядовців, які, отримуючи з різних джерел суперечливу інформацію про зрадницькі наміри гетьмана, про всяк випадок вирішили підстрахуватися¹. Замість Мазепи до Москви у квітні було направлено в справі Соломона велике посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Перебування однодумців Мазепи у ролі заручників позбавляло гетьмана маневру, змушувало його діяти за царськими вказівками й усупереч інтересам Гетьманщини. Не відчувши обіцяної підтримки Батурина, а через нього й Січі, Петрик не міг скасувати задуману акцію, оскільки вів із цього приводу переговори з Кримом. Беручи ініціативу в свої руки, він, як на нашу думку, зробив стратегічну помилку: дав згоду обрати себе у невеликому колі запорожців гетьманом, чим відштовхнув від себе та від акції справжніх ініціаторів антимосковського повстання.

Мазепа наказав канцеляристам написати нібито від полтавчан відповідь Петрику, де є такі фрази: «...як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, *собі не належне*»; «не думай, божевільний глупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, *чим сам себе, напідпитку, титулуєш* (виділення наші. — Авт.)

Розрахунок новопроголошеного гетьмана на сірому, осуд старшини також звузив базу для повстання. Беручи приклад з Богдана Хмельницького, Петрик не

¹ У Батурині за вказівкою Москви були заарештовані ймовірні спільники Петрика — Василь Кочубей, «да с ним же... держат за караулом ис Чернигова сотника Николая Грембецкого и некоторого Высоцкого... гетманского дворецкого, и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, и иных многих, которые были в совете вместе с Кучубеем». Слідство вів писар генерального суду Захар Шийкевич, який в інтересах гетьмана та його однодумців не виявив у діях запідозрених складу злочину.

врахував істотної різниці між епохою Великого гетьмана та кінцем XVII ст. Народжена за сорок років автономна українська адміністрація при всіх її вадах уже контролювала ситуацію в Україні, і замах на управлінський апарат із боку стихійного руху з антимосковськими гаслами змусив її стати горою на захист своїх станових інтересів. Визвольна акція не відбулась, оскільки її організатор не мобілізував для цього всі суспільні сили України. Навпаки, у таку вирішальну годину він фактично поставив еліту нації на один щабель із московським режимом.

Вважаємо за необхідне додати, що на заваді успіху справи як Петрика, так і Мазепи значною мірою стояла велика залежність Кримського ханства від Османської держави. Щороку султан вимагав десятки тисяч кримчан на власні війни, що вело до послаблення Криму. Хани, прихильно ставлячись до намірів українців порвати з Московією, все ж не могли надати все своє військо для спільної успішної акції. Навіть виступивши у похід, вони часто повертали назад, бо несподівано отримували наказ іти на інші, важливіші для султана війни.

У самому Кримському ханстві безперервно точилася боротьба за владу. Петрику, який агітував орди йти проти Москви, знатні кримчани сказали, що «...в то время им не до войны стало; но надобно, чтоб им свое в Крыму зачатое дело совершить и успокоить, а когда да успокоитца и тогда они усмотря время будет пристойнее так о посылке войск своих с ним на Русь и учинять».

Попри те, що антимосковське повстання зазнало поразки, підготовка до нього й діяльність Петрика позитивно вплинули на зміцнення автономних інститутів Гетьманщини, позицій гетьмана.

Розділ 13

ПОХОДИ НА АЗОВ ТА ОЧАКІВ (1695-1698)

«Потішні військові» ігри, забави юного Петра I у середині 1690-х рр. переросли у щорічні бойові видовищні акції, в яких по-справжньому гинули люди, ручаями проливалася кров. З 1695 р. козацький потенціал Гетьманщини став постійним учасником експансіоністських планів амбіційного молодого царя.

Досягнувши двадцятидворічного віку, він бажав не уявних, а реальних перемог над ворогами. Військо Мазепи при цьому стало нещадно експлуатуватися: з другої половини 1690-х рр. воно постійно перебувало у виснажливих походах як допоміжна або головна сила.

У 1695 р. відбувся перший похід царського війська на турецьку фортецю Азов. Водночас із ним 100000-тисячне військо під командуванням Бориса Шереметьєва та Івана Мазепи було послано до прикордонних кримських фортець. Роз'єднані угруповання мали розпорошити сили ворога й не дати їм діяти об'єднаним фронтом. Цей задум загальною справдився. Хоча не вдалося взяти Азов, козацька та російська армії здобули фортеці Казикермен, Мустриткермен, Асламкермен, Мубереккермен. Особливо результативною була облога Казикермена, до якого союзницьке військо підійшло ввечері 24 липня. Наступного дня, як пише літописець Самійло Величко, «...тільки засвітало, гетьман звелів сердюкам і городовим піхотним військам ступати в ім'я господнє під казикерменські стіни, і те військо охоче, з радісним серцем скочило на воєнний промисел і без великого спротиву ввійшло в казикерменські садки й огороди, бо хоч і вийшло з Казикермена супроти козаків кількасот яничарів, однак їх відразу ж було розбито і загнано в Казикермен, а козаки, починивши там-таки, непоодаль казикерменських стін, шанці, невідхідно залягли в них для подальшого воєнного промислу». Вночі українські й російські полки зусібіч атакували фортецю. Крім того, після вилазки вони обставили її плетеними кошами із землею, встановили мортири й гармати. Завдяки цим заходам усі наступні п'ять днів фортеця піддавалась нищівному артилерійському обстрілу. Був виведений із ладу гарматний арсенал оборонців. Вогонь знизу не давав їм можливості належно відповідати нападникам. Практично всі казикерменські гармаші загинули. Захисники фортеці не могли ні відступити водним шляхом, ні отримати ним допомогу, і запорожці й козаки Чернігівського та Київського полків стали на Дніпрі на чайках. Мазепа, бачачи, що ядра навіть важких гармат не можуть зруйнувати міцні мури, наказав «війську своєму котити земляний вал до казикерменських стін, такий широкий і високий, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів, і, порівнявшись зі стінами, легко вломитись у місто»

(Самійло Величко. — Авт.). Це, а також підкоп під мур з одночасним бомбардуванням бомбами й гранатами поставило обложених перед необхідністю здатися.

Мазепа з Б.Шереметьєвим, оглянувши 30 липня взятую фортецю й розбиті гармати, визнали, що все це легше зруйнувати, ніж у стислі терміни полагодити. Після знесення мурів Казикермена вони залишили на острові Гаванському у найближчій фортеці Мустриткермен, яка здалася без опору, гарнізон із стрільців та сердюків під загальним командуванням охотницького полковника Ясликовського. Незабаром козацьке військо було розпущене по домівках: козаки квапились додому збирати хліб. Мазепа ж повернувся у Батурин 30 серпня. Початок 1696 р. виявився тривожним для України. За втрату фортець татари вже у січні помстилися мешканцям південних полків. Орда спалила Китай-городок, Царичанку, Кишенку, хутори та села поблизу Решетилівки, Білоцерківки, Багачки. Гетьман із військом спочатку пішов на Прилуки, а потім на Лохвицю. Кримська та ногайська орди, калмики й черкеси сунули великим фронтом із-за Самари. А 30-тисячна Білгородська орда, переправившись через Буг, прямувала на Кременчук. З нею був Петрик, який у своєму універсалі закликав старшин і козаків укласти перемир'я з татарами, щоб не було кровопролиття й почалися мирні переговори. У відповідь на ініціативу самозваного гетьмана І.Мазепа своїм універсалом пропонував 1000 рублів тому, хто заб'є зрадника. Очевидно, цей документ був розрахований на Малоросійський приказ. Туди ж невдовзі послали повідомлення про загибель Петрика у бою від руки гадяцького полкового осавула Якіма Вечірки.

Кримський хан, напавши своєю кіннотою на Гадяцький полк, що вийшов йому назустріч, як пише у своєму літопису Григорій Грабянка, «з великими втратами для себе... таки потріпав козаків, однак все ж полку не здолав, оскільки козаки билися відважно і відчайдушно». Гадяцькі полчани під керівництвом полковника Михайла Бороховича відійшли з обозом та гарматами до Говтви й, укріпивши її, відбили напад. Скоро на допомогу їм підійшли Миргородський і Полтавський полки й завдали ворогу поразки. Ординці, з'єднавшись на теренах Гадяцького полку, дізналися про наближення полків, очолюваних Мазепою, та

війська Шереметьєва й вирішили спішно відходити. Саме встановилася тепла погода, дороги розвезло й це паралізувало їхні дії. Під час відступу татари хапали по селах ясир. Гетьман послав навздогін їм кілька полків. У перебігу спішного повернення чимало кримчан загинуло, провалившись на переправах крізь лід, а також від рук переслідувачів. 1 лютого ординці вже були за Дніпром і в кримських степах.

Козаки відпочивали недовго. Вже 10 березня 1696 р. Мазепа отримав указ Петра I «итить в поход воинский с войском как мочно и ранее». Цар дуже розраховував на козаків, які відзначилися під час боїв за Казикермен, і тому наказував через свого посланця Бухвостова відправити 15 тисяч кіннотників та 5 тисяч піхотинців під Азов із п'ятимісячним запасом продовольства. Гетьман із цього приводу дав заперечну відповідь: мовляв, стільки кінних козаків у нього немає. Є можливість зібрати для дальнього походу лише 15 тисяч і піших, і кінних військовиків. Отримавши згоду з Москви, Мазепа відправив 24 квітня згадану кількість війська під командуванням наказного гетьмана, чернігівського полковника Якова Лизогуба.

Інша ж частина козацького війська готувалася до походу під Очаків. Вона мала відтягнути від Азова головні турецькі сили. Цього разу гетьман запропонував заблокувати морські сили турків на морі, виготовивши значну кількість суден і чайок. Він випросив у царя 1000 рублів для будівництва запорозької флотилії. Крім того, гетьман задумав спустити частину війська до місця призначення водним шляхом — по Десні та Дніпру. Для цього необхідно було збудувати великі струги під Брянськом. Залучалися до цієї роботи й безпосередньо полки. Однак роботи просувалися повільно. Зрештою, план воєнної кампанії був дещо змінений. Оскільки кримський хан із ордою очікував приходу російсько-українських військ на Колончаку, союзницькі підрозділи, з'єднавшись 6 липня на Коломаку, «стали, тщательные и прилежные око на все стороны имея», по лінії річок Орчик—Берестова—Коломак. Частина козаків Чернігівського, Переяславського та Лубенського полків у цей час відбувала вартову службу в чайках на Дніпрі. Військо у такий спосіб позбавляло маневру кримського хана, унеможлиблювало надання ним більшої допомоги азовцям.

Тоді ж козацькі полки під командуванням Якова Лизогуба відіграли головну роль у взятті Азова. Мазепинський план насипання земляного валу, який перевершував укріплення Казикермена, спрацював і під час облоги цієї фортеці. «Великорусские и малороссийские наши войска,.. — писав патріарху Андріану Петро I, — около града Азова земляной вал к неприятельскому рву отовсюду равномерно привалили». З нього 14—15 липня розпочався артилерійський обстріл фортеці. Козаки двічі не давали туркам прорватися до обложених, а останнім — із фортеці. Відбивши атаку, 17 липня, як пише Самійло Величко, українці, «не злякавшись тисячі смертей, які були явно перед очима, всі однодушно зашуміли у своїх шанцях, і без царського розпорядження вискочили ополудні з шанців, кинулися на Азов і відразу ж з невимірною хоробрістю та твердістю вискочили у різні способи на високі азовські кам'яні стіни і на один розкат, котрий мав на собі кільканадцять штук гармат, і почали сильно забивати турків всередині Азова як з дрібної зброї, так і з турецьких гармат зі згаданого розкату». «Турки, не будучи спроможні зброєю вибити козаків, — повідомляє Грабянка, — почали кидати лантухи з порохом (у лантухи насипали порох і підпалювали. — Авт.) та опікали їх. Проте й цим нічого не добилися. Тоді вони взяли і понад валом, з боку міста, викопали глибокий рів. Це на випадок, якщо козаки прорвуться в місто, то щоб вони в той рів попадали. Проте й рів не допоміг...» Наступного дня, наляканий цим штурмом і затятістю козаків, турецький гарнізон прийняв рішення здатися.

Петро I щедро нагородив полчан і наказного гетьмана за виявлені ініціативу та сміливість. Козаки отримали по рублю, а старшини — по 15 червінців. 30 липня вони були відпущені в Гетьманщину. В кінці серпня повернулися додому й полки під командуванням Мазепи.

На старшинському з'їзді в січні 1697 р. йшлося про оборону краю: з півдня України надходили повідомлення про підготовку Кримського ханства до вторгнення. Цього разу вирішили весною не збирати військо доти, поки ординці не розпочнуть похід. Мазепа ознайомив старшин із планом побудови у кожному полку морських та річкових суден. Він з'явився невинно. Напередодні, 20 жовтня 1696 р., Петро I, зібравши бояр, висунув таку ідею: «И аще потребна есть сия, то ничто же лучше мню, быть, еже воевать морем, такоже зело близко есть и

удобно многократ, паче нежели сухим путем, к сему же потребен есть флот, или караван морской, в 40 или вяще судов состоящий, о чем надобно положить не испустя времени». Вже у листопаді з Москви пішла рознарядка, згідно з якою всі стани зобов'язувалися зайнятися новою справою. Спорудження та оснащення одного корабля мали профінансувати 8—12 тисяч селянських дворів, які належали монастирям, патріарху, боярам, поміщикам. Залучався до виконання цього завдання й Батурин. Полковники висловили сумнів у реальності здійснення задуманого, мовляв, у них немає потрібного лісу. Проте гетьман попросив їх вишукати можливості, щоб догодити Петру I. Його листи до царя засвідчують, що він намагався довести не тільки свою вірнопідданість, а й корисність і відповідність планам царя. Це був найкоротший шлях до серця Петра I. Мазепа убезпечував себе від непередбачуваних дій зазіхачів на його гетьманський статус.

Зима й весна минула за будівництвом гетьманської флотилії. Як писав Самовидець, «тоей же зими много суден морских наготовано так московских, як и козацких, которіе готовани коло Десни ріки, у лісах Бранских и Трубецких, и усюда униз Десни, и на двор гетманский». Вже 11 травня Мазепа сповіщав у Малоросійський приказ, що козаки в полках витесали 70 морських стругів та 600 човнів. 90 стругів було виготовлено для українського війська під Брянськом. Там само зробили для себе 121 судно російські військовики.

25 травня за царським указом союзницькі армії мали пішим і річковим шляхом вирушити «для захвата Очакова и иных бусурманских юрт». Це було найважливішим завданням після взяття Азова. Цар призначив командувати російським військом білгородського воєводу Якова Долгорукого. 25 липня його армія й більша частина козацьких полків під проводом Мазепи підійшли до Казикермена. Водночас із правого берега Дніпра сюди прибув козацький багатотисячний корпус, очолюваний небожем гетьмана Іваном Обидовським. Багато козацьких підрозділів спустилися до визначеного місця на стругах і чайках. Щоправда, за повідомленням Мазепи під час спуску чимало суден порозбивалося, потопилося безліч зброї та хлібних запасів. Гетьман, дізнавшись про те, що боярин Олексій Шеїн, відбудувавши Азов, повертається з московським військом додому, попросив його стати табором на Білгородщині, щоб у разі

нападу татар на українські землі, він міг швидко допомогти невеличким тамтешнім козацьким та російським залогами дати відсіч нападникам.

Військова рада вирішила укріпити захоплені фортеці Казикермен і Тавань і стежити за діями ворога, який збирав сили для удару. Фортифікаційні роботи були доручені якомусь німецькому інженеру й думному дворянину Бухвостову. Якраз у розпалі підсилення валів з'явилися татари. Орди очолював сам хан Селім-Герей, який прибув під Ісламкермен 31 липня. Спочатку його яничари почали штурмувати Мубереккермен. Атаки тривали до 2 серпня, коли підійшла білгородська орда Кази-Герей. Вона разом із кримськими татарами спрямувала головний удар на Тавань і Казикермен. Ординці напали на табір Обидовського й захопили частину козацьких коней. Небіж гетьмана вирішив порадитися з дядьком про наступні дії. Його ж підлеглі, подумавши, що він погнався за кримчанами, помчали за ним. Цей підрозділ заманили у пастку й тимчасово полонили, а здебільшого винищили. Згаданий сумний досвід привчив козаків не піддаватися ейфорії переслідування ворога. Гетьман же забрав свого небіжа до себе на водне судно. 7 серпня Мазепа повідомляв миргородському полковнику Данилу Апостолу про запекле протистояння, через що «сперва чинилася в наших значная шкода людем», але згодом «и оные поганци в своих барзей большой узнали и теперь узнают урон».

10 серпня гетьман отримав повідомлення про те, що турецький флот піднімається по Дніпру на підмогу сухопутним військам. Мазепа відразу написав в орельські сотні, щоб ті негайно йшли під Казикермен для підсилення козаків. Тоді ж гетьман разом із воєводою опікувалися завершенням до приходу турецького флоту робіт у Таванській фортеці, а тому, як пише Самійло Величко, «мало не щодня оглядали і наказували докінчувати» її. Вона була завершена до 12—15 серпня.

Відразу по цьому російсько-українське військо стало відходити від фортеці. У ній, а також у Казикермені були залишені гарнізони. Самовидець пояснює цей відступ тим, що гетьман не бачив можливості «в малой купі войска» перемогти значно переважаючі «сили великіє», яких посилали прибулі «спод Азова» додаткові турецькі підрозділи. Цей тактичний хід зберіг козацькі сили й,

зрештою, виявився успішним. Татарсько-турецьке військо, обложивши фортеці, вирішило за будь-яку ціну їх повернути. Це їм, попри великі втрати, не вдалося. 30 листопада втікач із турецької каторги Юрій Мултянин свідчив у Батурині про перебіг подій після відступу головного російсько-українського війська:

«Бо коли взяли город Тавань та Казикермен в облогу й добували їх упродовж п'яти тижнів, чинячи три сильні приступи і підкопи під Тавань, а два під Казикермен, стратили в тих приступах свого турецького війська трупом покладених шість тисяч, окрім поранених, поміж яких забито трьох значних начальних капітанів, а саме: Емера, Агмета, Ібраїма. Каторг було турецьких під Таванню та Казикерменом двадцять дві, дванадцять бейських, де кожної каторги паном був бей, він тримав у ній своїх невільників, куплених для роботи, й усілякі воєнні припаси. Самого ж султана — десять каторг, у кожній каторзі, як султанській, так і бейській, до битви (окрім невільників) і до лопатної роботи належних було півтораста чоловік або й більше. Гармат, окрім ручної стрільби, мали в кількості по одинадцять, а в інших каторгах по десять, по шість штук, а осібно було п'ятнадцять галет (галер. — Авт.), поміж тих галет дві галети були великі, а людей у них було чоловіка по двісті тридцять, гармат попереду по три великих, а четверта позаду, що шротом кидає. Фуркат з іншими водними суднами було з сорок, окрім малих човнів. Відтак на всіх отих суднах гармат було більше двохсот штук, поміж яких багато таких, що мали кулі в дванадцять, одинадцять, по п'яти і по шести ок. Усього війська турецького було, як начислює, під Таванню та Казикерменом п'ятдесят тисяч, одні в шанцях, другі на суднах, треті при наметах, і хан був там весь час з усіма ордами».

Сераскир Алі-паша, переконавшись у марності штурму, вирішив скористатись ідеєю Мазепи, що була використана під час взяття Казикермена та Азова: він наказав насипати вал вище фортечних мурів, щоб вести прицільний вогонь по обложених. Під час цієї роботи турки дізналися, що на підмогу захисникам Гаванської фортеці прямує 20-тисячний російсько-український корпус під командуванням наказного гетьмана Іскри та Долгорукого. Знесиленим облогою й втратами ординцям та яничарам у ніч із 9 на 10 серпня наказали відступати. Військова кампанія 1697 р. завдяки продуманій тактиці гетьмана

виявилася загалом успішною: після запеклої оборони втрати козаків були незначними — 253 вбитих та 425 поранених.

Реалізацію стратегічного завдання — взяття Очакова — було перенесено на наступний рік. У січні 1698 р. старшинська рада під головуванням Мазепи докладно обговорила деталі весняно-літнього походу. Старшини вирішили спертися на тільки-но набутий позитивний досвід будівництва суден для переправи військ і доставки продовольства. Відразу після Різдва у полках почали витесувати човни, струги та чайки. Роботи ці велися, однак, неохоче й повільно. 10 березня Мазепа сповіщав царя, що він не може дуже силувати народ до виконання цієї повинності, позаяк той уже й так ремствує через безперервні вимоги від нього підвід для перевезення хлібних запасів у Тавань та на Запорозжя. До травня все ж було виготовлено 430 різнотипних суден. Активно займалися їх будівництвом на Брянщині росіяни. Крім того, після льодоходу в Тавань і Казикермен заздалегідь були завезені водним шляхом будівельні матеріали, запаси пороху й продовольства. Щоб завдати серйозної поразки туркам, у Москві й Батурині планували значно збільшити наступальний військовий контингент. Ще 29— 31 березня Мазепа зустрівся з Долгоруковим, щоб погодити деталі походу. Російське командування вирішило виставити на війну 83 280 вояків. Мали вирушати на південь України всі козацькі й охотницькі полки. У кінці травня роз'єднані частини та полки зустрілися на Коломаку, й велике українсько-російське угруповання почало спільний похід до Перекопу. І цього разу Очаків залишився недосяжним для союзників. Надісланий до нього на суднах козацько-російський 10-тисячний загін не атакував фортецю, оскільки не мав для того достатніх можливостей. Труднощі походу вносили корективи у план бойових дій. Значні зусилля росіян та українців були витрачені на полегшення й посилення Тавані та Казикермена. Саме під час виконання цих робіт на розташування російських військ напала кримська кіннота. Козаки й стрільці, зірвавшись із місць, відігнали нападників.

Наступного дня полтавський полковник Іван Іскра, переслідуючи зі своїми полчанами та козаками інших полків ординські загоны, на одному з курганів помітив сигнали татарського вістуна-парламентера, який списом давав знати, що

везе важливе послання. Як з'ясувалося, воно було адресоване гетьману Мазепі. Його написав ханський козацький гетьман Іван Богатій. Від імені хана він просив українських козаків відступити од московського війська й не допомагати йому, коли кримчани чинитимуть напад. Як повідомляє учасник походу Самійло Величко, гетьман те листовне ханське бажання відкинув і зберіг непорушну вірність православному монарху. Проте, як видно з інших, більш посвячених джерел, Мазепа тоді ж мав інтенсивні контакти з ворожою стороною. У 1698 р. Кримським ханством правив Селім-Герей, із яким гетьман планував розпочати війну проти Московії ще у 1690—1691 рр. З доносу Данила Забіли 1699 р. дізнаємося про те, що під час кампанії 1698 р. до табору Мазепи був надісланий ще один татарин, який «подлинно прислан был с листами от солтана, и будто его милость господин гетман, поступая хитрым способом, ті листы утаил перед боярином, его милостью князем Яковом Федоровичем Долгоруковым». Донощик також свідчив, що керманіч України «под Асланкерменем выезжал... за обозы против неприятелей бусурман, и то будто чинил не для бою, но для свидания с салтаном». Донос 1701 р. фіксує слова родича гетьмана, київського полковника Костянтина Мокієвського, який, будучи п'яним, кричав на одній із вечірок: «Так не тилко полковники, але и сам пан гетман измінник, що хотіл з под Казикермена утікати,.. да я то ще тыи войска задержал, а он мене за тое трохи шпагкою не пробыл». У 21 статті доносу Василя Кочубея є цінна згадка про слова Мазепи під час розмови з полковниками: «Уже я [мовить] пробовал приязне Ханской, и был прихилен бывший Хан Казингирей, але того отставлено, а теперишний Хан з початку приятно до мене на мои листи отписовал, а теперь [мовить] послал я до Крыму своего посыльца, але далеко отменился, а до Паши Селистрийскаго; Сераскера як много посылаем, не получаю жадное надеи».

Кази-Герей — був сином Селім-Герей. Отже, з цього одкровення випливає, по-перше, той факт, що Мазепа «пробовал приязне Ханской» (Селім-Герей!), по-друге, до нього «был прихилен бывший Хан Казингирей» (син Селім-Герей!). «Мой любимой приятель и старой наш друг», — так звертався в одному зі своїх листів син Селім-Герей — Ганзи-Герей — до Івана Мазепи.

У серпні 1697 р. тривали тяжкі бої козацького й московського військ із ордою Кази-Герей під Казикерменом. Дещо раніше, у березні, Петро I відбув до Європи, а тому для Мазепи випадала слушна нагода повернутися до міркувань про реалізацію попередніх задумів. Особливо сприятливий для цього момент настав у 1698 р. У березні майже 150 стрільців утікли з Азова до Москви, де увійшли у контакт з опальною царівною Софією. Вона звернулась із посланням до полків іти до неї, щоб знову поставити її правителькою. Схоже, ці заклики потрапили й до війська, яке вирушило разом із гетьманським контингентом у похід на Очаків. 17 червня повсталі азовські стрільці зустрілися з висланими проти них царськими полками. Бунт, не встигнувши розгорнутись, невдовзі був жорстоко придушений. Розслідувачі мали у своєму розпорядженні свідчення про те, що стрільці, які були в Україні, почувши про заколот, збиралися також іти на Москву. Передусім вони бажали розправитися з Тихоном Стрешневим за те, що той зменшив їм хлібне жалування, а також із боярином і воєводою Олексієм Шеїним за приборкання бунтівників. Нарікали вони й на головного російського воєначальника в поході: «Боярин князь Яков Фед. Долгорукий выбил нас в дождь и слякоть; чем было нам татар рубить, пойдём к Москве бояр рубить». Ці реалії показують, чому військовий похід 1698 р. не ряснить бойовими операціями чи ініціативою їх провадити. Мазепа при цьому не спішив зраджувати царя: хитання у російському війську було йому на руку. Смута в Московії могла не тільки позбавити «заблуклого» в Європі Петра I влади, а й за допомогою ображених стрільців, яким боліли свої проблеми та набридли часті виснажливі походи, безболісно розв'язати головні українські проблеми. Похід завершився нічим. «И теперь стоятъ нам под Кызыкерменем и Таванском невозможно, — сповіщало московським зверхникам командування союзницького війська, — люди от недостатка продовольствия разбегаются: запас на пять месяцев на подводах привезти сюда трудно, а те, которые отправлены были на судах, пропали в порогах, и здесь ни за деньги не купить, ни саблею ничего достать невозможно. Поэтому лучше назад воротиться».

У 1699—1703 рр. у Кримському ханстві правив Давлет-Герей, син Селім-Герей. Згадуваний Кази-Герей очолив опозицію, що була невдоволена правлінням

його брата. Здібний і авторитетний військовий діяч у 1701 р. переховувався деякий час із двома сотнями своїх прихильників у Чигирині. Мабуть, тоді ж відбулися інтенсивні контакти між ним і гетьманським урядом. Згодом турецькі джерела фіксують появу посла від буткальських і барабаських (лівобережних. — Авт.) козаків, які пропонували татарам союз для спільної боротьби проти росіян, оскільки кінцева мета останніх — завоювати Крим і поневолити українців. Часті ханські усобиці, перемир'я, досягнуте між «Священною лігою» та Туреччиною у Карловиці, російсько-турецький Константинопольський мир 1700 р. та інші причини не сприяли реалізації задумів Мазепи щодо об'єднання сил Криму та України для поліпшення становища обох країн.

Розділ 14

АРЕШТ ПАЛІЯ

Стосунки Івана Мазепи з Семеном Палієм — одна з малодосліджених сторінок вітчизняної історії. Поверхові тенденційні висновки та історіографічні стереотипи довкола арешту Палія у 1704 р. й нині побутують у багатьох історичних працях, інерційно повторюють звинувачення XVIII — XIX ст. проти гетьмана. Героїзація, з одного боку, Палія та нищівна критика Мазепи, з другого, — протиставлення цих діячів заважають об'єктивному пізнанню реалій їхнього співробітництва й конфлікту.

У зв'язку з постійною загрозою з боку Туреччини польський король Ян Собеський вирішив у 1684 р. відновити правобережне козацтво, яке б захищало кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств від орд. Для реалізації свого плану він пізніше видав «приповідні листи» — дозволи на формування полків і заселення земель — козацьким старшинам Семену Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину й Захару Іскрі. Вони не тільки успішно з цим упоралися та стали ефективним інструментом у справі захисту прикордоння, а й доволі швидко породили в Речі Посполитій проблему спірності щодо приналежності територій Правобережжя. Фастівський полковник Семен Палій, який отримував платню від короля та мав під своєю орудою в окремі часи

від трьох до п'яти тисяч козаків¹, фактично утворив «урядову провінцію» з претензією, як повідомляла київська шляхта, на «якусь монархію аж по Случ».

З 1688 р. ми бачимо обопільні дії Мазепи й Палія у прагненні сполучити Правобережжя з Лівобережжям і ліквідувати несправедливі щодо України статті мирного договору 1686 р. між Московією та Польщею. Царські урядовці не наважувалися порушувати союзницькі зобов'язання, а тому радили паліївцям спочатку піти на Запорожжя, а вже звідти перебратися на Лівобережжя. Після неодноразових прохань охотницького полковника 5 листопада 1691 р. вийшов царський указ: «Велено ему Семену Палею в переходе на сю сторону Днепра попередньому в то место, в котором он уродился, дать свободу». На перешкоді стає Мазепа, який не ознайомлює Фастів із цим рішенням, мотивуючи це тим, що організований перехід із Правобережжя ускладнить стосунки з королем, уряд якого звинуватив Палія у вбивстві наказного гетьмана Павла Апостола-Щуровського. Підтекст же такої відмови був в іншому: козаки без території не були потрібні гетьману. У вересні 1691 р. польський посол Окраса звертав увагу царя на те, що «І.Мазепа пишесться обох сторін гетьманом; а по договорах Вічного Миру, права сторона Дніпра в Польському володінні і гетьману так писатися не слід». Цю важливу заувагу в Батурині зігнорували. У 1701 р. під час московсько-польських переговорів щодо «спірних земель» гетьман радив царям не поступатися Чигирином, Каневом, Черкасами, Криловом. Протягом 1690-х — початку 1700-х рр. Мазепа таємно ініціює й фінансує на Правобережжі вогнище нестабільності з далекосяжним прицілом на об'єднання спірної території з Гетьманщиною. У цей період Палій не раз отримував завдяки проханням із Батурина царські гроші, подарунки, а крім того — жалування в 1000 єфимків від Мазепи. У Києві полковник мав двір, що його, як довідуємося з одного донесення, «купил ему у чернцов межигорских за 400 золотых на свои собственные деньги» гетьман.

¹ За компутом козацького війська, що служило Польщі на Правобережжі, плату отримували 500 козаків Самуся, 300 — Палія, 200 — Абазина, 100 — Вільги, 200 — Циганчука, 200 — Яреми, 200 — Іскри, 150 — Барабаша, 150 — Крука. Тобто саме таким був головний склад найманців. До них у перебігу бойових дій могли приєднуватись охочі козаки.

Польський уряд у 1700 р. й пізніше надсилав союзницькій Москві протести у зв'язку з реальними фактами допомоги Мазепи правобережним повстанцям. Польський мемуарист Отвіновський навіть зазначав, що він під Фастів посилав 10 тисяч військовиків. На запит Москви Мазепа зізнався лише в тому, що забезпечував правобережних полковників порохом та оловом. Гетьман неодноразово звертався до царя з проханням узяти під свою опіку Білоцерківщину й Фастівщину, але отримував відмову. Не знайшла підтримки у Москві також його ідея таємної підтримки озброєних повстанців Самуся.

До речі, роль цього ватажка в антипольському повстанні несправедливо затінена особою Палія, хоча останній був лише його підлеглим. Самусю, між тим, належать головні визвольні акції на Правобережжі. За його покликом повстання спалахнуло спочатку в Богуславі, а згодом у Корсуні. «Сдається мне, — писав Мазепа царю в Москву, — что эта война нам не очень противна, потому что господа поляки, увидавши из поступка Самуся, что народ наш малороссийский не может под их игом жить, перестанут о Кieve и об Украине напоминать».

Ідеалізація образу Семена Палія на тлі викриття гетьмана спричинила формування хибного уявлення про нього як про яскравого представника рядового козацтва, захисника інтересів знедолених тощо. Насправді це було далеко не так. Організаторський хист «лицаря доброго», як називав Палія Мазепа, героїзм полковника, виявлений у походах на ординців, межував із його беручкістю, дбанням про особисту вигоду. Поблизу Фастова він отримав від короля у приватне володіння Романівське староство, до якого належало більше десятка сіл. При цьому на всій прилеглий території від литовського кордону на все Полісся він як удільний князь збирав мито та податки з населення, а також із проїжджих купців. Крім цього, полковник отримував щороку¹ 600 золотих платні від короля.

Після його арешту в царську казну надійшло 2144 червоні золоті, 5709 єфимків, 40 левків, за частину яких закуплено 700 пар волів та видано платню

¹ Із «Щоденника військових видатків С.Яблуновського в 1693—1696 рр.» можна дізнатися, що за чотири роки найманим козакам виплачено 43 667 талярів, зокрема полкам на казного гетьмана Самуся — 10 061, Палія — 9107, Абазина — 4120, Яреми — 3428, Іскри — 2685, Киліяна — 2261, Булук-Баші — 1245, Крука — 1233, Іскрицького — 1128, Барабаша — 900, Семена — 520, Циганчука — 477, Данила — 260.

впливовим московським чиновникам¹. Цей капітал частково творився й шляхом грабунку польської шляхти, яка скаржилася на це уряду. На ключових позиціях у полку Палія були його родичі й свояки (Часник, Омельченко, Танський, Семашко), з якими він ділився набутком.

Полковник, контролюючи велику порубіжну територію з центром у Фастові й спекуючи інтересами короля, царя та Мазепи, фактично діяв як незалежний анархічний отаман-володар. Загравання з селянами та козаками, запровадження на підлеглий території невисокого й нерегулярного податкового збору, відкрите гоніння на польське панство сприяло зростанню його авторитету. На Запорозькій Січі ще у 1693 р. ширилася чутка, що «Палей будет совершенно гетманом». Згодом, у 1699 р., полковник так себе й іменує: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій нема ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу».

Доволі влучну характеристику Палію дав вістун полковника Костянтина Мокієвського, що чув від фастівчан таке: «Нехорошо Палей делает, что на две стороны службою своею оказывается; теперь в Польше король новый, богат деньгами, надобно б ему одному верно служить, от него и Палею, и всем нам добрая может быть награда. А если Палей на две стороны колебаться будет, то и ему придет такая же кончина, какая и другим от него была». Інші його прихильники говорили протилежне: «Лучше нам, будучи восточной православной веры, держаться православного христианского монарха». Але таких людей, зазначав вістун, небагато, сам Палій щодня п'яний, і коли п'є, то іноді поминає царське ім'я, а іншим разом п'є за здоров'я польського короля.

Ці свідчення про вподобання полковника підтверджуються й іншими документами. Так, у 1690 р., через місяць після заяви про своє бажання служити царю, він із Фастова пише польському монарху: «...впавши до ніг В.К.М. (Вашої Королівської Милості. — Авт.) пана наша милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В.К.М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...»

¹ Усупереч міфу про привласнення Мазепою скарбів Палія.

У листопаді 1702 р. фастівський полковник за допомогою наказного гетьмана Самуся, який прийшов на Київщину з 10-тисячним загоном повстанців, захоплює Білу Церкву й переносить туди свою резиденцію. Підтримавши повстання Самуся проти польського уряду, якому після замирення з турками у 1699 р. козацьке військо стало непотрібне, Палій виявляє непослух не тільки королю. Запевняючи поляків, які наполягали на передачі їм Білоцерківської фортеці, що він присягнув царю й здав місто Мазепі, а тому без їхнього дозволу не може нічого чинити, він не кориться волі й царського посланця. На початку 1703 р. посол Петра I Іван Паткуль мав зустріч із бунтівним полковником і вів із ним переговори. Перше його враження про співрозмовника досить промовисте: Палій, за його донесенням, — людина бездарна, яка не здатна навіть мислити, вдень і вночі п'яний, з ним не варто мати ніяких зносин.

«Ни ляхам, ни кому инчому не оддам Білої Церкви, хиба мене из ней за ноги выволочать», — писав полковник Мазепі, водночас запитуючи, як йому бути. Тим часом на вимогу польської сторони Петро I 20 лютого 1704 р. направив Палію грамоту, в якій наказував, щоб «вышеназванную фортецю отдали по-прежнему в сторону Королевского Величества Польского безо всякаго препятія, не отговариваяся вышеписанным непристоинством, чиня меж Нами, Великими Государи, бездельные ссоры, и противления своего на сторону Королевского Величества против прежняго конечно б не имели». Московський правитель попереджав Палія: «А если вы той взятой фортеции Королевского Величества в державу не отдадите, а Королевское Величество о том, за такими вашими бездельными словами, еще чрез верные письма просить Нас будет, то повелим Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, в ту взятую фортецию наступить Нашим, Царского Величества, войскам, Великороссийским и Малороссийским, и оную отобрать». Семен Палій під усілякими приводами не виконав і цього наказу. У зв'язку з цим 30 квітня 1704 р. Федір Головін фактично дав Мазепі санкцію на його арешт.

Тоді ж за наказом Петра I Мазепа переходить Дніпро — не приборкувати повстанців, як зазначає канадський історик І.Левкович, а щоб допомогти польському королю Августу II у війні проти шведів та їхніх прихильників у Речі

Посполитій (Станіслава Лещинського, магнатів Любомирських, Вишневецьких). 29 травня гетьман у своєму донесенні Головіну зазначав, що «идут при боку моем» правобережні полковники Палій, Самусь та Іскра. Останні два приїжджали саме перед тим у Батурин, «дабы есмы могли со всем войском нашим тамосторонним в протекции государской и в обороне гетманской пребывать». Ці полковники, зігравши провідну роль у антипольському повстанні, здобули великий авторитет на Правобережжі. Самусь, маючи гетьманські клейноди, відмовився передати їх Палію, який за умов браку королівської опіки почав у 1703 р. претендувати на лідерство на Правобережжі. Конфлікт між правобережним наказним гетьманом і фастівським полковником загострився. Самусь намагався зобразити свого конкурента у чорному світлі, як підступну амбіційну людину, котра будь-якої хвилини може зрадити. Саме він інформував гетьмана про чергову таємну переорієнтацію Палія, який у Ковшоватій скликав полкову раду й оголосив, що Любомирські взяли їх під свою протекцію.

«Уже 4 недели, — повідомляв гетьман у черговому донесенні від 3 червня, — в обозе при мне находится и постоянно пьян и день и ночь; ни разу я не видал его трезваго». На наказ Мазепи припинити сваволю на Дністрі та Бузі, «он ничего не слушает, рациями говорит с ним трудно, ничего не понимает, потому что ум его помрачен повседневым пьянством, без страха Божия и без разума живет и гультайство также единоправное себе держит, которое ни о чем больше не мыслит, только о грабительстве и о крови невинной и никогда никакой власти и начальства над собою иметь не хочет». Зрештою, свідчення єврея-орендаря, котрого Палій посилав до Любомирського (цей пообіцяв полковнику жалування від шведського короля та передачу в особисте володіння Білої Церкви), стали вирішальним приводом до арешту полковника 31 липня 1704 р. Дослідники сумніваються у достовірності компромату щодо його особи. Все це, мовляв, гетьманські намови, жертвою яких і став Палій-герой. Хоча треба взяти до уваги те, що між ним і коронним підстолиєм Любомирським ще в 90-х рр. XVII ст. під час спільних бойових операцій проти татар зав'язалися дружні стосунки.

З приходом Мазепи на Правобережжя для Палія закінчувалася «вольниця», самотійність, і, зрозуміло, варіант Любомирських (протекція впливового й

сильного шведського короля) був кращий, ніж служба гетьману та царю. Сам Мазепа трохи згодом візьме цю ідею на озброєння.

До того ж у травні 1702 р. війська Карла XII розгромили польську армію й захопили Варшаву та Краків. Більшість магнатів перекинулася на бік шведів. Повертаючись із походу під Ригу, 150 запорожців навіть пристали у Бихові до цієї польської партії. У липні 1704 р. Карл XII оголосив Августа II скинутим із трону й прибічники шведів вибрали королем познанського воєводу Станіслава Лещинського.

«Невідомо, чим керувався гетьман, роблячи цю найбільшу помилку своєї діяльності, — зазначав М.Антонович. — Він втратив випробованого, слухняного полководця і його вишколене військо». Як на нашу думку, головною причиною арешту полковника саме й став брак цих якостей. Така роль Палія в умовах Речі Посполитої була вигідна Москві й Мазепі. Головін навіть радив у 1704 р. гетьману, «дабы на его место поставлен был такой, который бы таков же противен был полякам». Мати ж у складі свого війська таку людину Мазепа не бажав. Гетьман був поборником жорсткої дисципліни, безвідмовного виконання наказів. Тим часом Семен Палій же жив, як сам говорив у своєму оточенні, за принципом: «Коли не нап'юсь, то і нездужаю». У донесеннях (а не в доносах, як історики називають регулярні обов'язкові інформаційні звіти гетьмана Москві) Мазепи чітко проглядає образ людини, яка ще живе минулою славою, але вже не викликає ніякої поваги: «Вот уже шестой день сидит Палей у меня в обозе, он беспросыпно пьян, кажется, уже пропил последний ум, какой у него оставался! Это человек без совести, и гультайство у себе держит такое же, каков сам: не знают они над собою ни царской, ни королевской власти и всегда только к грабежам и разбоям рвутся. Сам Палей даже не помнит, что говорит: я предложил ему ехать в Москву, — он отказался; я через несколько дней стал упрекать его за это, а он мне сказал, что ничего не помнит, потому что был тогда пьян». На перший погляд, це — тенденційне звинувачення. Але ж гетьман не міг заздалегідь домовитися з іншими інформаторами, наприклад царським послом Паткулем, про наголос саме на цій ваді полковника. Так, у донесенні інформатора зі Львова польській владі зазначалося, що полковник «гультай, злий і п'яниця», але «людина здібна і

кмітлива». Цікаво, що взяття Палія під варту відбулося загалом спокійно, без протестів. Гарнізон Білої Церкви змушений був відчинити браму 300 козакам Самуся. Міщани, добре знаючи поведінку полковника, пригрозили паліївським «гультяям», які намагалися завести переговори про звільнення Палія: «Коли ви добром не уступите, то мы вас отсюда вы́бьем вон, никому иному кланятся не будем, только пану гетману».

О.Барвінський та інші дослідники вбачають в арешті полковника страх Мазепи, щоб народ не скинув його з гетьманства за підтримку шляхетства та не обрав гетьманом Палія. Така версія не підтверджується реаліями тієї доби. Особа Палія навіть при ймовірному зміщенні Мазепи не могла б розглядатися царським урядом як перспективна кандидатура, оскільки обрання такого гетьмана (а воно було керованим процесом) посварило б Петра I з його союзником Августом II. У листі царя до короля від 25 січня 1703 р. не випадково Самусь і його полковники називаються «изменниками».

Ізоляція Палія була вимушеною необхідністю. Іван Мазепа усунув з теренів Правобережжя не стільки його, скільки дестабілізуючий фактор, пов'язаний з особою білоцерківського полковника. Зрозуміло, що якби гетьман лише позбавив Палія полковницького уряду (а він, власне, через свою негідну поведінку цього й заслуговував), то через якийсь час мав би клопіт з опозиціонером, який під своє демагогічне гасло «ні панів, ні орендарів» легко збурих би Запорожжя, простолюд Правобережжя. Взагалі у Мазепиних донесеннях ідеться про тимчасову ізоляцію Палія на час здачі Білої Церкви. Заслання його в Москву та Сибір — то вже рішення Петра I, прийняте з огляду на союзницькі зобов'язання перед польським королем.

Вступивши у 1704 р. з козацькими полками на Правобережжя, Мазепа цілих чотири роки свідомо нехтує виконанням покладеної на нього тимчасової місії захисту цієї території від шведів. Попри вимоги польської сторони щодо евакуації українського війська, гетьман знаходить десятки причин, щоб відмовляти їй, доводячи царю, що це робиться в союзницьких інтересах. Концепція Мазепи щодо утримання Правобережжя під гетьманським управлінням у 1707 р. приймається Москвою. Поряд із дипломатичним підґрунтям узаконення

об'єднання України гетьман вживає інших заходів для закріплення своєї влади на правобережних землях. Так, у 1708 р. тут уже функціонують сім полків — Білоцерківський (полковник Омельченко), Богуславський (Самусь), Корсунський і Уманський (Кандиба), Чигиринський (Мокієвський), Брацлавський (Іваненко), Могилівський (Волошин). Протягом чотирьох років вони активно заселялися переселенцями-українцями. Київський воєвода 21 листопада 1708 р. писав канцлеру Головкіну про те, що заходами Мазепи на Правобережжі «поселено жителів с 50 000». Тут уже діяли такі самі козацькі порядки, як і на Лівобережжі. Непопулярні рішення (зокрема, арешт Семена Палія), небезпечна таємна гра з Петром I та його оточенням — усе це кроки реалізації гетьманом своєї мрії: об'єднання України й здобуття їй волі.

Розділ 15

ФІНАНСОВА ТА ГОСПОДАРСЬКА ПОЛІТИКА

Негативістська концепція сприйняття Мазепи, небажання зрозуміти головну мету його дій стимулювали хибну акцентацію в історичній літературі на непомірно великому багатстві гетьмана. В.Дядиченко називає його «жорстоким кріпосником», О.Маркова — «користолюбивим феодалом, який захоплений розширенням своїх володінь і багатств», О.Субтельний зараховує Мазепу до «найбагатших феодалів Європи». Відмовляє на основі цієї тези гетьману у прагненні здобути свободу Вітчизні й зарубіжний історик С.Зеркаль, який доводить, що власник 155 622 підданих «на шлях суверености... не став», бо провідний мотив його зради Петра I й відхід до Карла XII — «збереження влади» та «магнатських володінь в Україні». Подібні твердження непоодинокі.

Через брак досліджень епохи Івана Мазепи й досі домінує поверховий рівень знань про неї навіть у колі титулованих вітчизняних учених. Зокрема, у сучасному довіднику з історії України зазначається: «Гетьман казково розбагатів, маючи в кріпосній залежності близько півмільйона селян». Якщо врахувати, що на території Гетьманщини було 11 великих міст, 126 містечок і майже 1800 сіл із населенням близько 1,2 мільйона осіб (за іншими даними — 1,5 та 1,8 мільйона),

то неважко підрахувати непомірно величезну частку підданих Мазепи. Ефектно-викривальна цифра, щоправда, розпадеться на друзки від звернення до джерел. За ними закріпачення селян в Україні розпочинається у другій половині XVIII ст. й офіційно введено указом Катерини II від 1783 р. За 90—70 років до цього, тобто в часи Мазепи ніякої кріпосної залежності підданих в Україні не було. Тим вона вигідно відрізнялася од Московії, де вже існував кріпосницький лад.

Функціонування державних інституцій Гетьманщини забезпечувалося стягуванням із населення різноманітних натуральних і грошових податків, митних зборів. Вони йшли передусім на фінансування та утримання козацького війська, компанійських і сердюцьких полків, на забезпечення ефективної зовнішньої політики України, а також на будівництво, культуру й т.ін.

Ототожнення цих суспільних коштів із приватним набутком Мазепи залишається й сьогодні історично-дилетантською компіляційною традицією. Автори подібних студій не прагнуть хоча б елементарно розібратись у своєрідності податкової системи української автономної держави другої половини XVII ст. Особливістю її є надання відповідальним посадовим особам рангових маєтностей. Так, Іван Мазепа, ставши гетьманом, отримав на ранг 19 654 двори, в яких мешкало понад 100 тисяч селян. Вони розміщувалися у 72 селах і слободах Прилуцького (Красноколядинська сотня), Стародубського (Топальська сотня), Ніжинського (Кролевецька, Коропська, Бахмацька й Батуринська сотні), Чернігівського (Понорницька, Сосницька, Любецька, Менська й Киселівська сотні) полків, а також Гадяцькому, Переяславському та Київському полках. Населення рангових маєтностей сплачувало податок не Мазепі як людині, а гетьманові для виконання ним владних повноважень. За доходи від наданих на уряд маєтностей він мав забезпечити функціонування гетьманської адміністрації, охорони, утримання резиденції, пошту, музик, частково війська.

Мешканці Валок, як згадується у документі XVIII ст., «отбивали доходи в год за гетмана Мазепи на его кухню, что називалось «стація», даючи харчевими запаси — муку ржаную, гречаную, крупи, сімя, кабани, масло, и протчое, что било от оной ратуши прикажут». Це робили посполиті й інших сіл. Таку велику

кількість продовольства не міг спожити ні гетьман, ні його слуги. Зібране йшло на харчування сердюцьким та компанійським полкам.

Селянство відбувало «всякое послушенство» за надану йому в оренду землю. Між ранговими селами існував розподіл форм сплати податку: одні з них мали здати на «гетьманську булаву» певну кількість свійської птиці, інші — солі та дичини, треті — грошей. Останніх посполиті здебільшого не платили. Це робили за них орендарі млинів на територіях рангових маєтностей. Відповідно посполиті возили їм дрова, заготовляли сіно, гатили греблі тощо. Селяни вільно пересувалися в межах Гетьманщини. «Послушаніє» не обмежувало їхньої праці на себе й давало можливість мати на державній землі статки для прожиття.

Рангові маєтності, взагалі земельна власність старшини мали умовний характер, бо після усунення державців із посад (особливо примусового, конфліктного) посполиті й земля передавалися їх наступникам. Так, село Підлипне за гетьманства Дем'яна Многогрішного, довідуємося з «Генерального слідства про маєтності», «надлежало на его гетманскую особу, и он, гетман, надал бил полковнику компанейскому, прозванієм Мурашце. А як настал по Многогришному гетман Самойлович, а Мурашка взят в неволю, то оноє село на гетмана Самойловича надлежало, и он, Самойлович, надал бил тое село неякомусь Константію; а от Константы отобравши и владевши мало сам, и знову надал свату своему Федору Сулиме; а от Сулима, отобравши, надал сину своему Якову. А як после Самойловича гетьманом Мазепа учинен, то тое село йшло на его гетмана; а он, Мазепа, надал был генеральному осавуле Василію Войце; после же Войце изнову на его гетмана належало. А после Мазепи гетман Скоропадский владел».

Суттєвим державним доходом Гетьманщини була сплата купцями торговельного мита (60 тисяч золотих щороку) й так звана «оренда на горілку, тютюн та дьоготь» (180 тисяч золотих щорічно).

Податок у грошах із рангових маєтностей, кошти від мита й оренд становили головні бюджетні державні надходження, які акумулювались у військовій скарбниці в Батурині. Зауважимо, що це знову ж таки був не особистий «доход Мазепи», а фінансовий набуток автономії.

В особистій же власності гетьмана перебували в Гетьманщині невеличкі села Великий і Малий Самбір, Голівка, хутір Поросючка, подвір'я в Батурині та Любечі. Ще будучи Генеральним осавулом, він придбав млин у Севському повіті Московії, а в 1699 р. купив у російських поміщиків землі у Рильському повіті й заснував там кільканадцять слобід. Лише у 1703 р. цар дав на них «и на инья купленные и поступныя села и деревни, мельницы и земли и сенные покосы... жалованную грамоту». Того самого року Мазепі за клопотанням дяка, «обер-инспектора ратушного правления» Олексія Курбатова¹ було пожалувано Крупецьку волость з усіма селами.

Загальна характеристика заснованих чи придбаних Мазепою населених пунктів в Україні та в сусідніх із Гетьманщиною районах була така:

Назва села	Повіт	Усіх дворів	Людей	Горілчаних котлів
1. Алешня	Рильський	63	435	9
2. Амонь	- -	178	1211	35
3. Богоявленська	- -	120	494	...
4. Вишні Деревеньки	- -	213	1465	16
5. Вишня Грунь	- -	52	284	...
6. Воронок	Сівський	85	598	30
7. Городенське	Рильський	14	170	...
8. Гузомоя	- -	69	558	19
9. Дремова	- -	5	26	32
10. Жилина	- -	25	162	...
11. Іванівське	Льговський	697	3616	18
12. Івниця	Рильський	14	86	...

¹ Курбатов був дворецьким у боярина Бориса Шереметьєва. Побувши з ним за кордоном, він порадив Петру I запровадити в країні гербовий папір. Ідея сподобалася царю й відтоді автор пропозиції став головним «прибильщиком», тобто людиною, яка давала оцінку всім прибутковим справам. 30 січня 1699 р. вийшов указ про утворення Бурмістрської палати. У Росії вирішили за прикладом України запровадити у містах самоуправління з обранням бурмістрів. Це мало збільшити збір податків з міщан. Очевидно, дяк консультувався щодо практики застосування магдебурзького права з гетьманом, а тому й віддячив йому від повідним поданням.

13.	Ізбиця	- -	26	159	3
14.	Кобилиця	- -	206	1236	...
15.	Качатноє	- -	71	603	...
16.	Ковеньки	Сівський	85	655	10
17.	Козі Гони	Рильський	112	558	6
18.	Козино	Сівський	94	795	2
19.	Колодежі	Путивльський	87	516	4
20.	Котлива	Рильський	5	23	...
21.	Крупець	Сівський	191	1294	20
22.	Куреньки	Рильський	173	1406	35
23.	Куренева	Путивльський	268	1766	9
24.	Локоть	Сівський	54	311	13
25.	Неплюєвка	Рильський	184	1119	30
26.	Нижні Деревеньки	- -	226	1604	14
27.	Нижня Грунь	- -	18	57	...
28.	Нова Спаська	Путивльський	159	1114	32
29.	Ольхівка	Рильський	85	716	28
30.	Петровська	- -	11	58	...
31.	Погаричі	Сівський	51	316	4
32.	Приходькова	Глухівський	16	116	...
33.	Річниця	Рильський	12	86	...
34.	Снагость	Путивльський	370	1925	21
35.	Сафронова	Рильський	316	1984	11
36.	Стара Іванівка	(сл. Мазепинці)	93	545	3
37.	Стариково	Сівський	71	352	2
38.	Сугрова	Рильський	6	27	...
39.	Уруса	Путивльський	234	919	12
40.	Шутелева	Сівський	41	232	2
41.	Шалигіна	- -	68	484	9
42.	Малий Самбір	Прилуцький полк	49	312	...
43.	Великий Самбір	- -	106	504	...

44. Карабутів	- -	36	164	...
45. хут Поросючка	- -

Частину цих сіл після їх заселення гетьман передав Обидовському (Неплюєвка), глухівському сотнику Туранському (Алешня) та іншим близьким до нього особам.

Згадані статистичні дані аж ніяк не засвідчують, що Мазепі належало «двадцять тисяч кріпаків» у сусідній державі. У 1699 р. гетьман заснував там села Іванівське та Амонь, у 1700 — Вишні Деревеньки, у 1702 — Урусу, в 1703 — Ольхівку, у 1704 — Куреньки і Дроновку, в 1705 — Жилину і Гузомою, в 1706 — Ізбицю, в 1707— Софроново, Коренево й Снагость та інші населені пункти. Оскільки засновник надавав переселенцям пільги й брав з них лише невеликий податок, чутка про «землю обітовану» швидко розповсюдилася довкруг. Якщо в Івановському в 1705 р. було 187 дворів, то вже у 1708 — 697, у Мазепинцях відповідно 30 і 93, у Гузомої — 30 і 69, Амоні 72 та 178, Вишніх Деревеньках — 52 й 213. Подібна тенденція простежується в усіх селах. Фактично відбувалося розширення меж Гетьманщини за рахунок прикордонної території. Певно, таку мету й переслідував гетьман. Надання пільгового режиму переселенцям дуже муляло російським поміщикам-кріпосникам, які жили за іншими законами. Гетьман у цьому зв'язку просив царя, щоб вони «никакой обиды и насильства людям свободным, в оные слободки идущим, по дорогам перенимая, разорения не чинили». Дві третини новоосілих мешканців становили росіяни (мабуть, кріпаки-втікачі), третину — українці. Переваги української системи орендного господарювання (селянин платив податок за використання землі) над примусовою працею кріпосних швидко перетворили мазепинські села на процвітаючі осередки ефективної економіки. Жителі Івановського, зокрема, за досить короткий проміжок часу змогли побудувати три церкви. До речі, у Курській області Росії й досі під Рильськом є села Івановське, Степановка та Мазеповка, у назвах яких зафіксувалися ім'я, по батькові й прізвище їх засновника.

Крім доходу з власних маєтностей, гетьман мав фіксовану платню згідно з Коломацькими статтями — в 1000 золотих червоних на рік (6000 золотих).

Сучасник Мазепи Самійло Величко у своєму літопису справедливо відзначив одну з важливих вад тогочасного гетьманського управління: «Ще потрібно відзначити таку несправність генеральної старшини та полковників і за Мазепинського гетьманства, що не поставили вони з-поміж себе генерального військового скарбника, аби той досконало знав про прихід і витрати військового скарбу і в належний час здавав від себе генеральній старшині та полковникам рахунок. Однак за давнішою звичкою (як було і за Самойловича) допустили Мазепі і слугам його завідувати військовим скарбом і тратити, як їм хотілося».

Згадане стало причиною виникнення у 1709 р., вже після смерті гетьмана, конфліктної ситуації, коли його найближче оточення та небіж Андрій Войнаровський у Бендерах не один день оспорювали приналежність залишеного скарбу до військової казни чи до приватного набутку керманіча України. Слід зауважити, що об'єднання особистих та державних доходів гетьманів у практично одну касу сталося ще за гетьмана Многогрішного. Посаду генерального підскарбія відновлено лише у 1728 р. Мазепа, як і його попередники, самочинно розпоряджався фінансами Гетьманщини. Царські урядовці на спробу Батурина у 1692 р. відзвітувати про характер стягнення податків в автономії дали відписку, що цього робити не слід, бо «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городах ведает он, гетман». Оскільки жодний закон не регламентував його звітності в цьому плані, важко звинувачувати гетьмана в тих чи інших зловживаннях. Тим паче, як показує реєстр витрат Мазепи протягом його гетьманування (він складений старшиною у Бендерах), гетьман дбав далеко не про власне. Він виділяв кошти на такі справи:

«Позолочення бані Печерської церкви 20.5000 дук.; мур довкола Печерського монастиря і церков тощо, мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря 73.000 зол.; великий срібний свічник для Печерської церкви 2.000 імпер.; золота чаша й така ж оправа євангелії для неї 2.400 дук.; золота митра для неї 3.000 дук., поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого собору в Києві 5.000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50.000 зол.; церква Київської колегії з гімназіями й ін. більше ніж 200.000 зол.; церква св. Миколая київського з монастирем тощо більше

ніж 100.000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більше ніж 10.000 зол.; вівтар у Межигір-ському монастирі 10.000 зол., фундація новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо більше ніж 300.000 зол.; церква в Глухові 20.000 зол.; рефектар Густинського монастиря 10.000 зол.; рефектар Мгарського монастиря понад 8.000 зол., церква св. Трійці в Батурині понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4.000 зол.; монастирська церква в Дігтярях 15.000 зол.; монастирі бахмацький, каменський, любецький, думницький з церквами тощо невідомо скільки; віднова катедрального монастиря в Чернігові 10.000 зол.; докінчення будови св. Трійці там само 10.000 зол.; Макошинський монастир із церквою св. Миколи понад 20.000 зол.; на віднову монастиря св. Сави дав у Батурині архимандритові, пізнішому патріархові, 50.000 зол., а на докінчення будови цього ж монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріархові 30.000 дук., чаша з чистого золота, лямпя та срібний вівтар для Божого Гробу 20.000 зол., срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі св. Варвари 4.000 імпер.; вівтар для церкви у Вільні 10.000 зол.; підмога православію на руки луцького єпископа Жабокрицького 3.000 зол.; євангелія в арабській мові на руки александрійського патріарха 3.000 зол. і для нього 3.000 зол. Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангелиста, з вівтарем тощо понад 5.000 зол.; дві батуринські, Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол.; св. Івана Хрестителя в Рильську 2.000 зол. Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волохії, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям, але знала, що за 23 роки свого гетьманства давав Мазепа щороку 1.000 зол. на київських бурсаків і 500 зол. Густинському монастиреві».

До цих витрат слід додати щорічну плату, згідно з Коломацькими статтями, 30 польських золотих кожному з 30 тисяч реєстрових козаків (очевидно, ці кошти зосереджувались у полках і там розподілялися; не надходячи до військової скарбниці). Безпосередньо ж з гетьманської каси фінансувалося регулярне військо

— сердюцькі та компанійські полки, кількість яких у 1708 р. була доведена до десяти (орієнтовно 7—8 тисяч чоловік, у 1688 р. гетьман обіцяв виставити у кримський похід «охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть»).

«Дарунки давано запорожцям із військової каси» — такий висновок зробила Бендерська комісія.

Мазепа як фахівець-артилерист під час гетьманування значно збільшив гарматний арсенал автономії. Той став одним із найбільших в Європі. За часів гетьманування Мазепа було відкрито багато рудень, ливарень, порохових заводів. Останні, до речі, у 1703 р. за наказом Петра I мали дати для його армії 2 тисячі пудів пороху.

Чимало гармат було виготовлено на особисте замовлення гетьмана у людвисарні Глухова. Тут працювали відомі людвисарі Йосип та Карпо Балашевичі, які не забували на тлі своїх виробів виливати написи про те, що все це зроблено «старанием же и коштом ясновельможного его ми[лос]ти п[а]на Іоана Мазепа гетмана».

Більш як 20-річне гетьманування Мазепа було часом відносного спокою в самій Україні. Заклик Петрика до соціального повстання не знайшов підтримки у широких масах, оскільки загальний рівень життя простолюду був кращим, ніж у Польщі та Московії, звідки йшли міграційні потоки втікачів у Гетьманщину. В останнє десятиліття XVII ст. у Стародубському полку з'явилося 128 нових сіл, у Ніжинському — 114, Прилуцькому — 52. Населення в основному не задовольняла існуюча система податків та зборів, які забезпечували існування інституцій автономії. Його ж прагнення жити незалежно від усього в умовах ворожого прикордоння вступало в конфлікт із потребою мати надійний захист від посягань та впливів сусідніх державних утворень. Ідеалом простолюду була воля, але вона без України, армії, видатків на них нічого не важила, бо кожної миті вільний, ні від кого не залежний козак міг перетворитися на кримського невільника або московського холопа. Становлення гетьманату проходило в подоланні цієї суперечності. Українська старшинська еліта шляхом проб і поразок, подолання стихії анархічних устремлінь жити без влади поступово

вибудовувала підмурівок справжньої державності. На захист її передовсім мав стати привілейований стан (старшини, 30 тисяч козаків, їхні сім'ї, а це разом 160—200 тисяч осіб), який звільнявся від головних податкових тягарів, одержував у приватну власність землю. Козак, сотник чи полковник за це мав бути готовим негайно зібратись у похід на війну, на захист краю від нападу орди. З одного боку, це передбачало пільговий режим господарювання, вольності, а з другого, — військова повинність в умовах майже щорічних бойових дій дорого коштувала. За 12 років гетьманування, як писав в одному з листів І.Мазепа, він зробив 11 літніх і 10 зимових походів. Такі значні витрати мали покриватися грошовими та натуральними зборами, доходами з рангових володінь. Життя під захистом гетьманської держави вимагало від усіх суспільних прошарків відповідної плати за більш-менш відносні гарантії безпеки.

Головними бюджетними витратами Гетьманщини була платня козакам і старшинам — приблизно 950000—1000 000 золотих, компанійцям і сердюкам — 100000—120000 золотих¹. Отже, потрібний був збір податку з урахуванням інших витрат у межах 1 200 000 золотих.

¹ Сердюкам і компанійцям платили по 20 золотих на рік. Крім цього, щомісяця вони забезпечувалися продовольством. Про його характер свідчить затверджена Мазепою «Устава, писаная в канцелярії войскової ноеврия 25 дня року 1690, яке має быта виживане на місяц товариству охотницькому комонному»: «Сотникови и старшині полковой каждому одному чоловікові на місяць:

муки житное пол осмачки;
 муки гречаное четверик;
 муки пшеничное четверик, а где пшеничное нет, то за пшеничную гречаную тоєю ж мірою;

пшона четверик;
 соли гусок сорок;
 на свічки шостак;
 на капусту чтири шаги; на цибулю шостак, а на инше присмаки готових грошей золотих чтири.

Радовому товариствушеви на місяць:
 муки житное четверик;
 муки гречаное пол четверика;
 муки пшеничное пол четверика, а где пшеничное нет, то за пшеничну тоєю ж мірою гречаной муки дати;
 пшона на двох пол четверика;
 соли гусок двадцят одному;
 відро капусти;
 відро бураков, а на присмаки готових грошей золотих полтора. А если бы хотіли и за все гтовими грошми брати, то не повинни им болш дати над золотих пят на місяц на товариша».

Ця цифра не далека від істини. Андрій Войнаровський під час Бендерської комісії зазначав, що військовий скарб поповнювався «протягом сорока років кількасот тисячами щороку». У 1725 р. з Гетьманщини відправлено до Росії 244 255 рублів, що становило 1 257 000 золотих.

Таким чином, на одного середньостатистичного мешканця Гетьманщини припадало 0,5—1 золотих¹ податку. У зв'язку з тим, що 200 тисяч представників козацького стану користувалися пільгами й не сплачували військових грошових повинностей, то відповідно згадані обрахунки дещо вищі — у межах 0,7—1,2 золотого. Сучасник Мазепи, словацький посол Крман, так оцінює податкову систему гетьмана: «Від кожного землероба він брав щорічний податок два або більше польських злотих, залежно від платоспроможності». У перебігу Бендерської комісії 1709 р. старшина пояснила, що «від одного коня, як і від одного вола, платили селяни одного золотого річного податку».

Головними платниками податків за доби Мазепи були власники волів, коней, млинів, гуралень, купці, орендарі, тобто ті, хто мав статок і заробіток. Причому державці під час оподаткування під час оподаткування підлеглих диференціювали суму збору з урахуванням можливостей платників. Так, у місті Ямполь на початку XVIII ст. «з посполитих людей в год от робочого коня брано по два золотии, а с пішого пожилого чоловіка — по гривні². А показанщины с посполитых же брано по 2 талеры; да затулщины от винников з посполитых брано по золотому, а от солодовень мужичих брано по 3 копи».

Чи посильний для мешканців Гетьманщини був такий податковий тягар? Щоб відповісти на запитання, звернімося до документально зафіксованих у джерелах цін³, що діяли в 1687—1709 рр.:

рудня — 600 золотих,

хата — 200—500 золотих,

млин — 200—300 золотих,

(Повністю статут опублікований Ю.Мициком у жур. Сіверянський літопис. — 1997. — №4. — С.146—147). Додамо, що четверик — це 12 кілограмів, шаг — 2 копійки.

¹ 1 200 000 золотих: 1,2-1,8 мільйона осіб = 0,5-1 золотого.

² Гривня — 10 копійок.

³ Тоді був приблизно такий курс валют: 1 рубль = 100 копійок = 5 золотих = 120 чехів = 120 грошів = 20 шостаків.

віл — 3 рублі (15 золотих) і більше,
 кінь — 7—15 рублів (35—75 золотих),
 жупан — 10 золотих,
 куріпка — 2 копійки,
 теля — 10 копійок, рябчик — 1 копійка,
 осьмачка борошна (48 кілограмів) — 8 талярів¹ (1699 р.),
 четверик жита (96 кілограмів) — 40 копійок у 1690 р. та 65 копійок у 1699,
 заліза фунт — шостак, плата за великий похорон — півзолотого,
 плата за малий похорон — 5 чехів,
 щорічна плата священику від орача — четверик жита (12 кілограмів),
 плата найманим женцям — третина врожаю.

Тотожність річного податку й місячного забезпечення одного сердюка дає можливість визначити міру обтяжливості системи оподаткування. Вона становила 1/12 потреби для нормальної життєдіяльності окремої людини. Тобто 92% виробленого мало залишитись у господаря.

У 1703 р. жителі села Смичина узяли тимчасове зобов'язання сплачувати чернігівському полковому писарю Петру Булавці такі кошти:

«Я, Петро Кавун з братами своїми, повинен естем в год каждый — вистачати золотих 40;

я, Лаврін Сизик — 20 золотих;
 я, Мартин Слипченко — 10 талярей;
 я, Андрій Волобіка — 10 талярей;
 я, Павел Коваль — 10 талярей».

На перший погляд, ідеться про завищений розмір оподаткування. Насправді ж цей документ — обопільна угода. Посполиті у ній зазначають, що, сплачуючи більше грошей на писарський уряд, вони відкупляються від виконання інших обов'язкових робіт, зокрема «же подвод отбуваня и до жадных работизні уже не иміет нас так сам п. державца наш, як и его прикажчики, потягати».

Цікавий у цьому документі розмір фінансового зобов'язання господарів, яких задовольняли саме такі вигідніші вільні умови співпраці. Як свідчать

¹ Таляр — 50 копійок. У 1699 р. був неврожай і ціни на хліб зросли.

підписи селян, суми в 20 золотих чи 10 талярів були цілком посильні для їхніх родин.

Гетьманський уряд постійно аналізував реакцію населення на систему оподаткування. Восени 1689 р. Мазепа звернувся «до всіх старшин и менших войсковых и посполитых людей» із запитом, «яким бы способом лучше и легче грошы до скарбу войскового на уставичные войсковие потребности и на заплаты охотницкому войску збирати: чы з поборов роковых? чы з подачок шинковых? чы обновити на тое аренду?»

Київський полковник Григорій Карпович невдовзі інформував свого зверхника, що «все товариство и все мещане и убогая чернь вольными своими голосами по всем полку моего местам и селам просят у вельможности вашей, чтобы им, убогим, в поборах не была досада, но аренда горельчаная никому не досадна, потому что она одна заказана будет, а иным питьем, медом, пивом и брагою шинковать вольность была объявлена». Автор послання висловлював ідею, «чтобы всем полком закупить аренду горельчаную, чтобы потребное число сами горожане выплатили в войсковой скарб, которое по рассмотрению вельможности вашей назначено будет, и на том вси старшие полку моего охотно стоят».

З усіх полків надійшли схожі відповіді: «...як бы не было поборов и от шинков подачок, а обновлена бых аренда, якую за річ зносною собі всі почитали». На різдвяному з'їзді «всім тое обявлялисьмо, и всі, старшие и меньшие, тую ухвалу приговором своим утвердили и писмова за своими руками закрепили».

6 березня 1690 р. рішення старшинського з'їзду підтвердили своїм указом московські царі. Гетьманський універсал із цього приводу зачитували у церквах, записували у ратушні книги «на вечные времена».

За побажанням української старшини оренда надавалася не будь-кому, як за гетьмана Івана Самойловичу, а лише представникам полків, сотень, міст і містечок.

У кінці 1692 р. генеральна старшина з полковниками знову повернулася до аналізу практики збору податків. Було констатовано, що «тая аренда в малороссийских городах не так налогами своїми народу тяжелоносна, как самым

именем из давних времен... есть досадна и полна бесчестья и хулы». Мазепа й старшини вирішили посилити в наданні оренд «дозор, чтобы досады людем не делалось». Крім того, вирішено було поінформувати населення, що гетьман і генеральні старшини турбуватимуться «о ином способе на собрание денег» для утримання найманих військ. Вони вирішили також обмежити надання рангових володінь: «Которые особы еще в войску и в народе еще мнятца быти к службе негодны, и за нашими универсалами к маетностям приобщилися, тех угодно бы от того владения отставить».

У 1693 р. на Великодень Мазепа знову зібрав старшин, уповноважених міст у Батурині з приводу податків. «На тот съезд собралось было изо всех полков и городов людей много всяких чинов, — повідомляв гетьман московську владу, — где долго меж собою говорили и советовали о преждереченной аренде, держати ли оную или отставить». Зібрання проходило у гострій дискусії. Одні відстоювали оренду, інші різко виступали проти неї. З'їзд усе ж вирішив, з огляду на побажання з місць, де панувало невдоволення практикою горілчаної оренди, ліквідувати її й замінити податком із винокурень та з продажу міцних напоїв оптом і в шинках. Нововведення не прижилося й було малоефективним, тож невдовзі довелося повернутися до попередньої системи оподаткування. При цьому гетьман дозволив гнати горілку без сплати податку для власної потреби й зобов'язав орендарів продавати людям по нижчій ціні вино.

На з'їзді старшин у 1694 р. говорилося, що «аренды выгодние, а поборы черному народу тягостные, потому что поборы берут и с того человека, который одним хлебом без промыслов довольствуется, отчего бедный человек до конца разоряется».

У 1708 р. Петро I із популістських міркувань скасував горілчані оренди, чим у реальності, як з'ясувалося пізніше, переклав увесь тягар оподаткування на незаможних селян, рядових козаків та міщан. Попри строкатість системи податкових зборів¹, Мазепа як головний скарбник Гетьманщини ретельно пильнував за недопущенням зловживань у цій сфері.

¹ Розмір повинностей посполитих Хрипковки (4 господарі-орачі), наприклад, становив: грошова осінщина — 36 золотих, курей — 20, яєць — на 2 копи (?), мотків ниток — 20, го ріхів — горнець, хмелю — 8 четвериків старої міри.

Майже щороку він за скаргами з місць видавав оборонні універсали на користь посполитих, карав винних старшин. Так, у 1691 р. у зверненні до старшин гетьман картає тих, хто «тяглих селян без міри обтяжують повинностями, а козаків приневолюють іти в селяни, або викидають їх з маєтків», у 1692 р. знову погрожує карами за утиски й накладення нових тягарів. Тоді ж був розісланий універсал «дабы никто из тех владетелей не дерзал работами великими и поборами вымышленными людей в селах, себе данных,.. отягощати и ни малой в землях, полях, лесах, сеножатах и всяких угодых чинити им обиды и насилия, и чтобы владели ими в меру, ничего вновь и выше меры не налагая». У тих же, хто знехтує цими застереженнями, маєтності будуть відібрані, а «отягченным в подданстве людям будет учинена свобода».

Будучи у Полтаві, Мазепа, «дабы посполство пререкания не чинило», відібрав у багатьох державців їхні володіння й передав конфісковане у загальне користування.

Зловживання переяславського полковника Леонтія Полуботка стали однією з причин позбавлення його уряду. Позбулися урядів та рангових маєтностей за те ж саме та за посилення визиску посполитих кілька полтавських старшин. У 1698 р. за накладені тяжкі повинності було відібрано село Домошлин у Івана Курочки й узято «тую всю громаду домошлинськую под нашу гетьманскую оборону». Вивчивши скаргу посполитих на веркіївського (Ніжинський полк) сотника Афанасійовича, гетьман видав у листопаді 1701 р. універсал, у якому наказав, «аби не болшей, але толко два дне в тиждень роботу его панщизною отправовали, а иншие дне на свои оборочалы potrzeby, и в рок по полосмачкы овса от рабочей тварини давали: надшо жадных датков и повинностей не мает, и не повинен будет он, пан сотник, вимагати».

Дізнавшись про зловживання переяславського писаря Михайла Мокієвського, Мазепа надіслав йому суворе попередження: «...через сей лист наш упоминаем и приказуем вам, абисте конечно до того села помененного не втручались и в городі Баришполі з людми як найскромній обходилися, наймній ні в чом оним не прикрачися, кдиз що люде мовчать и вам мусять подлегати, то они, не вас глядячи, терпливе тое сносят, але на нас, рейментара. А так, если

хочеш будоватися и що колвек собі чинити, то за грош свой наймаючи справу, ане вигоном панщан, якобы чрез тое ваше непотребное людям наприкрене нам самим неславы не было и поговору от тих же людей, срого, пилно и сурово упоминаем и приказуем вам».

Дбаючи про потреби старшин («владіть... в міру, нічого вновь и выше міры не налагая»), Мазепа водночас намагався у важкі роки воєнних походів зменшити тягар витрат простолюду. Так, в універсалі місту Ніжин від 12 листопада 1696 р. він суворо наказує, «обы нихто из переезжих войсковых людей. без выразнаго (його. — Авт.) листа не важился не только вымагати шапок, чобот, панчоx и рукавиц, але и самого хлеба й соли брати». В іншому універсалі — від 31 березня 1697 р. — зазначається, що, жаліючи посполитий народ і небажаючи, щоб через такий наклад і через часте відбування підвід ті вбогі люди були до решти розорені й знищені, гетьман наказав усім державцям своїх маєтностей виділяти підводи, як підказує справедливість.

Мазепа не боявся аргументовано відмовити Петру I в залученні посполитих для перевезення військового провіанту чи будівництва фортець.

Ці та інші факти діяльності гетьмана спростовують голослівні звинувачення на його адресу в перетворенні України на вотчину для власного збагачення. Навпаки, бачимо Мазепу як діяльного державного діяча, котрий в умовах безперервних воєн будував храми, турбувався про селян, дбав про освіту й культуру.

Розділ 16

ДУХОВНА СТРАТЕГІЯ

Розпочавши свою кар'єру на Лівобережжі у 1674 р. практично з нуля (кошовий Сірко прислав його до Самойловича «в одному жалюгідному плащі»), Мазепа не міг обробити даровану гетьманом землю й тому змушений був просити на поміч сусіда-козака. Але прибулець мав капітал, який невдовзі допоміг йому вивищитись. Ідеться не про багатство чи отриманий спадок. Набута в Києві та навчальних закладах Європи освіта вигідно відрізняла його від інших старшин.

Ще у Київському колегіумі Мазепа, як і кожний вихованець цього навчального закладу, добре опанував техніку віршування. Версифікаторство, піїтика вважалися тоді обов'язковою навчальною дисципліною, якою мусить оволодіти кожен спудей. Більшість, опанувавши віршоскладання, інші науки, не знаходила їм практичного застосування. Інакше склалося життя у Мазепи. Ввібравши найпередовіші тодішні знання, він спрагло поповнює їх і навіть у немолодому віці не може обійтися без новинок літературного життя, книжок із військової, філософської та релігійної тематики (у 65-річному віці гетьман дарує своїй обраниці промовистий доказ його ціннісної орієнтації — «гостинця-книжечку»). Його гнучкий розум вимагав постійного духовного збагачення.

У Батурині Мазепа починає збирати бібліотеку, яка швидко збільшувалася. Про неї захоплено згадує Пилип Орлик: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека небіжчика Мазепи. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було на Україні».

Коли посол Франції Жан де Балюз у 1704 р. відвідав гетьманську резиденцію, то був вражений не тільки тим, що з німцями-лікарями гетьман розмовляв німецькою мовою, з італійськими майстрами — італійською, а з ним — польською та латиною. «Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, — а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки». Посол переконався також у тому, що гетьман регулярно отримував і читав французькі та голландські газети.

До рук книголюба Мазепи в кінці XVII ст. потрапляє безцінна духовна пам'ятка українського народу — Пересопницьке Євангеліє. Він передає її у збудований власним коштом кафедральний собор у Переяславі з таким приписом: «Сіє Євангеліє прислано й дано єсть од ясновельможного Його Милости пана Іоанна Мазепи військ його царського пресвітлого величества запорозьких, обох сторін Дніпра Гетьмана, й славного чина святого Апостола Андрея Кавалера, до престола Переяславського, Єпископського, котрий од його ж Ктиторської

милости создан, обновлен, і драгоцінними утвари церковними украшен при преосвященном Єпископі Захарії Корниловичі. Року 1701 Априля 17 дня».

Любов гетьмана до книжок та письменства виявлялась і в його підтримці книговидавничої та освітньої справи. У 1690 р. з ініціативи малоосвіченого патріарха Іоакима на церковному Соборі було брутально засуджено українські книги Симеона Полоцького, Петра Могили, Кирила Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського та інших, накладено на них «проклятво и анафему, не точию сугубо и трегубо, но и многогубо». Попри це, в Чернігівській друкарні завдяки гетьману й далі виходили духовні, наукові та художні книжки. За нашими оцінками, під час правління Мазепи тільки у Чернігові побачило світ близько 50 видань. Плідно працюють тоді й українські професори. У 1687 р. з'являється «Оратор на Тулліанських взірцях у Києво-Могилянському колегіумі» Силуана Озерського, у 1689 — «Ритор український» Іоанікія Валявського, у 1691—1692 рр. — «Кладова ораторського мистецтва» та «Підручник риторики для українського ритора» Прокопія Калачинського, у 1698 — «Раковина, що містить нові і доповнені генієм нашого віку перлини ораторського мистецтва» Інокентія Поповського та інші.

Таланти, здібності багатьох провідних церковних діячів кінця XVII — початку XVIII ст. змогли повною мірою виявитися завдяки дружбі й контактам з гетьманом, його активній підтримці освіти та книгодрукування в Україні.

Відразу після церковно-духовної реакції, що пішла з Москви, Мазепа надав прихисток для спокійної та безцензурної роботи у 1690—1692 рр. відомому українському письменнику й церковному діячеві Данилу Тупталу (з 1702 по 1709 — митрополит Димитрій Ростовський), який під Батурином з натхненням пише «Четї-Міней», зустрічається з Мазепою.

Першу частину «Четї-Міней» гетьман подарував цариці Софії, другу — в 1695 р. — московському патріархові з проханням дозволити авторові продовжити¹ написання твору. Туптало, завершивши копітку справу в 1705 р., не забув у післямові згадати свого благодійника. Письменник подарував своєму

¹ Перший том у зв'язку з наявними в ньому українізмами московська влада наказала спалити.

покровителю «Руно Орошенное» видання 1696 р. У присвяті, вміщеній у книзі, він висловлює подяку Мазепі за добудову Троїцького собору та пожертву до нього дорогоцінного кіоту. Саме за його правління ця книжка перевидавалась у Чернігові в 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 рр. і користувалася великою популярністю.

Гетьман допоміг Тупталу реалізувати ще один задум. У Київському Золотоверхому Михайлівському монастирі з 1108 р. перебували мощі Святої Варвари. «Генваря 13 дня, во вторник 1693 года, — записав у своїх нотатках літописець, — перенесена бысть славно в монастырь Батуринский часть мощей св. великомученицы Варвары самая персь вложенная в серебряный образ. По многому моему молению и старанию немалому ясновельможный Иван Мазепа, гетман их царского пресветлаго величества, отдал оную в монастырь наш». Після смерті Данила Туптала його проголошено святим.

Мазепа був безпосередньо причетний до появи ще одного святого. Після смерті чернігівського архієпископа Углицького (теж святого!) ігумен Крщонович «покірно» просив гетьмана посприяти йому в здобутті вищої духовної посади: «Не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої вельможності ласку». Проте вповноважені представники гетьмана обирають 24 листопада 1696 р. зверхником єпархії архімандрита Іоанна Максимовича (Васильківського). Симпатії гетьмана до останнього зрозумілі. По-перше, три представники родини майбутнього святого посідали впливові посади у Гетьманщині. В універсалі 1688 р. Мазепа називав батька Іоанна Максимовича, Максима Васильківського, «выгодным нам чоловіком і в ділі войсковом около выбранья индукты працюющим». Його син Василь Максимович служив у Гетьманщині компанійським полковником. Брат останнього, Дмитро, фактично виконував у Батурині роль скарбника.

По-друге, Іоанн Максимович на той час уже заявив про себе як здібний церковний діяч. Талановитого випускника Києво-Могилянського колегіуму керівництво навчального закладу запросило викладати спудеям латинську мову.

Згодом він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі й кілька років обіймав у ньому посаду економа, одночасно будучи проповідником.

У 1678 р. ченці обрали його послом у Москву до царя Федора Олексійовича з проханням надати у разі татарської агресії, якої очікували, військо у Київ та прихисток ченцям. З 1681 по 1695 рр. Іоанн Максимович був намісником Брянського Свенського монастиря, що його цар передав у підпорядкування Києво-Печерського монастиря «для тихаго и безмольнаго пристанища в нужное воинских браней время». У 1695 р. Углицький за погодженням з Батурином запросив його очолити Єлецький монастир.

По-третє, архієрей імпонував гетьману виразною проукраїнською позицією. Мешканці Брянська й місцеві поміщики, скаржилися на нього за те, що він вигнав з обителі «священников московских и дияконов и крылошан», а на їхнє місце набрав українців. У монастирі намісник насаджував київські норми співіснування ченців, відправлення релігійних обрядів.

Максимович, крім того, писав вірші, проповіді, що також подобалося Мазепі. Тому гетьман і звертався 1 січня 1697 р. «от всего тамосущаго жительствова» у Москву з проханням затвердити свій вибір. Патріарх Адріан висвятив Іоанна Максимовича в архієпископи.

У Чернігові завдяки плідній співпраці з І.Мазепою таланти архієрея набули розквіту, насамперед у книговидаванні, створенні в єпархії духовно-освітнього центру.

Коштом гетьмана та за його благословінням у 1700 р. Іоанн Максимович заснував Чернігівський колегіум. Був збудований навчальний корпус із класами, дзвіницею, трапезною, службами та «папернею» для друкарні.

Мазепі як фундатору першого освітньо-просвітницького центру вищого рівня на Лівобережжі (про його участь свідчить закладна дошка, вмурована у стіну навчальної установи) у 1705 р. був піднесений збірник «Зерцало от писания божественнаго». Гетьману-ктитору з приводу відкриття колегіуму було присвячено також п'ять книжок і два панегірики.

Максимович, натхненний започаткуванням «чернігівських Афін», плідно займається віршописанням. Його друковані поетичні твори-книжки («Алфавит

рифмами сложенный» — 1705 р.; «Богородице діво» — 1707; «Отче наш», «Осьм евангельских блаженств» — 1709 р.), а також філософська праця «Феатрон» (1708) призначалися передусім для спудеїв колегіуму і мали ознайомити їх із повчальними легендами та переказами. У них він закликав молодь ретельно вивчати надбання предків, а викладачів колегіуму — виховувати у спудеїв високі почуття.

Із Видубецького монастиря, мабуть, не без відома гетьмана, їде у Свято-Троїцький Іллінський монастир Чернігова у 1690-х рр. ієромонах Леонтій Боболинський і дописує у ньому хронограф «Літописець си єсть кроника».

Опікується Мазепа й кар'єрою здібного філософа та поета Стефана (Симеона) Яворського (народився у 1658 р. на Львівщині, переїхав після 1667 в Красилівку, що на Чернігівщині), який згодом став екзархом і «місцеблюстителем» Всеросійського патріаршого престолу.

Про це збереглося свідчення в одній із проповідей останнього: «Повернувшись з науки з польських сторін такими від вельможності вашої, добродія мого я збагачений благодіяннями, що яким і єсьм, що можу, все — від вельможності вашої, аки моему джерелу, моему сонцю, моему небу приписую».

Гетьман замовив Яворському у 1698 р. віршовану проповідь на честь одруження свого небожа Івана Обидовського. Після її прочитання під час вінчання у Троїцькій церкві Батурина поетичний твір набув поширення в Гетьманщині як популярний панегірик.

У 1700 р. до Мазепи приїздив його «давній конфідент», відомий поет-гуманіст, луцький братчик Данило Братковський, який видав у 1697 р. у Кракові книжку віршів «Світ, переглянутий по частинах». Невідомо, про що вони розмовляли, але невдовзі Братковський стає одним із натхненників антипольського повстання, їздить по селах і містечках із так званими «Відозвами до українського народу». У них поет закликає до боротьби проти католиків та уніатів, польського панування на Правобережжі.

У жовтні 1702 р. підбурювача до повстання заарештовують волинські шляхтичі. Вони знаходять у нього антидержавні прокламації. Поет був страчений 26 листопада того самого року.

У гетьманській резиденції певний час мешкав відомий архітектор і військовий інженер Адам Зерникау. Завдяки підтримці гетьмана він завершив у Батурині восьми томне дослідження про побудову фортець. Його перу належить і написана тут праця «Про походження святого духу від святого отця». Зерникау похований у некрополі Крупицького Батуринського монастиря.

Ознайомившись у 1689 р. з проблемами та конфліктом у друкарні Чернігова, Мазепа сприяє створенню для неї «паперні» при чернігівській архієпископській кафедрі. Фабрика виробляла папір «под пресвітлым издревле сенаторским родовитым гербом» Мазепи. Водяні знаки на папері поетичної книжки «Дзеркала від писання божественного» (1705) префекта колегіуму Антонія Стаховського на деяких аркушах мають форму герба гетьмана. Поет у багатьох віршах не приховує своїх симпатій. Яскравий приклад — «Молитва за гетьмана Мазепу»:

*«Наш пророче, предтечо, святий Іоанне,
Що з неплідних родився, ти Бога посланець.
Тобі благодать нам молитися дана.
Славного гетьмана покрій Іоанна!
Немає понад тебе з рождених жінками,
Почуй ото ж моління, принесене нами,
Даруй йому у світі честь велику, славу,
Вінцем крий довголітнім голову по праву».*

Піклувався Мазепа й про інших діячів культури та мистецтва. Невипадково йому присвячують свої книжки Яворський («Луна голосу, що волає в пустелі», 1689), Орновський («Муза роксолянська», 1688), Орлик («Алцід російський», 1695), Армашенко («Театр зголошеної слави», 1699); окремі твори — Мокрієвич («Виноград, домовитом, благим насажденный», 1697). «Добродію і ктитору» Мазепі дякують у передмовах до трагікомедій професор Київської академії Феофан Прокопович («Володимир», 1705), літератор Лаврентій Горка («Йосиф Патріарх», 1708).

Великий книголюб дбав не лише про поповнення власної бібліотеки виданнями з дарчими підписами, подяками літераторів. Великого значення він

надавав створенню належних умов для здобуття й поширення знань у Гетьманщині. За його правління практично всі старшинські діти отримували освіту у Київському колегіуму, що після його піклування у 1701 р. став академією. Восени 1703 р. був закладений фундамент головного корпусу навчального закладу. Гетьман, буваючи у Києві, навідувався сюди, щоб пересвідчитись, як витрачаються кошти, виділені ним на будівництво. У 1705 р. Феофан Прокопович був захоплений розмахом зведення нового приміщення:

*«А з усього найліпше видовище зрію:
Дім учений виводять. О, днів тих блаженних,
О, Росіє! Та ж скільки мужів доброденних
Дім цей створить. Над ними, будовами тими,
Цих хоромин зиждатель Іван всеславний,
Мов накреслений, мріє...»¹*

У 1703 р. за ректорства Одорського в академії навчався небіж Мазепи Андрій Войнаровський, який під час відвідання навчального закладу дядьком у супроводі митрополита й інших знатних осіб виголосив промову.

Дослідник старовини О.Мартос (1790—1842) у 1811 р. зазначив у щоденнику, що гетьман тоді ж «снабдил ее (академію. — Авт.) бібліотекою и редкими манускриптами». Крім того, щорічно Мазепа давав на академію 200 рублів (1000 золотих). Очевидно, фінансував він і написання підручників риторики («Rostra Tulliana»), діалектики («Prolegomena dialecticae»), філософії («Philosophia naturalis et ulfaranaturalis») та піітики («Lyra Heliconis»), оскільки у них згадується його ім'я.

У житті діячів Гетьманщини кінця XVII ст. значне місце посідала релігія. Духовні ідеали оточення Мазепи були тісно пов'язані з вірою у Христа. Земне існування воно вважало важливим, але скороминущим етапом буття, а тому, навіть маючи пристойні статки, жило у тіснуватих скромних кам'яницях, грубих дерев'яних маєтках, не дуже переймаючись їхньою красою та вишуканістю. Головне було прийти на суд Божий із почуттям виконаного обов'язку перед Церквою, православними, батьківською землею. Час Мазепи не залишив нам

¹ Переклад Валерія Шевчука.

ознак старшинського змагання у побудові розкішних палаців та маєтностей. Найближчі соратники гетьмана набуті на урядах кошти здебільшого спрямовують на зведення й ремонт дорогих храмів, підтримку монастирів¹. Найбільший приклад у цій справі подавав сам Мазепа. На виділені ним кошти збудовано 26 соборів, церков та дзвіниць:

У Києві

1. Миколаївський собор Пустинно-Микільського монастиря (близько 1693—1694).
2. Трапезна церква Пустинно-Микільського монастиря.
3. Братська Богоявленська церква на Подолі (близько 1693).
4. Церква Всіх Святих над Економічною брамою лаври (1696—1698).
5. Онуфріївська башта-церква Києво-Печерської лаври (1698—1701).
6. Вознесенська церква у Вознесенському жіночому монастирі (1701—1705).

У Батурині

7. Троїцький собор (кам'яний).
8. Воскресенська дерев'яна церква.
9. Покрови Богородиці дерев'яна церква.

У Переяславі

10. Вознесенський собор (1698).

У Чернігові

11. Камінна дзвіниця із дзвоном у Борисоглібському монастирі.
12. Церква св. Івана Предтечі у Борисоглібському монастирі.
13. Церква св. Івана Євангеліста (дерев'яна).

У Глухові

14. Успенський собор Глухівського жіночого монастиря (1692).

¹ Стародубський полковник Михайло Миклашевський зводить у Видубицькому монастирі у 1696—1701 рр. вишуканий Георгіївський собор, а також Спаську трапезну церкву. Він також разом із дружиною Юліаною заснував у 1692 р. Каташинський Миколаївський монастир. Київський полковник Костянтин Мокієвський у 1693—1696 рр. будує у Лаврі церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, облаштовує давній храм в Острі. У 1700 р. на Ближніх печерах Лаври постає Здвиженська церква коштом полтавського полковника (1692—1695 рр.) Павла Герцика. Будують церкви, купують для них євангелія й інші генеральні старшини, полковники та сотники.

У Густині

15. Трапезна церква Густинського монастиря.

У Лубнах

16. Трапезна церква Мгарського монастиря.

У Рильську

17. Церква св. Івана Хрестителя (дерев'яна).

У Макошиному

18. Церква св. Миколи у Макошинському монастирі.

У Дігтярях

19. Покровська церква.

У Прачі

20. Церква.

У Думниці

21. Соборний храм Різдва Богородиці (1698), а також будівлі Думницького чоловічого монастиря.

У Любечі

22. Дерев'яна церква в ім'я Воскресіння Христового (1694), а також будівлі Любецького Антонієвого монастиря.

У Бахмачі

23. Церква Бахмацького монастиря.

На Стародубщині

24. Церква Успіння Пресвятої Богородиці Каменського Успенського монастиря.

На Запорозькій Січі

25. Церква Покрови Пресвятої Богородиці (1693).

У Новобогородицькій фортеці

26. Церква Пресвятої Богородиці

Крім того, гетьман подбав про реставрацію Кирилівської соборної церкви Кирилівського монастиря, Успенського головного храму та Троїцької церкви Києво-Печерської лаври, Софіївського собору, Михайлівського Золотоверхого

монастиря. Він також завершив розпочате Іваном Самойловичем будівництво Троїцького собору в Чернігові та соборного храму Мгарського монастиря.

Гіркі реалії залежності від Московії, перебування у напруженому очікуванні навали ординців з Криму, корисливі зазіхання Польщі на територію гетьманату постійно вимагали звернення гетьмана й старшин до небес. У Крупицькому Батуринському монастирі, розташованому поблизу гетьманської столиці, гетьман говорив, постійно брав участь у хресному ході 9 травня. У цей храм настоятелі призначались за узгодженням із ним. У 1704 р. архімандритом монастиря став Одорський. Він згадується в універсалі Мазепи за 1702 р. як ректор Києво-Могилянської академії та ігумен Братського монастиря.

У 1700 р. Мазепа попросив ченців Крупицького Батуринського монастиря перекласти для нього й для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Йова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкование Григория Двоєслова на книгу Иова за щасливого владения Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетмана ясно-велможнаго его милости пана Иоанна Стефановича Мазепы его ж коштом и иждивением преведесе сия духовная книга на спасение его и всех чтущих и пользу приемлющих от нея».

Чернігівська та інші друкарні коштом Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, які він дарує при нагоді Мгарському монастирю, православним Сирії (арабською мовою), Верхратському монастирю біля Рави-Руської (під час перебування в 1704 р. на Правобережжі «в обозі») та іншим релігійним закладам. Джерела повідомляють про передання Стефаном Яворським у дар Благовіщенському монастирю мазепинського Євангелія.

З передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печорської лаври, 1707) довідуємося, що його основу склав старовинний рукопис, подарований гетьманові архімандритом зі Святої Афонської гори. Як «Церкви Православной Восточной Благочтивий син» Мазепа попросив митрополита Варлаама Ясинського перевірити текст реліквії й доручив печерському архімандриту Йосипу Кроковському його переддрукувати. Згадане висвічує широкі культурологічні й освітні інтереси гетьмана, є переконливим аргументом його небайдужості до письменства та літератури.

Найщиріше порозуміння Мазепи з літераторами відбувається насамперед на ґрунті тонкого відчуття гетьманом їхніх віршів, його розуміння вартості поетичного слова. Водночас він як поет виявляє своє обдаровання далеко сильніше, потужніше, ніж сучасники. Його «Дума» — лаконічний патріотичний маніфест, у якому образно передано дух та суперечності життя в Україні на зламі XVII—XVIII ст.:

*«Всі покою щире прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть,
Той на право, той на ліво,
А все братя, тото диво!
Не маи, любви не маи згоди
От Жовтои взявши Воды;*

*През незгону всі пропали,
Сами себе зоевали
Ей, братица, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати,
І річами керувати!
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо:
Однак стирник сам керует,
Весь корабель управует;
Пчулка бідна матку маєт,
И оноє послушает.
Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупі маєт сыны!
Еден живєт ис поганы,
Кличет: «Сюда Атаманы!»*

*Идым матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»
Другій Ляхам за грош служит,
По Вкраїні и той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Кгды аж по Дніпр Туркам дали,
Все то фортель щоб слабіла,
И аж в конец сил не міла».
Третій Москві юж голдует,*

*И ей вірне услугует;
Той на матку нарікаеть,
И недолю проклинаеть:
«Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!
От всіх сторон воругують,
Огнем, мечем руйнують,
От всіх не маи зычливости,
А ни слушной учтивости;
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
Чом ты братов не учила,
Чом от себе их пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо отбувати!
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тяжко заволаю:
Ей, Панове Енералы,
Чому ж есте так оспали?»*

*И вы, Панство Полковники,
 Без жадной політики,
 Озьмітєся всі за руки,
 Не допустіть горкой муки
 Матці своєї боли терпіти!
 Нуте врагов, нуте быти!
 Самопалы набувайте,
 Острых шабелъ добувайте,
 А за віру хоч умріте,
 И вольностей бороніте!
 Нехай вічна будеть слава,
 Же през шабли маєм права!»*

«Дума», яку архімандрит Никон¹ дав прочитати Василю Кочубею зі словами, що «ту пісню скомпонував он, Гетман», за щасливим збігом обставин не стала звинуваченням на адресу Мазепи, а навпаки, — дуже цінним документом, що відкрив для нас поета. Сучасникам він практично був невідомий. Висока посада не дозволяла йому говорити віршованими рядками про потаємне й

¹ Після призначення Данила Туптала архімандритом Спасо-Преображенського монастиря місце настоятеля у Єлецькому монастирі деякий час було вільне. Невдовзі ченців у ньому очолив архімандрит Никон. Про нього збереглися дуже скупі відомості, але, як свідчить донос Кочубея на Мазепу, настоятель був у дуже добрих стосунках із гетьманом. Останній довіряв йому найпотаємніше. Орієнтовно у 1698—1699 рр. І.Мазепа ознайомив архімандрита Никона зі своєю «Думою».

Василь Кочубей у доносі зазначав, що архімандрит «дал мні оную (пісню. — Авт.) и радил в спяту добром держати». З доносу дізнаємося, що мазепинський довірник «прежде бывал на Москві в Донском монастирі» (у ньому селилось багато вихідців з України. — Авт.). Данило Туптало у своєму щоденнику зазначає, що він був архімандритом Донського монастиря. У літопису Самійла Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «строїтеля

печерської лікарні ієромонаха Никона», якого Мазепа посилав до патріарха Адріана. До 1700 р. Никон був настоятелем Печерського лікарняного монастиря. З 12 листопада того самого року він — настоятель Єлецького монастиря. Оскільки гетьман довіряв архімандриту, а останній — Кочубею, то можна припускати, що свого часу вони служили у Петра Дорошенка, були у дружніх стосунках і тому могли обговорювати наболіле, не криючись. Никон очолював ченців Єлецького монастиря до 1702 р. Мазепа видав йому універсал, в якому суворо забороняв монастирським селянам Надинівки переходити в підсусідки до козаків і не сплачувати податків монастирю. Далі Никон переїхав у Новгород-Сіверський у зв'язку з призначенням настоятелем тамтешнього Спаського монастиря. Відомо, що після поразки мазепинців у 1709 р. він «добровольно уступил архимандрию, будучи хорым». Помер Никон 1 лютого 1710 р.

наболіле відкрито. Поетичний таланти, однак, шукав реалізації. Гетьманові твори були знані в народі здебільшого як народні пісні.

Скільки їх належить перу Мазепи, невідомо. Автор анонімної «Історії Русів» вважає, що «пісень, скомпонованих гетьманом з алегоричними висловами», було багато й останнє проглядається «особливо з пісні, так званої «Чайка», що означає страдницьку і гноблену Малоросію.

Є кілька варіантів цього твору, вміщеного у пісенному збірнику кінця XVII — початку XVIII ст. Дослідник Є.Пеленський вважає, що мазепинський текст є таким:

*«Ой біда, біда
Чайці-небозі,
Що вивела діток
при битій дорозі...
Киги! киги!*

*Злетівши вгору,
Прийшло втопитись
В Чорному морю.
Киги!*

*Жито поспіло,
Діло приспіло,
Прийдуть женці жати,
Діток забірати...
Киги! киги!*

*Злетівши вгору,
Прийшло втопитись
В Чорному морю.
Киги!*

Ой, чайка в'ється
 Крилами б'ється!
 Чого ж їй літати?
 Чого ж їй кричати?
 Киги! киги!

Злетівши вгору,
 Прийшло втопитись
 В Чорному морю.
 Киги!..

Як їй не кричати,
 Як їй не літати?
 Дітки маленькі,
 Вона ж їм мати!..
 Киги! киги!

Злетівши вгору,
 Прийшло втопитись
 В Чорному морю.
 Киги!

Ой, діти, діти,
 Де вас подіти?
 Чи мені втопитись,
 Чи з горя убитись?
 Киги, киги!

Злетівши вгору,
 Прийшло втопитись
 В Чорному морю.
 Киги!..»

У трагічному образі чайки-матері постає Україна, дітей якої жінці — кримчани, поляки, московити — винищують у безперервних війнах-жнивях. Цей

ідейний мотив з огляду на автономію Гетьманщини у складі Московії був крамольним. Однак у формі багатозначного образу він мав шанс на поширення у народі без жодних наслідків для виконавців.

У рукописному збірнику наказного гетьмана Павла Полуботка між документами 1710 р. знайдено псалму, яку дослідники також приписують Мазепі:

*«Бідна моя головонька,
я на світі сиротонька:
Ні матусі, ні татуся,
до кого ж я прихилюся?»*

*Прихилюся до Ісуса,
то ж мні отець і матуся,
То ж мні радість і утіха,
тим позбуду всего лиха.*

*Але лихо, біда всюди,
Ненавидеть злії люди.
Ні радості, ні впокою,
тільки смуток із бідою.*

*Єдин другого витає,
а на славі забиває,
Єднак сего я не дбаю, на Ісуса уповаю!*

*Тот враг моїх всі совіти
вскорі можеть розоріти,
Не дасть мені погібати у печалях унівати.*

*Тепер правда лежить вдолі,
а неправда в доброй волі;*

*Тепер любови ність і мало,
бо на світі все зле стало.*

*Боже, дай нам любов міти,
а ім'я Твоє хвалити,
Донели на суді страшнім
узримо Твій світ преясний.*

*Там нам, Боже, даруй бити,
лицем к лицу Тебе зріти».*

У кінці 1707 р. померла мати гетьмана й, як на нашу думку, цей вірш під враженнями її похорону міг справді написати Мазепа. Згадуваний вище Є.Пеленський знаходить чимало спільних елементів у цій псалмі й «Думі», інших творах (епітет «бідний», фраза-ідея «Тепер правда лежить вдолі, а неправда в доброй волі» тощо).

Поетичний доробок гетьмана, що дійшов до наших днів, кількісно незначний. І все ж він становить дорогоцінний духовний скарб, який на зламі XVII—XVIII ст. став значним набутком тодішньої літератури. Слово гетьмана-патріота, попри всі заборони, жило в народі.

Розділ 17

ПІЗНЄ КОХАННЯ

Хоч би які важливі діяння вчинив той чи інший державець, його авторитет значною мірою залежить від власних моральних засад. А саме цей бік життя гетьмана найбільш уразливий. Документальні свідчення щодо найпотаємнішого, найінтимнішого Івана Мазепи пропетрівська історіографія потрактувала як викривальний матеріал і сповна використала для знеславлення керманича України. Отож, попри його політичну реабілітацію, у свідомості загалу інерційно зберігається негативне сприйняття неординарної історичної постаті, трактування

Мазепи як «гетьмана-ловеласа». Його особисте життя, як свідчать документи, склалося не дуже вдало, навіть трагічно.

У 1674 р. Мазепа мав дружину в Корсуні. Як посла до Туреччини від гетьмана Петра Дорошенка в червні його захопили у полон запорозькі козаки.

З царської грамоти дізнаємося, що Мазепі після повернення з Москви того самого року «жить... веліли с женою и с дітьми при своих добрах на сей стороні Дніпра». Про дружину майбутнього гетьмана України збереглося дуже мало свідчень. Відомо, що за гетьмування Івана Самойловича (Мазепа був тоді у військовому поході) вона, «асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучним енералним К.Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиним вибито и по наказанию правном (судовому. — Авт.) Мазепиха на своих сіножатах взаміну трави кошти давала».

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 р. біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 р., й «...мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя». Нами у синодику Крупицького Батуринського монастиря виявлена поминальна на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана. Це, очевидно, всі найближчі родичі Мазепи, які або померли від моровиці, або, найімовірніше, загинули на Правобережжі під час нищівного нападу татар 1674 р. Як відомо, у 1700-х рр. гетьман уже не мав нащадків.

Припускаємо, що Олена могла бути першою дружиною майбутнього гетьмана. У 1663 р. Мазепа вносить у Володимирські актові книги грамоту, одержану від Яна Казимира. У той час володимирським суддею був старенький чоловік Олени Загоровської. Певно, саме тоді й спалахнув конфлікт, пов'язаний із палким взаємним коханням Мазепи до вродливої шляхтанки, що завершився її розлученням із суддею.

Однак дуже серйозним аргументом, який прояснює особу дружини гетьмана, є свідчення старожилів від 1729 р. про те, що Смяч і Конотоп гетьман «отдал... своєму пасынку Криштофу Фридрикевичу». Таким чином, якщо це не просто якийсь родич гетьмана, що цілком можливо, дружиною Мазепи була

Ганна Половець, дочка білоцерківського полковника Семена Половця. Вона ще у 1650-х рр. вийшла заміж за полковника Самуїла Фридрикевича. Єдине, що насторожує у цій версії — це вікова різниця між удовою та Мазепою. Так, у 1653 р. Ганна й Фридрикевич уже були одружені. У документі за цей рік про нього йдеться як про «полковника давняго». Отже, йому мало б бути 35—40 років. Якщо Ганні на той час сповнилося 19—20, що малоймовірно, то й тоді вона була б старшою на 5—6 років від Івана Мазепи. Щоправда, саме вікова різниця між ним і вдовою могла стати головною причиною смерті їхніх пізніх дітей.

Після 1702 р. 63-річний гетьман залишився сам, не маючи прямих нащадків. Природно, що після смерті дружини гетьман-удівець мав право подумати про своє особисте життя й насамперед про спадкоємця. Адже рід Мазепи по його лінії міг обірватися. Слід відзначити, що гетьман виглядав дуже молодо. Французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з ним у 1704 р. в Батурині, так описує його: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий».

Учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельд побачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 р. йому насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами».

Невідомий шведський старшина у своїх нотатках про Мазепу зауважує, що «наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими бруклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність». Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, він «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

У 1704 р. гетьман зробив свій вибір — його обраницею стала дочка Генерального судді Василя Кочубея Мотря, якій на той час виповнилося років 18—22. Вікова різниця між ними була вражаючою. Однак ті, хто звинувачує Мазепу в блуді, не враховують одну істотну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Зрозуміти молоду Кочубеївну неважко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною.

Хрещений, який часто гостював у домі Кочубеїв, міг приворожити дівчину й знанням мов, і власними віршами. Мова його листів до неї ніжна й зворушлива. «Щасливії мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежели мої бідніє очі, що тебе не оглядають», — писав він Мотрі.

Трагічно склалися взаємини юної Кочубеївни з гетьманом. Батьки дівчини, дізнавшись про намір Мазепи одружитися з їхньою дочкою, категорично відмовили йому. Довідавшись про це, Мотря втікла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відіслати її додому. У листі до коханої він пояснив свої дії так:

«Моє серденько! Зажурилемся, почувши од дівки таке слово, же В[аша] М[илість] за зле на мене маєш, іже В.М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку уночи гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В.М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і В.М. также: мусілибисьмо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на тот час поділ. І мні б же чрез В.М. жаль, щоб єсь на-потом на мене не плакала».

Попри таку шляхетність закоханого, Кочубеї все ж нарobili у гетьманській столиці «гвалту». Любов Федорівна, Мотрина мати, звинувачувала гетьмана в тому, що він «знасировал блудом» її дочку. Ці запальні емоційні висловлювання були сприйняті як достовірний факт багатьма істориками. Так, П.Кропива у своїй розвідці зазначає, що Мазепа збезчестив дівчину, позбавивши її цноти. Насправді нічого подібного не сталося. Дочку Кочубеїв на прохання Мазепи повернув батькам російський полковник Григорій Анненков. Гетьман був високоморальною людиною, він не міг піти проти Бога та звичаїв. Як видно з його листів, плани щодо законного поєднання з Мотрею він передбачав. В одному з літописів ідеться про те, що Мазепа просив у «малороссийских архиереев и от греческих патриархов разрешення на брак». Але до цього не дійшло, оскільки передусім він не отримав згоди Мотриногo батька.

Дівчина від того була у розпачі. З доносу Василя Кочубея на Мазепу видно, що почуття гетьмана до його дочки він трактував як «чародіяние», від якого вона «возбіситися и бігати, на отца и матеръ плевати». Кочубеївна вперше покохала, й спротив батьків, перешкоди у здійсненні бажаного лише загострили її почуття. Під час втечі з дому до Мазепи вона у гетьманських покоях поклялася йому: «Нехай Бог неправдивого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злость моїм ворогам».

Сердечні поривання дівчини жорстоко гасила мати. Вдома Мотрю не тільки соромили, а й навіть «катували». Про ці знущання дізнався Мазепа. «Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала», — зазначає він в одному з листів.

Його палке кохання у 65-річному віці («еще нікого на світі не любив так») до юної дівчини можна зрозуміти як потребу самотньої пристрасної поетичної душі, що й у літах не зашкарубла, по-молодечому нуртувала. Мазепа немов зробив виклик світові, власній старості; і його почуття знайшло відлуння у юній душі.

Водночас його намагання поєднати законним способом власну долю з Мотриною сприймалися Кочубеями з осудом, як несерйозний легковажний крок старої впливової людини, до того ж багаторічного друга їхньої сім'ї.

Кочубей, пишучи листа до гетьмана, зазначає, що не хотів би «быти в таких реєстрі, котории для якого своего пожитку дочки свои вдаючи ку волі людской», тобто заради власної користі жертвувати добрим іменем дитини. На це Мазепа, відповідаючи, дорікає йому метафорично: «Утекала Святая Велико мученица Варвара пред отцем своим, Диоскором, не в дом Гетманский, але в подлійшее містце, межи овчарі, в розсілини каменния, страха ради смертнаго».

До свого доносу Кочубей додав листи гетьмана до Мотрі, а також власне звинувачення буцімто Мазепа обіцяв дочці 10 тисяч червоних золотих, тільки б вона вийшла за нього.

Названа сума — безсумнівна фантазія. Слід зауважити, що листи до Мотрі генеральний суддя використовує як компромат проти гетьмана, прагнучи довести, що Мазепа зневажає християнську мораль, а тому його обіцянки нічого не варті.

Є кілька версій подальшої долі обраниці гетьмана. Перекази про її самотництво на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілья, перебування черницею у Пушкарівському монастирі поблизу Полтави — здебільшого літературного, народно-міфологічного походження.

П.Кропива вважає, що в 1707 р. Мотря вийшла заміж за генерального суддю Василя Чуйкевича, письменник Б.Лепкий — що за Івана Чуйкевича. Насправді ж генеральний суддя¹ у 1707 р. одружив свого сина Семена Чуйкевича на одній із дочок Кочубеїв. У «Родоводі дворян Чуйкевичів» зазначається, що це була Мотря, хрещениця Мазепи. О.Лазаревський піддав сумніву це твердження. Спробуємо детальніше з'ясувати згадане.

Під час допитів генерального судді у 1708 р. слідчі з'ясували, що він має:

- двох синів (Василя та Федора);
- старшу дочку «за Рабеленком»;
- другу дочку «за покойного пана Обидовського»;
- дочку за Забілою;
- першу дочку «дівицю» (?);
- дочку Мотрю («вторую дщерь мою, дівицю», «дочці малой»).

За Івана Обидовського вийшла заміж² Ганна Кочубей, за Василя Забілу — її сестра Марія (померла орієнтовно у 1707 р.). Відома ще Парасковія, яка у 1717 р. вийшла заміж за Федора Сулиму. Мотря не могла бути «за Рабеленком», бо у контексті свідчення Василя Кочубея йдеться про те, що за нього вийшла заміж якась старша дочка. Можливо, це була Катерина, про яку веде мову в своїх дослідженнях О.Лазаревський.

У своєму доносі Кочубей, згадуючи 1704 р., пише про Мотрю як про «вторую дщерь мою, дівицю». Отже, на той час одна його дочка, трохи старша за

¹ З 1708 р.

² У Обидовських були два сини — Іван та Михайло.

Мотрю, була незаміжня. Із документів відомо, що у жовтні 1708 р. «пані Парасковія» проживала разом із матір'ю у Батурині.

У 1707 р. «дочери меньшей» Кочубей дав посаг «1000 золотих, да зятю... 1000 ефимков, 1500 червоних, серебра с 40 гривен в разных вещах». Генеральний суддя далі уточнює, що її «выдал за Чюйкевича».

Зятем його став Семен Чуйкевич, син реєнта військової канцелярії Василя Чуйкевича, який у 1708 р. став генеральним суддею. У 1744 р. Мотриному чоловіку було, за його словами, понад 70 років, отже, у 1707 р. йому було 35—37 років. Імовірно, що у такому віці він одружувався вдруге. «Катериною називає Семен Чуйкевич першу свою дружину в «казці» про свої служби», — зазначає О.Лазаревський. Однак це не означає, що вона обов'язково була Кочубеївною, як робить висновок історик.

Іван Мазепа неохоче згоджується на весілля Мотрі з Семеном Чуйкевичем, навіть радить генеральному судді зачекати: «Як будем з Ляхами в едности, тогда найдется твоей дочкі жених з тоей стороны Лядское знатний який шляхтич, который твоей фортуні доброю будет подпорою». 18 травня 1707 р., на другий день після цієї розмови, Кочубей і Чуйкевичі спішно повінчали дітей.

Далі Василь Кочубей доносить: «В четверток, мая 29, приказав Его Милость, абы дочка моя, девица посватанная и звінчанная, прибыла к нему на Гончаровку у кумовство, для крещения девчини жидовки (нікотории повідають, же была уже и крещена). Там, міючи у себе дочку мою на обіді, говорил ей же: «Москва мает у кріпкую роботу взяти всю Малороссийскую Украину». Логіка підказує, що Мазепі не було жодного сенсу перешкоджати весіллю Кочубеївни й Семена з мотивів наближення війни чи можливості вибору для неї кращих женихів. Адже Василь Чуйкевич належав до його найближчого оточення. Заборона йому родичатися з Генеральним суддею — безглузда й абсурдна. Коли ж припускати, що Кочубеї віддавали за Семена Мотрю (а так воно, на нашу думку, й було), то негативна реакція на це Мазепи й подальше його «кумівство» цілком зрозуміле. Не міг гетьман як людина погодитися з вибором її батьків, намагався зупинити небажане для нього дійство.

У 1708 р. і, як пізніше згадував в одному з документів Семен Чуйкевич, «того ж времени и я будучи оного Кочубея зятем, за вірность монаршую, в той же справі тяжкую неволю, кайданы и много страдания терпілем от Мазепи, перве в гор. Батурині, потом — в Білої Церкві, куда также в кайданах и з великою нуждою припроважений билем».

Семен Чуйкевич управляв з 1728 р. разом із Степаном Тарновським генеральною канцелярією, був призначений у числі «искусных и знатных персон» для перекладу «правных книг». Отже, це була людина високоосвічена, авторитетна.

У 1730 р., згідно з вибором старшин Ніжинського полку, він стає полковим суддею. Про це йдеться у гетьманському універсалі від 7 липня: «А по вибору старшин написан в судді бунчуковий товариш п[ан] Семен Чуйкевич и просил, чтоб оного пана Семена Чуйкевича определить в полк ніжинський судиею полковим... прето ми, по монаршим указу и вибору старшинському, з полку ніжинського нам поданом, яко определили его пана Семена Чуйкевича судиею полковим ніжинським, на что дан наш особливий универсал».

Згодом один із нащадків Кочубеїв у виданих наприкінці ХІХ ст. записках¹ зазначав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки — вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Хоча тут і сплутано посади полковника й полкового судді, все ж вірно передано її подальший вибір. Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733 по 1736 рр. ігуменею Ніжинського жіночого монастиря була Меланія² Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 р. Дуже вірогідно, що це була Мотря. У 1738 р. Семен Чуйкевич одружився (здається, втретє) на вдові роменського міщанина Христині.

¹ Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790—1873. — СПб., 1890.

² Черниці змінювали світські імена. У новому імені звичайно зберігалася перша літера по переднього.

Розділ 18

ПОЧАТОК ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ (1700-1707)

9 серпня 1700 р. Росія, посиливши свої позиції на південних теренах у результаті війни з Туреччиною 1687—1699 рр., оголосила війну Швеції. Петро I поставив собі за мету витіснити шведів з Прибалтики й забезпечити власній країні вільний вихід до Балтійського моря. До цього заохочував царських урядовців і гетьман, який на початку 1700 р. був у Москві¹.

Фельдмаршал Федір Головін доповідав царю, що Мазепа «нас нудит на шведа». Очевидно, керманич України прагнув переорієнтувати Петра I та його наближених на війну на Півночі, щоб у такий спосіб дати спочинок козацьким полкам, усій Гетьманщині від щорічних виправ на Крим та військової присутності росіян.

Але цим намірам, якщо вони були, не довелося збутися. Вже з перших місяців проголошення війни Петро I став по максимуму експлуатувати військовий потенціал Батурина. Спочатку цар наказав гетьману надіслати козаків у Лівонію на допомогу польському королю. Для походу був споряджений підрозділ загальною чисельністю 3000 козаків під командуванням наказного гетьмана, полтавського полковника Івана Іскри. Не встиг він відбутися за призначенням, як згідно з новим царським указом Мазепі доручалося зібрати 10 тисяч козаків і йти з ними у Прибалтику. Проте, коли полки вже перебували у готовності до походу, Петро I скасував своє попереднє рішення. Гетьман, розпустивши козаків по

¹ У січні 1700 р. Петро I викликав Мазепу до Москви. Гетьманське посольство у складі 48 осіб прибуло до російської столиці 22 січня й залишалось у ній до 25 лютого. 8 лютого цар вручив гетьману щойно затверджений ним орден святого апостола Андрія Первозванного. Першим таку нагороду отримав граф Федір Головін. Крім того, Мазепі також подарували угорський оксамитовий зелений кафтан на соболях із діамантовими запонками вартістю 750 рублів. Протягом місячного перебування у Москві гетьману виділялося щодня по вісім чарок вина двійного, по піввідра вареного меду, по відру меду білого, по два відра доброго пива, старшинам, зокрема, генеральному осавулу Івану Ломиковському, генеральному бунчужному Івану Скоропадському, ніжинському полковнику Івану Обидовському по п'ять чарок вина, по три кружки вареного меду, по стільки ж пива. Деяко меншою була ця «питна» норма для знатних товаришів, канцеляристів. Гетьман провадив зустрічі і царськими вельможами, погоджував різноманітні питання. Так, на його прохання генеральний суддя Василь Кочубей 15 лютого отримав звання стольника.

домівках, несподівано отримує новий указ: спорядити на війну 12 тисяч козаків. При цьому сам він мав залишатися у гетьманській столиці. В листі до Головіна гетьман жалівся, що його позбавили можливості брати участь у такій важливій військовій операції.

Цього разу Мазепа призначив наказним гетьманом свого небожа, ніжинського полковника Івана Обидовського¹. Він вирушив на війну з Ніжинським (3000 козаків), Київським (понад 1000), Чернігівським (4000), Полтавським (2000), Стародубським (більше 1000), Миргородським (1000) і Прилуцьким (500) полками, а також із двома компанійськими (Пашковського та Степановича — разом 1000 компанійців) та двома сердюцькими (Чечеля й Шульги — разом 1000 сердюків) полками.

Спішно зібрані українські полки не встигли допомогти росіянам, які зазнали 19—20 листопада нищівної поразки під Нарвою: з 40 тисяч драгунів і стрільців загинуло майже 8000, під час відступу була втрачена артилерія. Ще 6000 вояків загинули від холоду й голоду на переході до Новгороду.

Військо Гетьманщини за царським наказом від 28 листопада 1700 р. розташувалось у Пскові, Гдові й у Печерському монастирі. У грудні воно отримало завдання «ходить за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинской промысл над неприятельскими жилищам». Рейдові операції мали знищити продовольчі бази шведів, розпорошити їхні сили для охорони кордону. Корпус, розташувавшись у Печерському монастирі під Ізборськом та у Гдові, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії.

¹ Військова кар'єра Івана Обидовського почалась у Батурині орієнтовно у 1694—1695 рр. «Его царского пресветлого величества столник» відразу посів високий щабель у гетьманській ієрархії. 18 листопада 1695 р. у листі до Івана Забіли він дякував останньому за борошно, «высланое от вашесци мосци пана, до двору ясновельможного добродія». Василь Кочубей повідомляв одному прохачу в листі від 27 листопада 1696 р. про те, що «о сюм теды ділі докладал его милости добродієви и его милость пан Обидовский по тому велможнаго пана желанию». Згадане вказує на те, що небіж Мазепа залагоджував у Батурині делікатні справи, був фактичним ад'ютантом-секретарем гетьмана. Влітку 1697 р. він очолював кількатисячний козацький загін, який був спрямований правим берегом Дніпра до Казикермена. У травні 1698 р. гетьман інформував царя про обрання Івана Обидовського, свого родича «во младых літах», полковником у Ніжині.

Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний Іваном Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисяч-ний загін шведів і примусив його відступити. Наступного дня українці, атакувавши більший підрозділ ворога, після годинного бою самі відступили. Згодом козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, під час оборони Гдова, у поході на Сиренськ. Поява в Прибалтиці корпусу Обидовського, несподівані рейди українських козаків у глиб території шведів примусили Карла XII розсосередити війська у прикордонних фортецях, постійно жити в напруженому очікуванні нападу. Шведське командування вирішило провести каральну експедицію проти вояків з України. Однак 4-тисячний корпус генерала Кліпслера, підійшовши до Гдова, не наважився штурмувати місто, оскільки захисників у ньому було більше, ніж нападників.

Січень 1701 р. козаки провели у щотижневих походах до Марієнбурга, інших порубіжних містечок.

Як видно з анонімного старшинського доносу, написаного у 1701 р., у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна відбувся старшинський бенкет-прийом, під час якого п'яний київський полковник Костянтин Мокієвський «пана Обидовского вельми лаял и блазном (дурень, блазень. — Авт.) называл, и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовский вельми плакал, а и перед тим на розних місцах перед всіми многократне пана стольника Обидовскаго зневажил и лаял, що ревне бывало плаче и тужить».

Згаданий документ засвідчує, що у родинному колі Мазепи ревниво ставилися до гетьманських висуванців. Київський полковник, маючи значно більший досвід, ніж небіж гетьмана, був невдоволений тим, що мав підлягати останньому. Молодому ж і вразливому Обидовському важко було протистояти грубості свояка.

З анонімного доносу також випливає, що київський полковник називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, «измінниками государскими, и особо примолвил такую зміною пану Обидовскому».

Ніжинський полковник в одному з рейдів застудився. Очевидно, кпини Мокієвського змушували його навіть хворого триматися в сідлі, щоб керувати корпусом. Це загостило хворобу.

Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. «Иван Обидовский, полковник ніжинський, будучи гетманом наказним, под Ругодевом, мыстом шведским, помер, похован в Печерском монастыру киевском».

У лютому 1701 р. у Биржах Петро I уклав союз із польським королем Августом II. Згідно з ним, Росія мала надати Речі Посполитій на допомогу 15 тисяч війська та 100 тисяч рублів. Цар і король визначили території, які мали їм відійти у разі перемоги над шведами.

Як видно з наступних дій Петра I, свої інтереси у Польщі й Прибалтиці він вирішував насамперед за рахунок України. Військову допомогу полякам мали надавати козаки.

У кінці лютого 1701 р. у цьому зв'язку Мазепі надійшов царський наказ вирушати зі свіжими силами у Прибалтику.

Спочатку він вислав туди 7000 запорожців та козаків Гадяцького полку на чолі з наказним полковником Михайлом Бороховичем. Очікуючи біля річки Сож прибуття інших полків, Мазепа, як і попереднього року, одержав 26 червня наказ повернутися назад, а 17 тисяч козаків відправити під команду Шереметьєва.

Корпус Івана Обидовського після смерті свого командира (31 січня 1701) весною повернувся додому. В Батурині дізналися про сумні подробиці походу. У листі до Головіна Мазепа скаржився на несправедливе ставлення російського командування до козаків, надмірне їх використання у воєнних операціях. Під час зимової кампанії багато з них утратили коней, обносилися. Крім цього, як зазначив гетьман, росіяни на псковській землі їх ображали, били й 40 чоловік кинули у воду.

Козаки загону Бороховича, зустрівшись у дорозі з корпусом Обидовського, що прямував у Гетьманщину, мало не повернули додому, почувши про згадані кривди.

Тільки суворі накази гетьмана примусили їх йти на війну. Під час укладення союзу між Петром I та Августом II польські магнати вимагали повного

закріплення за ними Правобережної України. Вирішення цього питання цар відклав, пославши до Мазепи дяка Бориса Михайлова. Гетьман, ознайомившись із пропозиціями польської сторони, зазначив:

«Поляки требуют отдачи им Трехтемирова, Стаек и Трипо-ля — это можно им уступить, лишь бы они, прежде отдачи им этих мест, подтвердили договор, а чтобы позволить им, как они хотят, населять Чигиринщину и другие места в Правобережной Украине, того никак нельзя, потому что тогда с левого берега будут люди переходить на житье на правый берег, а в единое лето заселится все днепровское побережье; поляки учнут его называть своим, и оттого, по такой близости, будут происходить ссоры. Запорожцы будут склонны к правой стороне, и мне, гетману, будут отдавать послушание разве только по крайней неволе. И так от правобережных жителей и от запорожцев будет нам происходить всегдашнее беспокойство. Просят поляки уступить им несколько сел в Стародубском полку: и этого нельзя, оттого что Стародубский полк делится от польских владений рекою Сожью. Немалое число ратных людей и казны обещает государь полякам, но какое будет вспоможение с польской стороны? Не чаю я от поляков добра: и прежде брали они царскую казну, а по договору не поступали, да еще твердили, будто мир заключил без их воли сам король, а не Речь Посполитая. Противно договору они многие православные церкви обратили в унию и в прошлом году соборную львовскую церковь отдали униатам. Вызвал король в прошлом году нашего великого государя на войну под Ругодив (Нарву. — Авт.), а сам прочь отступил. С поляками дружить опасно. Наши кроникары (хронікери, літописці. — Авт.) пишут: пока свет стоит светом, поляк русину не будет братом. И доньне так исполняется! Уж коли с ними договор чинить, так с их первейшими сенаторами и великим коронным гетманом Любомирским, которые у них все дела ведают и за Днепром у них есть вотчины».

Прибалтійські та польські проблеми розв'язувалися великою мірою козацькою кров'ю. Загін Бороховича, дійшовши до Пскова, отримав завдання йти на допомогу польсько-саксонському війську, яке було під Ригою. Там бойові дії склалися невдало: польські й російсько-козацькі війська зазнали кількох поразок. 17-тисячний корпус у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського,

Переяславського та двох компанійських полків під командуванням Данила Апостола був розкиданий у підпорядкування російським генералам. Півтори тисячі козаків Полтавського полку та 400 компанійців були підпорядковані Шереметьєву-молодшому. 2660 козаків, сердюків та запорожців — полковнику Айгустову. У вересні-жовтні вони мали низку сутичок із шведами: «...и тех неприятельских людей побили, и многие деревни пожгли и скот отогнали, и пришли к Печерскому монастырю в добром охранении».

Особливо добре виявила себе у складі російських військ кіннота Апостола у бою наприкінці грудня 1701 р. зі шведським загоном Шліппенбаха. Тоді було знищено 3000 шведів. Козаки й росіяни мали втричі менші втрати.

Після бою козаки Апостола «для промыслу над неприятельскими людьми и разорения жилищ их» вирушили під Аліст та у Валиський повіт. Переможців-росіян Олександр Меншиков обдарував 13 лютого 1702 р. значними нагородами. Борис Шереметьєв отримав орден св. Андрія Первозванного та чин генерал-фельдмаршала, російські офіцери — золоті медалі, солдати — по срібному рублю. Українські ж військовики мали обмежитися лише контрибуціями в Естландії та Ліфляндії. Проте і з ними вийшов конфуз.

Як повідомляли полковники Мазепі, росіяни відбирали у них трофеї й тому «едва ли кто вперед из наших, услышавши от товарищей о таком доброхотстве, захочет идти в эту царскую службу, разве с понуждением и насиліем». Козаки вкотре поверталися на початку 1702 р. додому з великими втратами коней, хворі й обношені. Багато військовиків через це вирішили дезертирувати з армії й «підзаробити», воюючи на боці партії Сапег, литовських магнатів, які були прихильниками Карла XII.

Цей факт навіть використовувався у пропагандистській війні в Литві. Сапєги, як повідомляли московським урядовцям польські дипломати, «розглашают, что не токмо де их, Речь Посполитую, бьют они, сапєжане, но и подданные царского величества казаки, и чтоб Речь Посполитая учинила союз против царского величества с свейским (шведським. — Авт.) королем».

Все це змусило литовських панів пропольської орієнтації просити царя усунути з теренів Литви українців. Уже 15 січня 1702 р. Головін повідомляв

польському послу Бялзору про те, що російський уряд вживе заходів щодо їх повернення додому. Петро I звернувся до перекинчиків із ультиматумом: «Нам, великому государю, слышать о том прискорбно, однако ж мы вас, атаманов и козаков, и все посольство увещеваем, дабы вы, припомяная Бога и крестное наше целование и службы ваших предков и отечество свое, возвратились в дома свои без всякого сомнения, а наша великого государя милость никогда от вас отъемлема не будет. Кто ж сию милость презрит и по-прежнему в дом свой не возвратится, и те лишены будут нашей царской милости и воспримут смертную казнь, и отчество их и наследие в вечном проклятии да пребудут».

1702 р. також був виснажливий для кількох українських полків. У червні — серпні 1200 козаків брали участь разом з російськими вояками у поході в «Свейську землю». Вони займалися непривабливою справою — у Прибалтиці «выжгли знатные мызы (хутори. — Авт.).

«Посылал я во все стороны пленить и жечь, — писав царю Борис Шереметьев, — не осталось целого ничего, все разорено и пожжено, и взяли твой государевы рятные люди в полон мужеска и женска полу и робят несколько тысяч, также и работных лошадей, и скота с 20 000 и больше; кроме того, что ели всеми полками».

Український 12-тисячний корпус під командуванням Миклашевського Мазепа за царським указом від 27 липня 1702 р. відправив до литовських міст Бихов та Могильов. Значну роль у взятті Бихова відіграла козацька артилерія під командуванням німецького інженера Кенігсека, який прийняв православ'я й служив у Гетьманщині. Потужний обстріл із гармати налякав командування гарнізону, що налічував 4000 прибічників Сапєги та 150 запорожців-дезертирів. Вони вирішили за краще здатися війську Петра I.

Згодом Мазепа дорікав наказному гетьману Миклашевському, що він допустив здачу фортеці представникам польського короля, незначний підрозділ якого в облозі нічого суттєвого не зробив.

На прохання полковників гетьман помилював привезених у Батурин 150 запорожців, бо козацьке командування в разі здачі фортеці обіцяло їм життя.

7 грудня 1702 р. Петро I надіслав у гетьманську столицю указ із вимогою передати в щойно збудований у Москві цейхгауз усі гармати, захоплені у поляків та кримчан, «для памяти на вечную славу». Натомість українці мали отримати нові. Відомо, що з Гетьманщини тоді ж було відправлено 10 таких гармат.

Наступного року гетьманське військо залишилося вдома. Дуже ймовірно, що причиною того стала хитрість Мазепи, який у своїх звітах у Москву згустив фарби щодо можливості спалаху повстання на Запорозжжі. Він писав, що в українського народу «зело отпадает сердце к великому государю».

Улітку 1703 р. гетьман відіслав глухівського сотника Олексія Тиранського зі статтями-запитаннями до царя. Мазепа просив роз'яснити, яким чином буде облаштовуватися на півдні України кордон із турками, які плани щодо укріплення Печерського монастиря¹, чи слід переносити Остерський замок до самої води, куди звозити порох. Гетьман також непокоївся, щоб цар не давав без його відома запорожцям жалувальних грамот і привілеїв. У п'ятій статті він просив не відсилати до Москви стародубського полковника Миклашевського, «чтоб таковым поступком иных полковников не ожесточить сердца и не приведет во отчаяние». Петро I дав на кожную статтю коротку резолюцію, здебільшого погоджуючись із гетьманськими пропозиціями.

Новий виток Північної війни змусив козацькі полки знову вирушати у похід відстоювати чужі інтереси. На початку 1704 р. польський король Август II, який втрачав підтримку шляхти, звернувся до царя з проханням направити військо Мазепи для приборкання опозиційних до нього сил. Уже у березні 1704 р. гетьману надійшла інструкція, як увійти в зносини з коронними гетьманами Речі Посполитої. Мазепа також мав готуватися до походу на Правобережжя.

У квітні царським указом Мазепі наказувалося перейти польський кордон і вогнем та мечем розорити маєтності тих, хто не підтримував Августа.

У травні обоз гетьмана зупинився біля могили Перепетиха на Київщині. Звідсіля на прохання короля він відправив 3000 козаків під проводом

¹ Очевидно, ще під час поїздки Мазепи у Москву в 1700 р. йшлося про укріплення головних українських фортець. У травні 1700 р. в Україну був направлений інженер Ламот де-Шампія з тлумачем Григорієм Деривером для огляду й виготовлення креслень фортець Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина.

миргородського полковника Данила Апостола у глиб Польщі, а тисячу передав у підпорядкування російського корпусу київського воєводи Голіцина. До обозу збиралися інші полки, зокрема й охочі правобережних полковників Палія, Самуся та інших.

На запит Мазепи щодо того, куди йти з військом, Август II просив надіслати йому 30 тисяч козаків. Самого ж гетьмана з кількома полками він прохав зайняти маєтності Любомирських.

Мазепа вчинив по-іншому. Він надав королю лише 10 тисяч козаків під командуванням наказного полковника Мировича, а 20 тисяч полчан залишив при собі. «Мне докучает король Август письмами, — писав гетьман Головіну, — требуя, чтоб я ради его королевских прибылей укрощал своевольство, начавшееся от Палея и его гультайства, да и шляхта Брацлавского и Подольского воеводств то и дело что приезжает ко мне с докучливыми просьбами помочь им отобрать в свое владение маєтности, из которых выгнал их Палей. А ко мне между тем приезжают панские подданные и просят дозволения прогнать лядских губернаторов».

Перебування великих підрозділів українського війська на Правобережжі України та в Польщі змінило політичну ситуацію на користь Августа II. «А надеемся на Бога, — повідомлялося в донесенні з Польщі в Москву, — что господин гетман Мазепа, буде пойдет далее, соединит их (поляків різних партій. — Авт.), потому что зело напужалися, как он приехал в Полшу. А гетман полный Сенявский послал свою жену к королю. И надеемся, что от страха козацкого все будут королю поклоняться, толко чтоб господин гетман пошел глубее».

Стояння в обозі, похід у серпні на Волинь без бойових дій розхитали боєздатність українських полків, які, довгий час перебуваючи далеко від домівок, не мали достатньо харчів і нудилися. Все це породжувало нарікання, бажання козаків повернутися якнайшвидше у села, де їх чекало власне господарство.

6 вересня шведи, якими командував Карл XII, захопили Львів. Щоб надати допомогу львів'янам, до міста вирушив 10-тисячний корпус полковника Мировича. Він, з'єднавшись із польськими хоругвами Ржевуського, знищив в околицях Львова кілька шведських підрозділів.

12 вересня 300 козаків розгромили обоз шведів. Зрештою, Карл XII вирішив у середині вересня не спокушати долю й залишив Львів.

Мирович нарікав Мазепі на союзників, які використовували козаків на «чорновій» роботі: «...нас, козаков, ведут в осеннее время по болотам и на стоянках за связку сена бьют». У складне становище потрапили й козаки загону Данила Апостола. Після розгрому шведських підрозділів майора Лейонгельма (760 осіб) та генерала Горна вони потрапили під загальне керівництво до Паткуля, який зверхньо поставився до української старшини. Він змусив козаків навчатися німецького строю, суворо карав кожного, хто помилявся.

У Познані відбулася моторошна для полчан акція. Невдо-волений муштрою полк оточили 4000 саксонських кіннотників та піхотинців і взяли всіх старшин під варту. Згодом приїхав Паткуль і наказав відібрати у козаків коней.

«Как скоро наше товариство, — інформував Мирович, — услышало о том, как обходятся немцы с их братиею козаками, так и в мысли ни у кого не стало, чтоб идти далее за Вислу». Полковник доповідав і про інші деталі походу: «Поляки бесчестят наших людей, хлопами и свинопасами называют, плашмя саблями бьют, заспоривши за какую-нибудь связку сена или за поросенка. Никто из наших доброго слова от ляхов не услышит, кричат на нас: в наших есте руках, нога ваша не уйдет отсюда, всех вас тут вырубим!»

Лише 12 жовтня Мазепа отримав дозвіл на відступ. Повернувшись 29 жовтня у Батурин, він у листі в Малосорійський приказ висловив невдоволення позицією Августа II, який, зловживаючи довір'ям та інтересами царя, протримав без потреби й користі стільки війська у Польщі.

У листопаді самовільно повернулися додому козаки під командою Мировича й Апостола. Козаки останнього, йдучи пішки на Краків, зіткнулись із шведсько-польським загonom. У жорстокому бою загинуло 1700 полчан¹. Гетьман прохав царя не карати полковників смертю за дезертирство підлеглих.

¹ У листі до холмського воєводи Томаша Дзялинського від 19 січня 1705 р. Мазепа так коментує цю подію: «Паткуль не тільки під Познанню вчинив дискредитацію честі його царської пресвітлої величності, але, вже відступивши від Познані, захопив, вважає, беззбройних людей, бо вони були без коней, потім відпустив їх без конвою і цими діями віддав їх під ворожий меч».

Напруженим для Гетьманщини виявився і 1705 р. Петро I на початку року наказав гетьману йти на Волинь, у травні — до Бресту, а в червні — до Сандомира. Мазепа також повинен був відправити козацький загін у Литву.

У Прибалтику вирушив підрозділ кількістю понад 3000 козаків під командуванням прилуцького полковника Горленка. Мобілізація в полках зібрала близько 40 тисяч війська, яке вирушило в Західну Україну 18 червня.

Хоча у 1704 р. «королевское величество (Август II. — Авт.) изволил к гетману Мазепе ко полской канцелярии писать, дабы... не токмо город Немеров Потоцких (...), но и Белую Церковь Речи Посполитой отдал, понеже ныне дом Потоцких его королевскому величеству обретається верны», козелецьке військо спустошило передусім маєтності цього магната та викосило й витоптало його посіви.

Пояснити згадане можна одним: Батурин корився волі царя, але зневажав Августа II як його союзника й намагався подарувати королю якомога більше сюрпризів.

На Вінниччині та Волині за гетьманським велінням усе ж розорили передусім маєтності керівного складу прихильників партії Лещинського. Мазепа суворо наказав не чіпати простих селян.

На Волині до гетьмана йшли одна за одною депутації від шляхетства, яке запевняло, що вірне Августу II. Приїжджав навіть підкоморій Любомирський. Мазепа доповідав у Малоросійський приказ, що, однак, сумнівається у їхній швидкій переорієнтації. «Здесь нет ни одного человека, искренно преданного королю Августу, — зазначав він у донесенні Головіну, — они кажутся ему верными не по нравственному долгу, а по принуждению, потому что видят вблизи царское войско. Все здешние православные обыватели, которые бывают у меня в обозе и хлеб-соль едят, предостерегают меня, что шляхта — исконные враги нам».

Загалом козацький табір простояв на березі Случі поблизу Старого Костянтинова з 13 липня по 4 серпня. Далі він перемістився в Зборів, із якого гетьман інформував Головіна: «Я перешел... с величайшим трудом от множества рек, испорченных мостов, и вступил в имение Потоцких. Все пусто; все скрылись

и разбежались. Иду медленно. Я взял провианта на полгода: от того со мною 12 000 возов. Прошел воеводства Волынское, Киевское, вступил в Русское; теперь в маестности королевича Александра в Зборове. Казакам накрепко заказал ничего не трогать; но трудно удержать; притом же наши возы должны идти часто хлебными полями и покосами, истреблять хлеб и сено. От того беспрестанная мне доука от шляхты, которая говорит, что такой помощи никогда не видали».

14 серпня українське військо підійшло до Львова. Просуваючись польською територією, козаки знищували маестності як противників Августа, так і його прихильників. У такий спосіб полчани зводили рахунки з пансько-шляхетською Польщею, за внутрішні чвари в якій вони платили своїм здоров'ям і занедбанням власного господарства. Цілком можливо, що до цього їх підохочував через довірену старшину Мазепа.

Рухаючись у глиб Польщі, козацьке військо зупинилося під Замостям, де була польська фортеця. На вимогу гетьмана впустити козаків її командування відповіло відмовою. Облога фортеці тривала до 7 листопада. Зрештою, в результаті успішних переговорів гетьмана у Замостя впущено 1000 російських стрільців та 200 козаків.

12 листопада Мазепа розділив своє військо на дві частини: одну залишив у Белзькому воеводстві й Хелмській землі, з другою попрямував на Волинь, де зупинився обозом у Дубно. Тут він зустрівся з прилуцьким полковником Горленком, який приїхав до нього з Гродно зі скаргою на російські утиски.

Так, у Прибалтиці прилуцьких козаків використовували як поштарів, російські офіцери забирали у них коней або заганяли їх майже до загибелі. Прилуцького полковника найбільше обурило випадок, коли його самого російські вояки скинули з коня. Тоді ж вони реквізували коней і у старшин. Горленко, покликавшись на хворобу, відбув до Мазепа, щоб його козаків не відіслали в Пруссію для муштри.

24 листопада 1705 р. Федір Головін направив гетьману царський наказ зібрати з Подолії у вигляді контрибуції 1000 пар волів для наступної кампанії. «Такожде повелел его царское величество мне указом своим до вашей велможности писать, дабы и в ыных воеводствах с маестностей противных его

королевському величеству, — зазначав він у своєму посланні, — а наипаче воеводи Киевского Потоцкого и кролевича Александра, також и Паца, которые явно пребывают и донныне при шведе и противны его королевскому величеству, изволишь ваша велможность збирать контрибуции без всякой пощады сколько мочно; буде же тому чинитися будут ослушны, изволишь с ними поступать тако, как и поступает неприятелски, и угрожать огнем и мечем и брать их урядников и знатных жителей до заплаты за арест».

Попри велику військову допомогу, справи Августа II у Польщі ставали дедалі невтішнішими. Польський сейм під тиском Карла XII проголосував за зміщення його з престолу й ще у липні 1704 р. проголосив новим королем познаньського воеводу Станіслава Лещинського. 3 вересня 1705 р. у Варшаві відбулася його коронація. Прихильники Августа II не визнавали цих виборів, оскільки вони відбулися в умовах шведської окупації. Однак шведська партія у Польщі після вдалих військових операцій Карла XII ставала дедалі впливовішою.

У 1706 р. шведи ввійшли в Саксонію. Їхні війська розгромили основні саксонські полки Августа II, а згодом і головні польські частини. У цій критичній ситуації, щоб зберегти за собою бодай Саксонію, польський король 13 вересня 1706 р. підписав з Карлом XII Альтранштадський мир. Він зрікся польської корони й розірвав союз із Росією.

За цих умов Петро I за будь-яку ціну прагнув повернути в орбіту своїх інтересів Польщу. Ще у березні 1706 р. Мазепа, згідно з царським наказом, прибув у Мінськ спочатку з компанійцями та Миргородським і Переяславським полками. До літа підійшли й інші козацькі частини. Разом у Мінську, Слуцьку, Несвіжі, Ляховичах та інших населених пунктах від Гродно до Вільно стояли на постої до 14 тисяч козаків, які повинні були вести «малу війну» проти шведів.

Уже початок її ознаменувався безповоротними й прикрими втратами. У Несвіж, де перебував стародубський полковник Миклашевський із чотирма сотнями козаків, уночі вдерся шведський загін. Він повністю винищив сотню козаків. У цій сутичці загинув і соратник Мазепи — Миклашевський. Другу сотню полчан було взято у полон. 18 березня підрозділ чисельністю 5800 шведів почав осаду фортеці в Ляховичах, де перебував із Переяславським полком

Мирович. Козацький полковник через посланця повідомив, що «над еден тиждень болш не могут там в фортецы одержатися, поневаж и борошна не стало и коні всі едны выдыхали, а другие з голоду облеженци повыйдали».

Мазепа вирішив відігнати шведів від міста й виручити свого приятеля. Він послав у Ляховичі підпорядкований йому російський загін Неплюєва в складі 2150 вояків і 2500 козаків та сердюків, компанійців під командою миргородського полковника Апостола. Тоді ж гетьман отримав повідомлення, що Карл XII на приступ фортеці послав ще 6000 вояків.

Сили виявилися нерівними. 19 квітня відбулося криваве зіткнення підрозділів Мазепи зі шведами. У реляції про бій гетьман повідомляв: «Теды войска неприятельские, известившись о том, зайшли им дорогу в Клецку, где когда себе дали баталию, тогда наши войска, Божиими судбами, не выдержавши наступлению и огню неприятелскому, едны трупом там же пали, другие в полон досталися, а третьи разбежались; и любо еще тое располошенное войско совершенно не ищислялося и число избегших в баталеи людей подлинно неизвестно, однак мощно порозумети, что на осмьсот пехоти великороссийской и малороссийской, а комонника сотце з лишком убито, в полон зас пятьдесят чловека великороссийских, а тридцеть малороссийских взято». Належної відсічі шведам гетьман не міг дати, а тому змушений був залишити Мировича «на волю Всемогущего Бога» й поспішити, згідно з царським приписом, до Бихова, щоб захопити тамтешню фортецю. Зробити це невеличким загоном числом 2000 козаків не вдалося. Біля фортеці Мазепа залишив частину Стародубського полку під командуванням Силенка, а сам із полками повернув в Україну. У Гомелі він отримав царський наказ готуватися до нового походу.

22 травня 1706 р. гетьман надіслав Петру I відповідь, що приступить до його виконання, «як скоро в дом мой возвращуся и от предлежащей болезни свобождение получу, якож за мною единым дело не станет, если жив буду, быле бы войска все рейменту моего, целорочною военною службою утружденныи, знужнелыи, опешалые, изнищалые, з которых едны поза Вислою были, другие при войсках великороссийских от Кгродна йшли, третий в Клецком погроме располошены zostали, а четвертый тыи, який в Менску при мне в малолюдном

числе осталися и теперь при боку моем обретаются, до домов своих повернули». Тими днями надійшла сумна звістка від переяславських козаків, 150 із яких врятувалися від загибелі в Ляховичах: їхній полковник, старшини, багато полчан 1 травня капітулювали і потрапили у полон до шведів. І.Мазепа зібрав 1170 єфимків Мировичу, козакам і старшинам, які перебували у шведському полоні. Однак у липні 1707 р. троє сотників Переяславського полку, втікши з неволі, повідомили, що «полковник переяславски при их еще там бытности умре, и многие сотники и рядовое товарищество, одни изушли, а другие померли, а третьи розно порозсыланы». Гетьман попросив канцеляриста Максимовича забрати у ближнього стольника Луки Долгорукого зібрану для передачі суму, оскільки її вже нікому було вручати.

Не встигли козаки відпочити від цього походу, як у Батурин надійшло нове повідомлення від царя: він їде оглядати укріплення Києва. Олександр Меншиков 12 травня інформував царя: «Я ездил вокруг Киева, также около Печерского монастыря и все места осмотрел. Не знаю, как вашей милости понравится здешний город, а я в нем не обретаю никакой крепости. Но Печерский монастырь зело потребен и труда с ним будет немного: город изрядный, каменный, только немного не доделан, и хотя зачат старым маниром, но можно изрядную фортецию учинить, да и есть чего держаться, потому что в нем много каменного строения и церквей, а в Киеве городе каменного строения только одна соборная церковь, да монастырь». У кінці червня 1706 р. гетьман прибув із козаками у Київ. 4 липня він прийняв у ньому Петра І, який, оглянувши фортецю, дав вказівки щодо її зміцнення. Протягом п'яти місяців полчани з більшості полків насипали високі земляні вали. Вони терпіли нужду, бо, виконуючи важку роботу, повинні були ще й забезпечувати себе харчами.

Хоча загальне керівництво здійснював Мазепа, якого цар зобов'язав вести нагляд за зведенням валів та мурів до холодів, на будівництві були й російські офіцери. Вони зверхньо ставилися до українських старшин і козаків: за найменші провини били палицями та ображали.

«Війська було б більше, якби козаки не були так сильно роздратовані Олександром (Меншиковим. — Авт.), — повідомляв свій двір австрійський посол

у Москві Отто Плеєр. — Бо ж він силою взяв у них 6000 коней; з церков всієї України забрані приношення, гроші, набагато більше, чим з церков Росії; цим так були невдоволені, що гетьман Мазепа поспішив до царя, але його не хотіли прийняти...»

15 серпня Петро I, як свідчить джерело, «заблагорассудил фортецию сделать на ином месте, для которой за удобное избрал монастырь Печерский [к тому же и для того, что вся Украина оное место в почтении имеют], которое гораздо удобнее Киева, где государь фортецию размерял и заложил... причем сам один инженером». Тобто цар прислухався до ідеї Меншикова. Найболючішим питанням для Мазепи став наказ Петра I перенести Печорський жіночий монастир, де ігуменею була мати гетьмана, в інше місце.

З ранньої весни 1707 р. роботи у Печерській фортеці відновились. У Київ прибуло достатньо козаків з лопатами й кирками. Зроблений у 1706 р. вал за зиму й весну осунувся, а тому його спішно підсипали.

Униз від монастиря до Дніпра інженерна служба вирішила зробити ще один вал. Фортеця потребувала багато дерну, який доводилося возити здалеку. Мазепа скаржився Головкіну на надмірну козацьку службу, просив повернути полки за тепла додому, щоб вони дали лад і полковим фортецям. Але з Москви надійшов наказ про розпуск козаків по домівках лише 7 листопада. Крім Печерської фортеці, вони брали участь і у воєнних кампаніях.

Так, у травні 5 тисяч козаків під командою небожа гетьмана Андрія Войнаровського було відіслано до Вісли. Великий козацький загін відправлено у червні на Волинь. Тоді ж посаджено в Бихові Гарнізон, у складі якого налічувалося 1300 козаків Стародубського полку. Компанійський полк Танського у квітні спрямували наказом із Москви в розпорядження польського коронного гетьмана Сенявського.

Нескінченні походи змушували козаків дезертирувати. Петро I 10 серпня інформував Мазепу: «Объявляю вам, что 5000 казаков, которые под командою племянника вашего господина Вайнаровского, по которых уже 500 человек побежали, а дастальные, чаю, недолго подержатца, которых вели на границах ловить и указ по правам чинить». Цар був невдоволений дисципліною в козацьких

військах, надісланих у 1707 р. для воєнних операцій. «Из нынешних присланных некумпанейских ничего добра, разве худа есть, — зауважував він гетьманові, — понеже, не имеючи определенного жалованья, толко на гребешь и тотчас домой уйдуть».

Північна війна загострила критичні настрої в Гетьманщині. Старшини й гетьман ремствували з приводу зловживань російського командування під час використання козацьких полків. Щорічні походи призводили до зубожіння козацьких господарств, втрати прибутків. Козаки були злі на Москву. Належало знайти вихід із такого становища. Мазепа лякав царя вибухом народного невдоволення, заворушеннями на Запорозжжі. Але Петро I виправдовувався тим, що йде війна з Швецією, й ці труднощі всім разом треба перетерпіти. Терпіти не хотілося.

Розділ 19

ТАЄМНІ ПЕРЕГОВОРИ

1703—1707 рр.

Коронний гетьман Речі Посполитої Ієронім Любомирський ще в 1702 р. розпочав створення польсько-кримсько-турецької коаліції проти Росії. Зрозуміло, що реалізація цієї ідеї не могла не зачепити й українського питання.

Низка документальних свідчень дає підстави стверджувати, що вже у 1703 р. почалися таємні зносини поляків із Мазепою та його довіреними особами. Як повідомляв із Москви 10 травня 1703 р. австрійський посол Отто Плеєр, «попередньої неділі спішно прибув вершник від козацького гетьмана Мазепи з України до головного табору царського маєстату. Він привіз листи, що до нього [Мазепи] писали Огінський і Вишневецький, які радили йому, як перехитрити царя... та зі всім козацьким військом виступити проти Москви; крім того, він [вершник] приніс вістку, що до гетьмана прибуло турецьке посольство».

Стародубський полковник Михайло Миклашевський того самого року зустрічався з одним із лідерів литовсько-польських магнатів, троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом. Вони обговорювали майбутнє

України. Вона мала одержати такі самі «вольності», що й Польща та Литовське князівство. «Речь Посполитая Украинская» у складі союзу Литви і Корони висувала б стільки сенаторів, як литовці та поляки. Шляхта, міщани та духовні особи залишалися б «при своїх вольностях». Про ці таємні переговори дізнались у Москві, й Мазепа поспішив винувати за них перекласти на Миклашевського. Він навіть був знятий з посади. Але з часом гетьман задовбив його маєтностями й подбав, щоб він посів попередній уряд.

Коронований у вересні 1705 р. на короля Станіслав Лещинський відразу починає шукати контактів із Мазепою, щоб залучити його на свій бік і використати у польських інтересах. Паралельно тривав процес укладення ним шведсько-польського договору, згідно з яким Карл XII у разі поразки Росії мав повернути втрачені Польщею раніше землі, тобто Україну. 21 вересня польський король отримав від шведського міністра Піппера листа: «Ваша величність звичайно вживатиме обережності, якої для власної безпеки потребує пан Мазепа; нехай він листом чи через посла оголосить Вашій Величності щирі рішення перейти на бік Вашої Величності. Тоді упевніть його, що будете захищати не тільки його, його особу, фортуна і честь, але й берете під захист і його друзів. Про це сповіщаю з волі короля».

Лещинський відразу послав до гетьмана свого агента, шляхтича Франца Вольського. Йому на руки дали інструкцію, про що говорити:

«1) Перше оголосити причину цього послання: оскільки королю відомо ще від діда свого, яку схильність до вітчизни своєї завжди мав пан Мазепа, нині ж не треба висувати вагоміші аргументи, як знаючій людині, скільки багатозбиткові для Речі Посполитої Польської є нинішні заворухи, а тому виступати на захист короля Августа — це істинно прирікати на втрату Річчю Посполитою своїх вольностей і прав.

2) Вести переговори з паном Мазепою уповноважений пан Борковський (Іван Борковський, польський полковник, небіж генерального обозного Василя Дунін-Борковського, який помер у 1702 р. — Авт.), але оскільки до цієї справи ще далека дорога, тому було б бажано, аби на це звернення гетьман дав відповідь і

висловив свої умови для шведського короля, щоб той знав, чи вирушати йому проти козаків.

3) Той же посланець вищезгаданого оголосить пану Мазепі найвищу славу, яку отримає за службу вітчизні своїй, всяку вольність, яку буде дана від маєстата та Речі Посполитої, звільнення з-під тиранського владарювання, наостанок нагородження, яке сам собі побажає.

4) Якщо ця справа звершиться благополучно і якщо посланець вищезгаданого принесе від Мазепи істинну і справжню відповідь, то король зобов'язується для вірності цього трактату отримати від шведського короля гарантію, і до нього негайно відіслати пропозиції, щоб коли він буде укладати з Москвою мирний договір, то в першому пункті значився зміст цього трактату, який укладемо.

5) Донести, що скільки війська в Україну буде потрібно, стільки й дадуть за вимогою Мазепи.

6) Через цей таємний трактат може сам пан Мазепа подати ідеї, які йому для інтересів Речі Посполитої, короля і себе самого здадуться корисними.

7) Просити дати відповідь на всякий пункт якомога пошвидше.

Дано у Варшаві, 23 вересня 1705 року, при підпису і прикладенні нашої печатки.

Станіслав, король.

Адамус Радомський, секретар палатний його королівської величності».

Мазепа надіслав інструкцію царю, а посланця залишив для допитів. Пропозиції ставленика шведського короля були цікаві, однак особа автора не викликала довір'я. Як повідомляв у Москву з Польщі князь Долгорукий, Лещинський «человек молодой и в Речи Посполитой незнатной и кредиту не имеет, что не токмо иные поляки, но которые ближние ево в Полше свойственники, ни во что ево ставят и слышать о выборе его не хотят».

Успіхи Карла XII у Європі, перехід на його бік більшості польських урядовців і магнатів, водночас втрата відчуття міри Петром I у використанні козацького війська, його наступ на вольності гетьманців змушували гетьмана та його оточення думати про те, як у цих реаліях не стати розмінною монетою між

двома силами. 1705—1707 рр. у житті Мазепи — не тільки критичний, переломний у стосунках із російською владою період. У цей час гетьман через означені вище причини стає відкритим для переговорів із ворогами Петра I. Він обережно вивчає їхні плани та можливості. Брутальність російської воячини змушує його у кінці 1705 р. вже по-іншому дивитися на місію Вольського. «Якого ж нам добра вперед надіятися, — сказав він у колі однодумців, — за наши вірныя службы, и хтож бы был такий дурак, як я, чтоб под сее время не преклонился до противной стороны на такие пропозиции, якие Станислав Лещинский до мене прислав?»»

Тоді ж він зустрічається під Дубном із рідною тіткою Лещинського, польською княгинею Ганною Дольською, яка запросила його до Білої Криниці бути хрещеним її онуки, дочки краківського воєводи князя Вишневецького.

Дольська провадила з ним «денные и ночные конференции». Повернувшись від неї у Дубно, Мазепа звелів Пилипу Орлику написати їй від його імені листа з подякою за зустріч і передати адресатці: «...ключ циферной для корреспонденции з собою». Згодом княгиня надіслала гетьману зашифроване послання: «Уже я, гді надлежит, послала с донесенем истинной в.м. приязни».

У 1706 р., як згадує у своїх спогадах Пилип Орлик, від Дольської прийшло друге шифроване послання, в якому вона «извіщала ему о повороті посланця своего от двору, и о посылки листу от якогось безыменного короля до его писанного».

У другій половині 1706 р. Орлик розшифрував для гетьмана листа, в якому Дольська від імені Станіслава просила Мазепу, щоб він «діло намеренное зачинал, надежен будучи скорого собі цілым войском шведским с Волыни суккурсу и всіх желаний своих, чого тылко претендоввати будет, неотрицателнаго исполнения, обіщая на тое прислать ассекурацию Станислава и гваранцию короля шведского».

Мазепа не сподівався такого швидкого повороту подій, його мучили сумніви, якими він ділився зі своїм оточенням: «Возможное ли діло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши одного брега, другого не достигнуть? Станислав и сам не есть надежен своего королевства; Речь Посполитая раздвоения: який же может быти фундамент безумных тоей бабы прелестей?»

Але, попри сумніви, ситуація штовхала його на співпрацю, на контакти з польським королем, за спиною якого стояв Карл XII зі своїм нестримним бажанням скинути з трону Петра I. Останнє відповідало інтересам гетьмана, бо ослаблення Росії відкривало нові можливості для України.

У 1707 р. контакти між гетьманом і польсько-шведською стороною пожвавилися. Роль посередника у переговорах виконував ректор єзуїтського колегіуму у Вінниці Зеленський, якийсь священник «закону тринитарского», капелан княгині Дольської та її довірені. З ними він зустрічався під Жовквою. Таємні посланці один за одним їздили від нього в Саксонію до Лещинського.

Як пояснив гетьман Орлику, це він робив для того, щоб шведи, прийшовши в Україну, «по неприятелски с нами не поступали, и огнем и мечем бідной Украины не зносили». Вже 16 вересня 1707 р. Мазепа отримав від Дольської листа, а також трактат польського короля Станіслава з 12 пунктів. Княгиня просила, щоб гетьман «наміренное діло зачинал, пока войска шведские зближатся к границам украинским», а також вислав «вірного кого» з відповіддю на королівські пропозиції. 18 вересня Пилип Орлик зашифрував відповідь Лещинському. Мазепа повідомляв короля, що «...указу его не може исполнить и жадного діла не сміет начинать с tych рацій: первая, что Киев и иные фортецы в Украині великими гварнизонами осажены, под которыми козаки, як перепелица под ястребом, не могут головы поднести... Другая, что потенция вся царского величества в Полци не в так далеком разстоянии от Украины, як войска шведские зостают. Третья, что в Украині и начальные и подначальныи, и духовныи, и мирские, як розные колеса, не в единомыслном суть согласи, и едны благоволят в протекции московской, другие склонны суть до протекции турецкой, третий смакують собі побратимство татарское, чинячи тое з ворожоной к полякам антипатии. Четвертая, что Самусь с прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавних бунтах в сегобочной Украині, опасаяся от войск полских отмщения, не латво преклонитися могут до Річи Посполитой, и того ради надобно первш старатца войско и цілый народ до единомыслия припровадить, по обоим сторонам Дніпра в Украині».

Гетьман також інформував таємного союзника про те, що має при своєму боці «килка тисячей войска великороссийского регулярного и добре екзерцитованого и мундеровнаго», яке «бодрим оком смотрит на всякие его поступки и всякое противное начинание довольно есть пресікти».

Мазепу не захочувала до активності й громадянська війна у Польщі, за якої «Річ Посполітая есть еще раздвоения и с собою несогласная». Насамкінець він обіцяв «ні в чом интерессом его Станислава и войском шведским не шкодить, но всячески от того оберегатца».

У вересні 1707 р. Мазепа зустрічається у Печерському монастирі з ректором Вінницького колегіуму Зеленським, який перед старшинами говорив, що не треба боятися шведів, які готуються йти не в Україну, а на Москву.

Офіційний біограф Карла XII Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 р. повідомляє про посланця від гетьмана до Станіслава Лещинського з союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля. Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів». Як бачимо, «намеренное дело» гетьман готовий був почати, але за вказівкою не польського короля, а Карла XII. Проте останній не дуже заглиблювався у пропозиції гетьмана. Як згадували пізніше люди з оточення короля, Карл XII не хотів мати справу з козаками, які для власної безпеки покидали своїх союзників. Усе ж він повідомив Мазепу, щоб той чекав на слушну нагоду, коли його сповістять, як діяти далі.

Оскільки Зеленський у січні 1708 р. прибув до Батурина з відповіддю від Лещинського, стає зрозумілим, про що він вів розмови з Мазепою у вересні й чие завдання виконував. Посланця бачив у Варшаві турецький посол, якому Лещинський похвалився, що гетьман буде допомагати йому, коли Порта пришле на поміч полякам орду. Однак польський король, вербуючи союзників і переконуючи Карла XII в необхідності швидше йти у похід на Москву, трохи перебільшував свою роль у відновленні з допомогою шведів великої Речі Посполитої.

10 жовтня 1707 р. при зачинених дверях у Києві Мазепа¹ з полковниками, як передає у своєму доносі Василь Кочубей свідчення полтавського писаря, читали «Пакта Комиссии Гадяцкое», тобто вивчали договір про федеративний союз із Польщею 1658 р.

Насувалася війна, й українські керманічі вивчали різні варіанти подальшого розвитку подій. Та вони не поспішали визначатися. Сам Мазепа говорив Орлику, що вирішального кроку не зробить доти, «пока не увижу, с какою потенцією Станислав к границам украинским придет и jakie будут войск шведских в государстве московском прогресса».

Зеленський, який другого дня після Різдва² 1707 р. привіз у Батурин універсал Станіслава Лещинського, «в яком он, — як згадував Орлик, — мужество и храбрость и отвага Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и вольностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал», поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно, з усною відмовою щодо умов «протекции». Справді, у цьому документі було чимало непевних місць. Польський король писав у ньому, що настав час «привертати свій народ до власної вітчизни й відірваний під чуже й незнане перед тим пануванням преславний козацький народ віддавати під найвищу опіку дідичних українських панів, найясніших польських королів». Лещинський «як польський король, правдивий і від віків пан України» звертався «до своїх підданих, як милосердний батько до блудних синів», щоб на його поклик українці скинули з себе вороже ярмо и поверталися «до давніх свобод і вольностей та під батьківське й дідичне панування польського королівства». Він, своєю чергою, обіцяв поліпшити їхнє становище «у доскональших і більших гараздах, і як синів одної й нероздільної вітчизни пригорнути до спільної матері Речі Посполитої в правах наданих, ужитках, безпеках і всіх вольностях на віки

¹ Пилип Орлик у своїй сповіді Яворському пише, що Гадяцький договір узяв у Печерській бібліотеці миргородський полковник Данило Апостол. На його переконання, Мазепа тоді ще не міг допустити подібного зібрання старшин через страх викриття їхньої змови. Водночас автор сповіді не враховував того, що Ломиковському, Апостолу та іншим старшинам Мазепа довіряв більше, ніж йому. Орлика (генеральним писарем він стає весною 1708 р. — Авт.), який випадково дізнався про таємні зносини з польським королем через посередництво княгині Дольської, партія Мазепи ще тримала на відстані.

² Грудень 1707 р.

утвердити». Подібні перспективи змінити одну залежність на іншу були малопривабливі для української верхівки.

Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля й повернутися під владу Речі Посполитої через посланця Тарла, який 9 червня 1708 р. надіслав гетьманові свого листа. 23 липня Мазепа відповів, що скептично оцінює запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувається при шведському дворі як невільник.

Шведи восени 1708 р. не мали жодного конкретного договору з мазепинцями, обидві сторони навіть не встигли домовитись про погодження дій¹. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І.Мазепи порвати з Москвою, він і далі виявляв пасивність у встановленні з ним прямого контакту, що змусило обережного гетьмана, особливо у зв'язку з доносом Василя Кочубея та втратою інформації з оточення польського короля, припинити будь-які потаємні спроби з'ясувати плани союзників чи вести з ними якісь переговори. У вересні 1708 р. в листі до Карла XII Лещинський навіть припускав, що гетьман із козацьким військом виступить проти них.

Розділ 20

АНТИГЕТЬМАНСЬКИЙ ВИСТУП СТАРШИНИ

Про донос генерального судді Василя Кочубея на Івана Мазепу відомо з багатьох джерел, які пояснюють його вчинок прагненням викрити гетьмана як зрадника царя, довести свою вірнопідданість Петру I й помститися за «наругу» над дочкою Мотрею. Тим часом уважне вивчення слідчої справи, обставин появи супліки дають підстави зробити трохи інші висновки щодо мотивації написання цього документа.

Насмілившись у серпні 1707 р. послати в Преображенський приказ ієромонаха Спаського монастиря з Севська Никанора з усним донесенням, що «гетман Иван Степанович Мазепа хочет великому государю изменить», Кочубей

¹ Про так званий «зрадницький договір», який фігурує в історичній літературі, докладніше можна прочитати у кн.: — Павленко С. «Міф про Мазепу», 1998. — С.179—192.

дуже ризикував, маючи в своєму розпорядженні куці, легко спростовувані докази для звинувачення свого зверхника. На перший погляд, він справді написав донос «по семейной своей злобе». Однак конфлікт між Кочубеями та Мазепою через Мотрю розгорівся у 1704 р., тобто за три роки до написання доносу. Після невдалого сватання гетьман жодним чином не шкодив генеральному судді, більш того, на час своєї відсутності у Батурині призначав його наказним гетьманом, тобто виконувачем обов'язків гетьмана. Першого січня 1707 р. він був у нього на іменинах. У своєму доносі генеральний суддя оповідав про часте чаркування з гетьманом у власному домі або у гетьманській резиденції. Іван Мазепа при цьому висловлювався відверто, не приховуючи особистих антимосковських оцінок тих чи інших подій. Отже, не вважав Кочубея небезпечною людиною, яка на схилі літ може виступити проти нього.

Кочубея й гетьмана пов'язувала довгорічна тісна співпраця, служба спочатку в гетьмана Петра Дорошенка, а потім у Івана Самойловича. Перший зробив кар'єру у гетьманських канцеляріях (у 1681 р. призначений реєнтом). Другий — на різних військово-адміністративних посадах у Чигирині та Батурині. Мазепа, як випливало зі свідчень 1708 р., вважав, що він «Кочубея с простаго канцеляриста перш писарем енеральным, а потом судиею енеральным учинил, маестностями, денгами, честию и славою в войску Запорожском убогатил». Це й справді так. Уточнимо лише, що генеральним писарем Кочубей став усе ж таки в результаті Коломацького перевороту 1687 р. як найактивніший його учасник. Довготривале перебування його у числі провідних урядовців гетьманату не є випадковим. Це була дуже близька до гетьмана людина, яка багато знала про таємні плани козацького вождя ще з 1689—1693 рр., обговорювала з ним найпекучіші проблеми. Якби генеральний писар належав до опозиційної партії ще на початку гетьманування Мазепи, він утратив би уряд, як чимало амбіційних старшин, уже після Коломаку.

Співпраця між ними не завжди була безхмарною. Як на нашу думку, несподіване прагнення Кочубея у квітні 1700 р. піти у відставку, а згодом його категорична відмова віддати за гетьмана дочку є прямими ознаками великої поінформованості майбутнього донощика щодо таємних радикальних задумів

Мазепи, прагнення уникнути відповідальності у разі їх провалу. Якби Мотря стала гетьманшою, то зміщення гетьмана обернулося б лихом для всієї великої родини Кочубеїв, маєтності якої були б конфісковані. Саме перспектива сибірського заслання й змушували Любов Кочубеи остерігатися Мазепи, дистанціюватися від нього, чинити перешкоди одруженню дочки з сановитим удівцем. Адже про подібний вигідний шлюб мріяла не одна старшинська родина.

Іван Іскра повідомив у цьому зв'язку охтирському полковнику Федору Осипову важливу деталь: «Теперь Кочубей, отбиваясь от судейства, чтоб ему не быть при гетманской измене, притворился больным и живет в имении своем Диканьке».

Що ж спонукало старого хворого наказного гетьмана розпочати ризиковану справу? Помста? Прагнення послужитися Петру I ?

Відповіді на ці запитання криються в зізнанні на допитах у справі доносу колишнього полтавського полковника Івана Іскри:

«Слышал де он от Кочубея, что советовал он о том с миргородским полковником, со Апостоленком и с Чуйкевичем, с другим судьёю, и что по извержению гетмана Мазепы, Миргородского полковника желали они учинить гетьманом».

Своєю чергою Кочубей також після катувань повідомив, що «предостерег меня от гетманской посылки миргородский полковник», тобто останній подбав, щоб скаржника не схопили за вказівкою Мазепи. Петро Яценко, який відвозив донос у Москву, назвав ще одного спільника генерального судді — Івана Черниша. На очній ставці той мав підтвердити, що «царский указ (про реорганізацію козацького війська. — Авт.) крайне поруган и осмян гетманом». Петро I і канцлер Головкін звернули увагу на ці деталі слідства, в яких, власне, й полягала вся суть, і вимагали від гетьмана закути в кайдани миргородського полковника Данила Апостола, а також Івана Черниша та відправити їх для подальшого допиту в Москву. Мазепа знайшов вагомні аргументи, щоб не виконати цих розпоряджень. Ясна річ, йому не вигідно було розширювати коло підозрюваних для допитів. Він не знав, що міг посвідчити Кочубей. Якби миргородський полковник підтвердив сказане генеральним суддею, справа набула

б непередбачуваного для гетьмана розвитку, під час додаткового слідства могли з'явитись інші подробиці та деталі, які поставили б Мазепу в безвихідь. Тому гетьман прагнув обмежити доступ до російських урядовців важливих свідків, що йому й вдалося. Зокрема, Іван Черниш (Черняк) був «взят и окован» і відправлений у Білу Церкву. Він був сином генерального осавула (1673, 1676—1677), полтавського полковника (1680—1682) Леонтія Черняка. У 1692—1693 рр. вже обіймав уряд полтавського полкового писаря, а з 1695 — полкового сотника. Командуючи сотнею, він того самого року брав участь у взятті Казикермена. Ставши згодом військовим канцеляристом, «також по царському указу посылан был к солтану турецкому в Царигород и оттуда привез постановления тогда мирные договори». У 1700—1703 рр. мазепинський прибічник згадується як господар Гадяцького замку, у 1705 — як «начальник казацкой». Наближений гетьмана, однак, незабаром утратив прихильність і покровительство останнього. Амбіційний старшина бажав вищого уряду, ніж мав. Він навіть їздив до Москви й у Посольському приказі всупереч волі Батурина «домогался полковничества стародубского». Це розгнівало гетьмана.

У листі від 16 травня 1708 р. Головкіну Мазепа висунув таку аргументацію, чому для допиту «его (Черниша. — Авт.) в Киев посылать не надобно»: «...Понеже он, Черныш, слуга мой дворовой, которой еще в то время, когда был у меня прикащиком, заслужил себе казнь, понеже он обличен был воровством, покрав у меня и деньги и кобылы войсковые, какие лицом отдал и сидел за то долго в заключении, а потом я, милосердствуя, свободил одного от оков и вину ему отпустил, но он, не благодарен того, посягал еще и на честь мою. А то мне наитяжше, что не хочет воровства своего признать: многожды спрашивал по указу моему от писаря хорунжего и бунчюжного генеральных и дерзновенно отвечает, что готов на тайнах Божественных присягнуть, что нигде никому ничего о гонору моем не говорил и не писал и в помышлении того не имел». Як впливає з написаного, гетьман не тільки применшив значення арештанта у старшинському оточенні, а й змалював його як злодія, не вартого великої уваги.

Таким самим нездарою постає в його оцінці полтавський полковник (1696—1702) Іван Іскра, який був одружений з дочкою полтавського полковника Федора

Жученка Параскою, сестрою дружини Василя Кочубея. Він, як повідомляє гетьман у листі від 1 травня 1708 р. слідчим у справі доносу, «за інших гетьманов мастертвом кушнірским упраздняяся, и не токмо сотником, но ни атаманом, ни войтом деревенским не был; а я его и полковником полтавским учинилем, и такожде маестностями, мельницами и собраниям многих скарбов в злоті и сребрі и денгах удовольствовалем».

Подібного Мазепа не міг сказати про Данила Апостола. Миргородський полковник у 1707 р. вже достатньою мірою міг претендувати на гетьманську булаву. Авторитет 53-річного полковника, який із 1682 р. очолював Миргородський полк, на Гетьманщині був досить великий. Він брав участь мало не у всіх воєнних кампаніях за Самойловича, потім — за Мазепи. Завдяки його вмілому керівництву козаки свого часу взяли Казикермен. У 1701 р. Апостол як наказний гетьман очолив 17-тисячне козацьке військо, яке у Ліфляндії успішно потіснило шведів. І в 1704 та 1706 рр. він за наказом гетьмана керував українськими полками у складі російських військ. Згадане висунуло його у лідери в старшинському середовищі, яке на початку XVIII ст. прагнуло радикальних перемін на теренах України.

Верхівку Гетьманщини непокоїли дедалі ширший наступ російського абсолютизму на козацькі вольності та права й водночас слухняне підкорення Мазепи царській волі.

Перед початком 1707 р. українська старшина фактично поставила гетьману ультиматум. Миргородський полковник сказав йому: «Очи всіх на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо в такой неволи, то и кури нас загребуть». Прилуцький полковник Дмитро Горленко додав: «Як мы за душу Хмельницкого всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вічные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи зоставиш».

Відповідь Мазепи на такі перестороги не змогла задовольнити старшин. Про цей епізод так розповідає у своєму листі до Стефана Яворського Пилип Орлик: «А когда такими переговорами часто ему Мазепі наприкралися, отказал

им тими словами: «Уже я до двору царского величества о таковых обидах и разорениях часто и многократно писал, и если вам угодно, зберите от себе до царского величества, или ты прилуцкий їдь, а я от себе с енеральной старшины пошлю с тобою Орлика, и буду через вас до царского величества писать и чолом бить, чтоб права и волности наши ненарушимы были». Соизволили на то всі, и надежды были, что он Мазепа обіщанное исполнит. Но по ніколиких днях предложил нам, будто он о той посылкі до царского величества говорил и совітовал с князем Димитрием Михайловичем Голицином и будто его княжая милость ему говорил, что то діло царскому величеству не угодно будет, и если пошлешь, то и себе біду зділаеш и их погубиш».

Це пояснення нікого не задовольнило. Воно, по суті, змушувало старшин змиритися з процесами руйнації гетьманату, перетворення його на звичайну російську губернію, стати на споглядальну позицію й плисти за течією, швидкість якої визначали московські урядовці.

Безпорадність гетьмана у стримуванні московської експансії викликала опозиційні настрої. Радикали зі старшинського кола бажали ризику й негайних дій для звільнення українського народу від нав'язливого патронату Москви.

Саме їхній настрій сполучив, зв'язав до купи ситуативні інтереси довкола фігури миргородського полковника. Допити квітня-травня 1708 р. називають кількох ключових учасників змови — Кочубея, Чуйкевича, Апостола, Іскру, Черниша. Але їх, очевидно, було більше. Це можна зрозуміти з рядків листа Мазепи до Головкина: «...Он (Апостол. — Авт.) человек заслуженный и от всех полковников старейший, имеющий повагу и любовь у всего войска, до того с генеральными особами як и с полковниками сприятился, понеже Ломиковский обозный и Чуйкевич судья и прилуцкий полковник близкие ему по сынах своих и по его миргородского полковника дочерях сваты, лубенский — дядя, нежинский — швакгер, и другие с ним близки». Отже, претендент на гетьманську булаву міг вільно обговорювати з багатьма генеральними старшинами, своїми родичами, таку делікатну тему, як зміщення Мазепи, не турбуючись про зраду. Водночас це родинне коло, ініціюючи відставку гетьмана та погоджуючи власні дії, в особі Данила Апостола бачило свого справжнього лідера.

Мазепа розумів, що Кочубей діяв не сам. Змовники, як повідомляв гетьман слідчим у справі, «имели надежду вероятия тому своему ложному оклеветанию, и были такой мысли и чаяния, что по доношению их лжеплетенном, зараз мене всемилостивейший мой царь и государь, его Царское Величество, повелит взять; а они б то тут в Украине тым часом, учинивши бунт и возмущения, поставили себѣ, по желанию и намерению своем, инного гетмана».

Та змістити козацького ватажка, а тим паче Мазепу, у вірності якого офіційна Москва не сумнівалася, було не так просто. Опозиційне старшинське угруповання це чудово розуміло. Попередні доноси й свідчення щодо гетьмана поверталися бумерангом на скаржників. І все ж у 1707 р. збіг обставин сприяв реалізації старшинського невдоволення. Із уже згадуваного листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського дізнаємося, що у квітні 1707 р. Мазепа прибув до польової резиденції царя у Жовкву, де 20 квітня відбулася військова рада. «Не знаю ж, — коментував побачене тодішній реєнт генеральної військової канцелярії, — яке он там міл неуконтентоване, понеже по том совѣту ни на обѣд до царского величества не пошол, а ни у себе ничего через цілий день не їл, и когда мы, старшина енеральная по обыкновению в свое время тогож дня до его пришли, застали его велми сердитого, и нічого болш нам не сказал, кроме тых слов: «Если бы Богу так вірне и радителне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь, хотя б в ангела пременился, не могл бых службою и вірностию моею жадного получить благодарствия». Тое сказавши, велѣл нам одойти до своих кватер».

Наступними днями І.Мазепа був до глибини душі обурений Меншиковим, який без його відома віддав наказ компанійському полковнику Танському вирушати з полком на нове місце дислокації.

З наведеного можна зробити висновок, що позиції гетьмана істотно похитнулися. Петро І та його свита вже не рахувалися з ним із належною повагою, ігнорували його думку. У Жовкві, мабуть, ішлося про реформування козацького війська на зразок слобідських полків, бо саме такий указ невдовзі отримав гетьман. Мазепа негайно відписав Головкіну, що виконати його не може, бо це призведе до заворушень у полках. Крім того, тоді ж без погодження з гетьманом українські міста Київ, Ніжин, Чернігів і Переяслав були вилучені з

відання Малоросійського приказу й передані у підпорядкування Білгородського розряду, яким керував воєвода Голіцин.

Указ «устрашил и раздражил был всіх полковников и старшину», — зазначає Орлик. Далі він повідомляє, що вони «много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломіковського, а наипаче повседневно до полковника миргородского, у которого и о способах обороны своей совітовали, и пакти Гадяцкие читали, якие тотже полковник миргородский с библиотеки Печерской взял был».

Невдоволені старшини, як бачимо, взяли курс на здобуття для Гетьманщини більш самостійного статусу, пасивність та інертність Мазепи їх уже не влаштовували. А оскільки у Жовкві полковники та генеральні старшини переконались у тому, як погіршилося ставлення до гетьмана з боку царя та його оточення, зміна лідера постала на часі. Донос, супліка як форма заяви опозиції про бажання перемін — типова практика тієї доби. Іншої узаконеної альтернативи не було.

Мазепа, відчуваючи невдоволення старшин, заявив їм у ті дні: «Коли хто есть mezi вами, жебы в сей час смогл отчизну свою ратовати, то я тому уступлю». Невдоволені не наважилися сказати правду: дуже важко було спрогнозувати реакцію хитрого зверхника. Мазепа міг спровокувати вияв чийось інтересів, а потім безжально розправитися з опозиціонером. Місія написати донос лягла на генерального суддю Василя Кочубея. Є підстави вважати, що змовники підштовхнули його до цього як людину, що тримала образу на Мазепу за Мотрю, за перешкоди, чинені гетьманом у справі її обручення з Семеном Чуйкевичем. На початку 1707 р. український зверхник ревниво сприймав бажання батьків його улюблениці віддати її заміж за сина реєнта генеральної військової канцелярії Василя Чуйкевича. Він фактично не дав згоди на їхній шлюб.

У березні 1707 р. Мазепа через непокору генерального судді підписав універсал, який значно обмежував майнові інтереси родини Кочубея, зокрема його тестя Жученка. «Донеслося нам відати, что п. Федор Жученко, — повідомлялось у ньому, — значный товариш войсковый, одобравши наше рейментарское позволение на переселение нескольких людей из маетности своей

Жуков в слободу Локощинскую, в милю от города обрѣтающуюся, под тѣм претекстом людей многих значных, войсковых и посполитых, полтавских, до оной слободы, обнадеживанием вольностей, на житло звабляет. Также и п. Искра, значный товариш войсковый, мимо волю и позволенье наше, поблизу своего дворца, прозываемого Трибовскаго, не поотдадь города Полтавы, между грунтами міскими слободу, — вольность на нісколько літ оголосив, — осадил и многих значных людей из Полтавы Козаков и посполитых, туда перевабил. Уважаючи пре то, мы тот их п. Федора Ж-ка и п. Ивана Искры неслушный праву посполитому и нам, гетманови, противный, неуложный, самовольный и никогда еще в Малороссийской нашей отчизні небувалый поступок, же чрез тое самовольное слобод, мимо волю и указ наш, без відома и позволенья нашего, для своих приватных пожитков и прихотей, осаживанье, не только явный и публичный наносится городу Полтаві в людях ущербок и в приходах міських убыток, но и в походах войсковых окажется малолюдствие, когда товариство полтавское, ухиляючись от службы войсковой для вольностей и свободнаго на сей час помішканя, оставивши жилища свои, туда, на слободу, попереходили: даем п. полковнику полтавскому полную мочь и власть и накріпко приказываем, чтоб таковых легкомысленных людей, которые убігаючи от повинностей, на ті слободы уходят, не только переймал, грабил, забирал, вязеньем мордовал, киями бил, леч без пощадінія вішати розказовал. Тіх же козаков и посполитых людей, которые, уже на помянутыя слободы перейдя, поселились, должен будет сам п. полковник с старшиною своею, туда сыхавши, отголь согнать на прежнія их жилища и слободы ті, неправильно поселенныя, уничтожить и впредь не допускать никому там селиться».

Автором останніх погрозливых засторог, на думку О.Лазаревського, був Пилип Орлик, який інтригував із колишнім полтавським полковником Жученком, бо у тодішній суспільній практиці подібні переселення на слободи так суворо не каралися.

Відразу після заручин Мотрі з Семеном Чуйкевичем, у червні 1707 р., на Полтавщині стали силоміць повертати зі слобід людей, переселених Жученком. У листі з Ретиків від 21 червня того самого року генеральний суддя просить сина

Василя негайно прибути з гетьманської столиці до нього, бо «маємо скорб немалу» через «гнів рейментарский». «В Батурині же так справишся, як мы Вам веліли, — зазначав Кочубей, — в том надежны естесмо Ласки Божой». У Ретиках був священик Светайло, посвячений у змову, а відтак терміновий виклик сина, який, очевидно, у гетьманській столиці підтримував контакти зі старшинською опозицією, мав для генерального судді важливе значення.

Кочубей та його дружина, затаївши образу передусім за погром батькових слобід, стали зручним інструментом у старшинській інтризі. Посланця до Москви ченця Никанора було, так би мовити, пробним каменем у справі зміщення гетьмана. В разі провалу місії суддя міг видати свідчення допитаного як брехливі або перебільшені, хибно трактовані. Певно, саме тому чернець розмовляв переважно з його дружиною Любов'ю, яка дуже емоційно та з осудом розповіла про зверхника України й про його «зрадливі» наміри.

Водночас Кочубей та його спільники розраховували на підтвердження чуток про зміну ставлення Москви до гетьмана, а відтак — про бажаність акції, спрямованої на його зміщення. Сам Мазепа відчував серйозну загрозу від амбіційного царського фаворита Олександра Меншикова, який завдяки зусиллям російських дипломатів у кінці 1706 р. отримав у Жовкві диплом від австрійського двору на княжу гідність Римської імперії, а 30 травня 1707 р. — титул князя Російської держави. У близькому оточенні гетьман говорив після цього, що «Александр Данилович публично о княжение себе черниговское просил, через которое стелет и готует путь до гетманства». Петро I у кампанії 1706 р. ніби навмисне підпорядковував козацькі війська Меншикову. Про бажання улюбленця царя стати зверхником в Україні свідчили як російські генерали, так і його поведінка.

Усна інформація з Батурина повинна була заінтригувати Петра I й дати Меншикову та іншим царедворцям козир у руки для усунення небажаного для них авторитетного лідера, з яким належало рахуватися під час запровадження адміністративних реформ у Гетьманщині. Їхніми руками старшина прагнула розчистити поле для приходу до керма в Україні нової особистості, а відтак і перегляду договірних умов 1687 р., внесення у них радикальних коректив,

вигідних Батурина. Невідворотність шведського нашестя сприяла б зміцненню позицій української старшини у стосунках з російською владою. Крім того, з новим гетьманом, Данилом Апостолом, за сприятливих обставин можна було подбати про перспективи України як самостійної держави.

У зв'язку з тривалою відсутністю царя в Москві записаний усний донос ченця Никанора довго лежав без руху. Тільки у грудні з ним ознайомився цар. Оскільки в доносі не називалося жодних конкретних фактів «зради», а лише відчувалася образа на гетьмана, Петро I не надав написаному значення. Він не був посвячений в інтриги Меншикова (останній, до речі, також отримав у лютому 1708 р. одну з копій доноса. — Авт.) і відразу визначив адресоване йому звернення як черговий наклеп на вірнопідданого гетьмана.

Кочубей, не отримавши з Москви жодного повідомлення про реакцію царя, вирішив повторно послати від себе посланця. Ним став довірений колишнього полтавського полковника Івана Іскри Петро Яценко.

У січні 1708 р. він передав царевичу Олексію головні пункти звинувачень Кочубея: а) Мазепа має зносини з польським королем Лещинським про відрив України від Росії й про підданство Польщі; б) якимось Мазепа очікував приїзду до Батурина царя Петра й сподівався свого арешту, а тому наказав своїм сердюкам: якщо зчиниться колотнеча в його покоях, стріляти в кожного; коли ж приїхав не цар, а урядовець Кікін, то Мазепа розпустив сердюків; в) він залякує запорожців царським наміром викоренити їх, чим підбурює проти царя. Інші подробиці «зради» генеральний суддя, за свідченням Яценка, мав передати особисто.

Розрахунок Кочубея на те, що його сигнал стане поштовхом до розкручування спільно з московськими урядовцями маховика зміщення гетьмана, не виправдався.

Царю, по-перше, було не до Мазепа. Карл XII у кінці 1707 р. вже розпочав свій похід на Московію. 6 січня наступного року Петро I виїхав у Гродно, до якого наближалися шведи. Неспокійно було й на Дону й півдні України, де розгорталася повстання Булавина. Ці події, а також хвороба монарха (лихоманка) не сприяли ворогам гетьмана. Петро I сповіщав його 10 березня, що з цих причин він «сие дело отложил было до свободного времени».

По-друге, навіть повторні малоконкретні повідомлення від наближених Кочубея не містили переконливих аргументів про «зраду». Звинувачення загального характеру лише впевнили царя, що генеральний суддя інтригує проти гетьмана. Визначення Петром I доносу як наклепницького змусило слідство у відповідному дусі ставитися до всіх 33 доносних пунктів, які виклав письмово й подав Кочубей у Вітебську. Розслідування в справі фактично не провадилося. Мазепа також посприяв цьому. Ще перед прибуттям генерального судді до царських урядовців 24 лютого 1708 р. з Фастова було відправлено до царя гетманське посольство у складі тільки-но призначеного стародубського полковника Івана Скоропадського, полкових суддів Івана Романовського й Івана Карла та канцеляриста Данила Болбота. Довірені люди Мазепи їхали не з порожніми руками. Як повідомлялося на Бендерській комісії, гетьман «у справі Кочубея дав цареві 2000, Головкінові 1000, Долгорукову 600, Шафірову 500 дукатів».

Матеріальне заохочення Петра I та придворних, схоже, суттєво вплинуло на орієнтири слідства. Так, Василь Чуйкевич, який інформував свого свата про таємні зносини Мазепи у Києві з поляками та підозрілі розмови останнього з ними, навіть не викликався (як Апостол) у Вітебськ.

Зрозумівши, що слідчі гнуть свою лінію й фактично стали на захист гетьмана, генеральний суддя відступив і взяв вину на себе.

Не знаючи про перебіг розслідування, побоюючись викриття й арешту, І.Мазепа вживав додаткових заходів для утримання своєї влади. У лютому-березні 1708 р., щоб сплутати плани донощиків, він заохочує низку старшин призначеннями на відповідальні посади. Реєнти генеральної військової канцелярії Пилип Орлик та Василь Чуйкевич стають відповідно генеральним писарем і генеральним суддею. Київським полковником він призначає Федора Коровченка, а стародубським – Івана Скоропадського.

Орієнтовно у кінці квітня або на початку травня генеральний обозний Іван Ломиковський, полковники Апостол, Горленко та Зеленський після отримання від царя депеші, що донощикам «никакая вера не подастся», звернулися до гетьмана з проханням, «чтоб и о своей и о общей всіх цілості промышлял, обіщая, при его

достоїнстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоять, и в наиболшом нещастю не отступать его, яко вожда и рейментара своего». Старшинами була складена присяга, яку гетьман особисто відредагував. У Білій Церкві вони присягнули йому «с цілованиєм креста и Евангелія святого», а він – їм. Як бачимо, старшини, змирившись із реаліями, вирішили продовжити розпочату справу, підбурюючи Мазепу діяти активніше.

Гетьман, якого вони підозрювали у боягузстві, у переломний момент вибору в жовтні 1708 р. у гніві показав їм універсал Станіслава Лещинського, листи канцлера Яблоновського, підканцлера Великого Князівства Литовського Щуки, засвідчуючи цим, що він вів таємні зносини про майбутнє України задовго до приходу шведів. Грубість і невдоволений тон Мазепи під час обговорення з полковниками питання про відхід від Петра I («...а для чого Вам о том прежде времени відать? спуститесь вы на мою совість и на мое подлое розумішко, на котором вы не заведетея болш»; «вы не совітуєте, токмо о мні переговоруете, бери вас чорт!») вказують не тільки на напруженість ситуації, а й на те, що гетьман уже знав із депеш Головкина імена головних замовників доносу Кочубея.

1708 р. об'єднав радикалів і великого конспіратора. Особисті образи, з'ясування стосунків гетьмана відійшли на задній план заради інтересів України.

Очікуваної відставки Мазепи не сталося. Вагомість за наказом царя 14 липня 1708 р. у Борщагівці Кочубея та Іскру стратили¹. Важко погодитися з думкою, що це були «жертви Мазепи». Генеральний суддя та колишній полтавський полковник, на нашу думку, стали жертвами ініціаторів зміни гетьмана, ілюзії щодо переоцінок ймовірності такої зміни.

Категорична думка історика Я.Тинченка, що «у загибелі української держави Івана Мазепи було також повинне захоплення гетьмана шістнадцятирічною² дівчиною» — ефектна, але не відповідає істині.

Не донос Кочубея став детонатором організації антимосковського повстання в Україні, а брутальний наступ московського абсолютизму на

¹ Також царським указом від 15 липня 1708 р. було відправлено в Архангельськ і зараховано на військову службу 11 осіб із челяді Кочубея.

² Це питання, до речі, дискусійне. Василю Кочубею у 1708 р. було вже 68 років. У документах немає повідомлень, скільки прожила Мотря до 1704 р. Можливо, їй було 20—22, а то й більше років.

українську автономію. Гетьман, занепокоєний майбутнім краян, посилав таємних уповноважених до Лещинського та шведів ще у другій половині 1707 р. Генеральний суддя свідчив про Мазепу на допитах лише у квітні наступного року. До всього виступ проти Москви планувався, готувався й організовувався ще раніше. Він був своєрідним планом-максимумом усього життя Івана Мазепи та багатьох його соратників.

Донос, а ще вірніше — слідство щодо нього, лише потяжчив реалізацію цього задуму, фактично примусив гетьмана приймати доленосне рішення в умовах, коли обставини склалися не на користь стратегічного плану. Але якби у 1708 р. Мазепа залишився союзником Петра I, то ім'я гетьмана згадувалося б у іншому контексті. Загибель Батурина надовго зруйнувала надію на створення самостійної держави.

Водночас виступ мазепинців показав Московії, що Україна — не губернія, в якій можна правити губернаторами. Це — край, в якому поважають волю й традиції та беруться за зброю, коли нищаться права людності.

Царизм не випадково наважився ліквідувати автономний устрій у Гетьманщині не в 1708—1710 рр., як намічалось, а лише в кінці XVIII ст. У цьому хоча й невелика, але перемога мазепинців.

Розділ 21

ВИРІШАЛЬНИЙ КРОК

Уранці 24 жовтня 1708 р. Мазепа востаннє бачив Батурина, який покидав після напруженої ночі, що минула за з'ясуванням обстановки, підготовкою важливих розпоряджень. Найважливішим із них було не пускати московське військо у гетьманську резиденцію.

Переправившись із полками через Сейм, гетьман ніби скинув із себе багаторічний тягар попереднього осоружного життя високопоставленого лакея царського режиму. Ще у суботу, 23 жовтня, він вів з Олександром Меншиковим подвійну гру: вислав увечері назустріч йому під Мену російського полковника Івана Анненкова з листом про своє нове місцеперебування. Насправді ж йому не

потрібний був в останні хвилини небажаний свідок. На день-два гетьманська тактика завадила вищому російському командуванню розібратися в ситуації.

Виступ із резиденції без попередження у напрямі шведського війська загалом завершив реалізацію таємного багаторічного задуму Івана Мазепи. Доленосний крок у житті українського народу не був «особистою» авантюрою гетьмана, як писали про це окремі історики. Навіть у Коропі Мазепу не полишають вагання. Спійманий царськими церберами Андрій Войнаровський свідчив на допиті 25 листопада 1716 р., що у цьому містечку «гетьман тоді розмірковував, чи йти йому до короля, чи облишити цей намір. Полковники й Орлик були на нього роздратовані за це, докоряли йому, що коли вже маєте намір, те й робіть».

Події жовтня 1708 р. розгорталися не за сценарієм, про який мріяв Мазепа. «Албо ж я дурак прежде времени отступать (від царя. — Авт.), — говорив він у 1707 р. Орлику, — пока не увижу крайне нужды, когда царское величество не доволен будет, не токмо Украины, но и государства своего, от потенции шведской оборонить». Вирішальної ж битви не відбулося. Шведська армія терпіла нужду, була розпорошена й не завдала дошкульної поразки росіянам. Несподіване рішення Карла XII йти у Гетьманщину взагалі змінювало ситуацію не на краще для українців, територія яких потрапляла у вир воєнного протистояння. Невипадково, дізнавшись про те, що Карл XII повернув в Україну, Мазепа запально вигукнув у колі своїх однодумців: «Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска Великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!» Вимушеним таке рішення було й для Карла XII, який перед тим планував іти прямо на Москву. На випалених російською армією територіях шведське військо опинилось у безвиході — почався голод. 11 вересня 1708 р. біля села Стариці Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти?

«Король одного разу увійшов у мою палатку і сказав, щоб я порадив йому, яким би чином посунути далі армію, — написав у своїх спогадах генерал-квартирмейстер Гілленкрот. — Я відповів: «Не знаючи плану вашої величності і

накресленої вами дороги, я не можу повідомити і своєї думки». Король відповів, що у нього немає жодного плану».

За порадою Гілленкрока військо повернуло у Сіверський край. Маємо ще одне важливе свідчення про брак погодженості у діях між шведським королем та гетьманом. Головний королівський міністр граф Піппер, який потрапив у полон після Полтави, у своїх записках розповідає, як його допитував сам цар. «...Запитав мене Й.Ц.В. (Його Царська Величність. — Авт.), чи не Мазепа дав причину для того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну? — читаємо у його спогадах. — Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й.К.В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й.К.В. Цар: «То ви хіба через Поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну?» Я: «Ні, се ще менше: Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвилі, коли він при названій місцевості прислав нам свого посла і через нього запропонував Й.К.В., що хоче піддатися Й.К.В.»

Не сприяли успіхові мазепинців і шведів також інші обставини: за наказом царя, починаючи з квітня, гетьман відсилає у Польщу Київський, Гадяцький та Білоцерківські полки (5000 козаків), улітку в Литву та Білорусію — Стародубський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський (у Литву пішло 4500 городових козаків та 1600 компанійців, у Білорусію — 3000 козаків). Полтавський полк ще не повернувся з Дону. Не виконувати вказівок Москви, коли набула розголосу справа з доносом Кочубея, а військо шведів було далеко, гетьман не міг. Тож військові підрозділи Гетьманщини один за одним ставали під московські прапори й виконували найбільш чорну роботу за планами царського командування.

Об'єктивно обставини склалися так, що, попри згадані несприятливі для повстання умови, партія змови проти Петра I вже запрацювала на повну силу й не могла відступити від наміченого. Генеральна старшина ще у Борзні радила гетьману, «даби немедленно до короля шведского посылать с прошением о протекции». В умовах діяльності розгалуженої мережі царських агентів-донощиків подальше перебування у невизначеності з чітко виявленою антипетровською позицією могло призвести до тяжких наслідків. Керівна

верхівка Гетьманщини у жовтні 1708 р. жила так насторожено-напружено, що будь-який словесний натяк, наказ із царської резиденції сприймала як підступ, хитрість, як викриття їхнього задуму. Навіть розширити коло співзмовників для них було проблематично. Не могли прихильники Мазепи й відкрито оголосити мобілізацію. Російські гарнізони та війська на терені Гетьманщини швидко б завадили їй. Тож, раз заявивши про виступ проти Петра I, полковники бажали конкретного діла. Вони ждали повстати супроти Москви, а не бути при ній, очікуючи несподіваних репресій. Їхній тиск, безперечно, став вирішальним у визначенні Мазепи. Але не тільки. При всіх тверезих розрахунках гетьман як український керманіч фактично не мав іншого вибору. Петро I своїм жорстоким ставленням до людної на територіях, до яких наближався Карл XII, не міг не викликати у патріота своєї землі антипатії та невдоволення. Спочатку за наказом царя були спалені білоруські села. Шведське військо просувалося випаленою територією, у нього закінчилися харчі.

«Голод в армії росте з кожним днем,.. — писав у вересні шведський учасник походу. — Як же ми будемо існувати в цій жахливій пустині?» Французький посланник у Польщі Безенвальд 17 вересня 1708 р. отримав повідомлення з армії: «Цар наказав при нашому наближенні спалювати [все]...» Того самого дня шведський перекинчик Нейман свідчив, що підрозділи армії Карла XII «йшли все по місцях горілих».

Ще 9 серпня 1708 р. Петро I надіслав Миколі Інфлянту указ: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у одного передом и везде провиант и фураж, такоже хлеб стоячий и в гумнах или житницах по деревням (кроме только городов), Полской и свой леса жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельници такожь жечь, а жителей всех висилать в леса с пожитками и скотом в леса... А ежели где поупрямитца вытить в леса, то и деревни жечь. (...) Також те деревни, из которых повезуть, жечь же».

Першими запалали села Стародубщини. Як повідомляв 12 жовтня 1708 р. Федір Бартенєв, «деревни и мельници кругом неприятеля все палили».

Козаки Ніжинського, Лубенського й Переяславського полків, побачивши це, почали тікати разом із цивільним населенням.

Вигнаним із спалених сіл мешканцям не залишалося нічого іншого, як, довідуємося з донесення того ж таки Ф.Бартенева, «собрася компаніями» в лісах і, звичайно, вважати своїм ворогом шведів, через прихід яких вони потрапили у таку скруту.

Військова рада російського командування прийняла рішення у разі можливого відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп.

Палали за царським наказом села та містечка й на іншому боці України. 26 жовтня 1708 р. російське військо випалило козацький Донецьк! «...И их, воров, — читаємо у «Зведенні бойових реляцій», — многих побили и покололи, а которые, виддя свою погибель, бросались в реку Дон вплавь, многие потопли, а других на плаву пристреливали». Придушуючи повстання під проводом українського бахмуцького отамана Кіндрата Булавіна, московське військо спалило перед тим Бахмут (нині Артемівськ Донецької області), Тор (нині Слов'янськ Донецької області) з 7 тисячами населення, кількасот хуторів, поселень українських та російських козаків. Причому, як написав у своїх спогадах головний каратель, лейб-гвардії полковник Василь Долгорукий, тієї пори «побито и перевешено» понад 28 000 мешканців цих країв.

Численні біженці з Білорусії та півдня України посіяли на Гетьманщині панічні настрої. На півночі Чернігівщини, у Горську, 21 жовтня 1708 р. Меншиков висловив царю свій подив: «Здешнего Черниговского полку толко с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис последних, а не старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да того ж часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать». До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дубята, докотилися чутки про спалення Мглину, Березни, Мени та інших «знатних» містечок.

Таким чином, нашість військ Карла XII з Білорусії в Україну, викликане голодом та випаленням сіл і містечок у напрямку його руху, прирікало на руйнацію й Гетьманщину. Наслідки цієї руїни при будь-чій перемозі (чи то Карла XII, чи то Петра I) стали б фатальними для України. Фактично вона була б

знесена з лиця землі. Якби Мазепа слухняно виконав наказ Петра I й пішов з Прилуцьким, Лубенським, Миргородським та компанійськими полками на з'єднання з російським військом, він би став не тільки мовчазним свідком випалення рідного краю, а й співучасником цього злочину.

25 жовтня гетьман переправляється через Десну за 4—5 кілометрів від Коропа, біля села Оболоння. Разом із ним були його однодумці: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні осавули Михайло Гамалія та Дмитро Максимович, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний хорунжий Іван Сулима; полковники: миргородський — Данило Апостол, прилуцький — Дмитро Горленко, лубенський — Дмитро Зеленський, київський — Федір Коровченко, компанійський — Гнат Галаган, сердюцький — Яків Покотило; писарі: Яків Гречаний, Михайло Ломиковський, Іван Максимович; небіж Андрій Войнаровський, канцелярист Антонович та інші.

На другий берег Десни Мазепа нібито взяв із собою лише 1208 старшин, компанійців і козаків. Так свідчив спійманий пізніше запорозький отаман Тимофій Полугер¹, якого Мазепа відрядив із листом до Івана Скоропадського. На допиті він зазначив, що з гетьманом переправилась частина полків Кожухівського, Андріяша й Галагана, чисельністю не більше тисячі козаків, та понад 200 козаків із Прилуцького, Лубенського й Миргородського полків. Це збігається зі свідченням на допиті сотника Прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпанщики и их прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек не ведает». В «тысячи с полторы» оцінює мазепинську гвардію «Журнал или Поденная записка... Петра Великого» (1708).

Російська історіографія вже від моменту переправи Мазепи через Десну констатує його поразку, мовляв, козаки, зрозумівши, куди йдуть, відразу розбіглися. І для аргументації використовує приблизні плутані обрахунки — свідчення пізніших свідків, в основному зі шведського боку. Насправді ж, як

¹ Його стратили у Лебедині.

показують і ті свідчення, й інші, Мазепа мав 5—6 тисяч шабель, але (!) під Коропом. Про це, очевидно, була поінформована шведська сторона. Переправляти їх із кіньми одним поромом на другий берег річки не було ніякої рації. Адже ще з Борзни назустріч Карлу XII вирушив посланець від Гетьманщини Іван Бистрицький із повідомленням про те, що шведське військо з багатьма поромами очікується біля Макошиного, тобто на батуринському боці.

Переправа 1200 старшин, компанійців і козаків, очевидно, й так зайняла 25 жовтня весь день. Решта війська не була залишена напризволяще: забезпечивши охорону гетьману й старшинам, за наказом командування вона повернулася у Батурин. Тепер охорону Мазепі міг надати й Карл XII. Ще 25 жовтня, коли до Батурина приїжджав Меншиков, у фортеці не було Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків. А вже під час облоги гетьманської столиці — 31 жовтня — 2 листопада — вони перебували у складі залози.

На другому березі Десни, як оповідає «Історія Русів», гетьман виголосив перед військом палку промову, в якій виклав основні причини, чому вони сьогодні повинні діяти саме так, а не інакше. Переказ її невідомим автором загалом досить вдало передав патріотичний дух задумів Іван Мазепи, щирість його намірів:

«Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. (...) Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли король шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця, короля Лещинського; і вже

тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен».

Гетьман розповів козакам про домовленість, яку вже нібито уклав із Карлом XII: «...*випросив у нього нейтралітету* (виділення наше. — Авт.), себто не повинні ми воювати зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві».

Ця важлива деталь у планах гетьмана підтверджується ще одним достовірним документом. Дізнавшись про спалення Батурина, як згадує Орлик, Мазепа сказав, що планував привести шведське військо у свою резиденцію й там «писать до царского величества благодарственный за протекцию его лист и в нем выписать всі наши обиды преждние и теперешние, прав волностей отятие, крайнее разорение и предуготованную всему народу пагубу, а на канец приложить, что мы как свободні под высокодержавною царскаго величества руку для православного Восточнаго единовірія приклонилися, так, будучи свободным народом свободні теперь отходим, и за протекцию царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитие Христианское простирать, но под протекцию короля шведского совершеннаго нашего освобождения будем ожидать, которое он... надіялся не войною, но покоем, через трактат получить, и будто хотіл короля шведского всякими способами до тогож с царским величеством покою преклонять».

Отже, гетьман задумував безкровне здобуття Україною незалежності. Він розумів, що цей шлях найбільш виграшний і позитивно буде сприйнятий людністю. Головний зміст цієї промови за переказами свідків відтворив у своєму щоденнику учасник походу Даніел Крман:

«Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату... Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карло ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він — Мазепа — є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєднались до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли».

Хоч відстань від Оболоння Коропського району до Гірок, де розмістилася шведська штаб-квартира, становить приблизно 50 кілометрів і її можна подолати кінним ходом за 1—2 дні, перша зустріч Івана Мазепи з Карлом XII відбулася лише 29 жовтня, тобто через чотири дні після переправи.

Причини цього зволікання, на нашу думку, спростовують звинувачення Мазепи у попередній договірній постатейній домовленості з Карлом XII. Отримавши від гетьмана й старшин послання без підписів про те, що шведське військо чекають біля Макошиного, король не поспішав на з'єднання з українцями. Його не могла не насторожити несподівана поява біля вказаного місця корпусу Олександра Меншикова. Може, Мазепа підступно заманює шведів у пастку? Донесення розвідки, безперечно, сприяло виникненню подібних підозр.

Рух незначної частини гетьманського війська у напрямку на Орлівку, тобто у бік від Гірок, також доводить, що Мазепа не знав достеменно, де розташована штаб-квартира Карла XII.

Два командири шведських драгунських полків — Гільєм і Гілленштієрна, на переговори з якими гетьман послав генерального обозного Івана Ломиковського

та Генерального писаря Пилипа Орлика, були здивовані появою в їхньому розташуванні гетьманців і спершу запідозрили в цьому якийсь ворожий підступ.

Насторожила полковників і нейтральна позиція, на яку стали мазепинці, коли 26 жовтня на шведські полки напав російський підрозділ. Козаки не взяли жодної участі у відбитті атаки. Це знову ж таки підтверджує попередні наміри Мазепи та його підлеглих: обійтися без кровопролиття.

Все це, зрозуміла річ, не прискорило зустрічі між двома керманичами. Шведська сторона вичікувала й намагалася переконатись у щирості намірів Мазепи. На жаль, це зволікання зіграло фатальну роль. У нотатках шведського полковника Гілленштїєрни знаходимо такі справедливі рядки: «На вищезазначених квартирах (в очікуванні зустрічі з Карлом XII. — Авт.) простояв полководець з своїми людьми два дні, аж поки не дістався до короля, що було для нас великим нещастям, бо ворог в такий спосіб виграв час, атакував столицю України».

Шамбелян Карла XII Адлерфельд у своєму щоденнику залишив запис урочистого прийому королем Мазепи. Він повідомив, що гетьмана супроводжували старшини й близько тисячі козаків. Перед ним несли знаки його гідності: бунчук і гетьманську булаву. Мазепа виголосив латинською мовою «коротку, але виразну» промову. У ній він просив «прийняти козаків під свій захист і дякував Богу за те, що король вирішив звільнити Україну від московського іга».

Деталізують основні моменти промови інші свідки. Так, шведський хорунжий Петре у своєму щоденнику записав: «Він просив ласки у його Королівської Величності, щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до цього часу був нашим ворогом». Інший шведський учасник походу, Вейге, зазначав: «Просив дуже покійно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведіння росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на те, що вони досі ішли за ворожими хоругвами не по власній волі, а тільки присилювані до того московським ярмом».

Із цих документальних повідомлень дізнаємося, що Мазепа, який «висловлювався з таким розумом і мистецтвом», дуже сподобався Карлу XII. Король говорив про важливі справи з гетьманом зранку до обіду. Потім для нього, старшин і навіть козаків були накриті столи. Так започаткувався союз між Карлом XII та українцями. Союзницький договір між Україною й Швецією був укладений тими ж днями у Гірках на Новгород-Сіверщині. Оригінали його не збереглися. До нас дійшли тільки копії договірних статей 1710—1711 рр., а також рукопис Пилипа Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Борщакком й опублікований у 1925 р. у Львові. У ньому також вміщено текст угоди між Україною й Карлом XII:

«1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.К.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані й вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й

небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч».

За всіма ознаками це справжній документ, який був вироблений 29—30 жовтня 1708 р. в Гірках. 30 жовтня Мазепа писав Івану Скоропадському, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»¹. 30 жовтня Мазепа наказав Скоропадському здати шведам Стародуб, винищивши московський гарнізон. Батурин ще не був спалений, тож це цілком відповідало реаліям кінця жовтня. Відголосок згаданого договору зустрічаємо у російських джерелах, опублікованих Бутурліним у 1821 р.: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти Його Величність Короля Шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські».

Р.Млиновецький вважає, що у 1708 р. «старшина була, безперечно, не втаємничена в те, як стояла справа», а тому згадана «угода стала пізніше відомою» Орликові. Насправді це не так. Ще під час Бендерської комісії у 1709 р. близькі до гетьмана люди у листі до Карла XII писали: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясно-вельм. гетьмана Мазепу прагнення, *щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний*» (виділення наше. — Авт.). Незалежність України як головна умова — такою була основа військового союзу мазепинців і шведів. У присязі гетьмана, цитованій на тій самій комісії, йдеться про те, що він мав за свій «обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів *за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати*» (виділення наше. — Авт.), усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма *й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану*» (виділення наше. — Авт.).

¹ Асекурація — зобов'язання, гарантія.

Але старшини розпитували у Бендерах Карла XII не про умови договору. У зверненні до шведського короля вони писали, що «досьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність Запорозького Війська? Тому Запорозьке Військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо нього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові й щодо них запевнив його королівський маєстат».

Як бачимо, тут ідеться насамперед про можливі плани Мазепи щодо устрою незалежної України. Під час невдалої війни розмов про це, очевидно, у його найближчому оточенні ще не було. Тоді вирішувалося найпекучіше: здобуття свободи. На жаль, Мазепа не дожив до того дня, коли його однодумці створили першу Конституцію України, документ, за яким мав жити український народ у незалежній країні.

Розділ 22

ПЕРША КРОВ

Меншиков збирався 23 жовтня їхати у Борзну до «вмираючого» Мазепи, але, прибувши днем пізніше в Мену, з подивом дізнався про те, що хворий гетьман уже у Батурині. Звістку про це привіз полковник Анненков, якого хитро відрядив од себе Мазепа з дорученням «объявить про свой приезд» у гетьманську столицю, щоб той не бачив підготовки гетьманського війська до переходу на бік Карла XII.

Меншиков відразу наказав полковнику направити у Батурин посильного з повідомленням про свій приїзд. Раптова втеча з штаб-квартири російського корпусу у Горську небожа гетьмана Андрія Войнаровського, а тепер несподіваний переїзд Мазепи з Борзни у гетьманську резиденцію насторожили князя. Його охопило передчуття чогось лихого.

Прибув до Мени й стурбований незрозумілою ситуацією в Гетьманщині київський губернатор Дмитро Голіцин. У ніч з 24 на 25 жовтня вони вдвох переправилися через Десну й поїхали навпрошки до гетьманської столиці. В обідню пору, підїхавши до стін міста, царські сановники остаточно переконалися, що з ними затіяли якусь небезпечну гру.

«...А при Батурине токмо Анненков полк нас встретил, — інформував Меншиков царя. — А сердюки все, также и прочие тутошние жители, убравшись, в замок засели, и, разметав мост, стояли по городу в строю з знамены и с ружьем и с пушками, к которым посылал я полковника Анненкова ради розговору, для чего так с нами, яко с неприятелями, поступают. И его, полковника, в город не пустили, також и к нам из города никого не выпустили; а отвечали з города, что чинят они по указу. И видя мы такой их злой поступок, вскоре от Батурина поехали до Короба (Коропа. — Авт.), где чаяли его, гетмана, застать». За документальними даними, їдучи від Батурина вздовж Сейму, Меншиков і Голіцин отримали важливу інформацію спочатку в Обмачеві — від козака Семена Соболевського, а згодом у Нових Млинах — від канцеляриста мазепинської канцелярії Семена Боровського та його молодшого брата Михайловського, які «прежде все объявим о его зменника Мазепы за Десну, к шведу, отшествию». Про це довідуємося від самого Боровського, який написав, будучи вже бахмацьким сотником, прохання про належну віддяку йому за «верность». Очевидно, що згадані повідомлення були на той час досить обережні, без оцінок, і стосувалися лише маршруту руху гетьманського війська.

Все ж вони дали підставу Меншикову зробити невтішні висновки. «И через сие злохитрое его поведение за истинно мы признаваем, — підсумував він 26 жовтня у своєму рапорті Петру I, — что, конечно, он изменил и поехал до короля швецкого, чему явная есть причина и то, что племянник его, Войнаровский, будучи при мне в прошлой пяток, то есть в 22 день сего октября в самую полночь, без ведома и с нами не простясь, к нему уехал». До цього висновку Меншикова підштовхувало й те, що у похід гетьман не взяв із собою жодного російського полку.

Після відправлення рапорту до царя драгуни спіймали гінця прилуцького полковника Дмитра Горленка. При ньому був лист, адресований у Прилуки полковому судді, який заступав полковника на час його відсутності. Цього разу Меншикову потрапило до рук красномовне свідчення «зради» гетьмана. «Мой ласкавый приятелю, господине судия наш полковый Прилуцкий, — писав Горленко, — ознаймую вашей милости, за Божию помощью, щасливо пребыли мы с ясновельможным добродеем нашим паном гетманом 26 числа месяца октоврия до шведского войска, где всех нас с приналежитою обсервациею любовне приняли. Яко изустно вашей милости приказывал, так теперь и повторяючи, пишно приказую, дабы всякую вместе осторожность имел, людей пресмыкающихся по месту перестерегал, также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны места. А бысте имели ежели от неприятели, на вас наступающагося, боронитца, что все дабы было с пилным вашей милости доглядом и стараньем, пишно приказуем, и жичим ему ж доброго здоровья (...) Для чего и для каких причин с шведскими войсками совокупились, будет уневерсалами его милости пана гетмана, нашего добродее, в скором часе всей Украине объявлено, ибо не для какой приватии, но для добра всего поступства их волностей».

Це послання було найвагомішим аргументом, що свідчив про перехід Мазепи на бік Карла II.

Першу звістку від Меншикова про цю подію Петро I отримав 27 жовтня. Вона була для нього цілковитою несподіванкою.

«Писмо ваше о нечаянном никогда злом случае измены гетманской мы получили с великим удивлением, — відповідав цар своєму улюбленцю. — И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустит войску казацкому, при Десне бывшему, переправливаться за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы то им помешали. А полковникам и старшине вели, сколько возможно, ласкаво призывать и говорить им, чтоб они тотчас ехали сюды для обрания нового гетмана. И буде полковник Миргородций где в близости обретаецца, то прикажи его сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию

нашею, потому что он великий неприятель был Мазепе. Також и вы немедленно приезжайте».

Хоча Меншиков і надіслав у своєму донесенні тяжке звинувачення, достатніх й переконливих доказів про «зраду» Мазепи він усе ж таки не навів. Цар з огляду на це вирішив почекати з офіційними присудами. Адже, як і в попередні роки, могло статися якесь непорозуміння. Тому тональність указу від 27 жовтня генеральній старшині, полковникам, сотникам, курінним отаманам і всьому «войску малороссийскому, стоящему по Десне и во иных местах против неприятеля» ще досить стримана:

«Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа безвестно пропал, и сомневаемся мы того дня, не по факциям ли каким неприятельским». Він наказав старшинам негайно прибути до нього в обозну резиденцію.

Та вже наступного дня, 28 жовтня, Петро I отримав переконливі свідчення того, що Мазепа все-таки його «зрадив». Цар миттєво видав «Указ ко всем жителям Малой России», в якому сповіщає, що «гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крепостное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Шведскому, по договору с ним и Лещинским, от Шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение Полское и церкви Божий и святых монастыри отдать во унию». Такий самий указ надсилається всьому Запорозькому Війську, видаються інші термінові розпорядження. Їхнє оперативне поширення в Гетьманщині стало фатальним для мазепинців. Петро I перехопив ініціативу в свої руки. Його вказівки посіяли сумніви серед козацтва та старшини й нейтралізували значні сили гетьманців, які не були посвячені в мазепинський задум. Несподіваний перехід Мазепи на бік шведів та обережність, виявлена при цьому, залишали багатьох військовиків у непевному становищі. До цього вони вірно служили царю, православній вірі, шведи були їхніми офіційними ворогами, у війні з ними загинуло чимало українців. Зрештою, всі готувалися до зустрічі з ворогом разом із російськими полками, й тому приховування верхівкою від основної маси «самостійницької»

ідеї призвело до того, що козаки, залишені напризволяще, змушені були підкоритися царському наказу. Бо іншого й не було! Ніхто не оголошував Гетьманщину в стані війни з Росією! Це був стратегічний прорахунок мазепинців. Їхнє вагання й розрахунок на те, що цар похопиться запізно, коли вже відбудеться зустріч Мазепи з королем Карлом XII, стали причинами наступних трагічних поразок. Навіть ті гетьманці, які співчували ідеї самостійної України й могли стати під мазепинські прапори, як це зробили батуринці, нічого не знаючи про розгортання повстання за незалежність, змушені були виступити в ролі помічників Петра I. Радянські історики В.Дядиченко, В.Шутой та інші на багатьох прикладах тенденційно намагалися довести, що народ не підтримав мазепинців, тому що він був вірним союзником Московії. Це, здебільшого, не так. Населення Гетьманщини нічого не знало про плани своїх зверхників, а тому й не встигло зробити вирішального вибору.

Мазепа лише 30 жовтня 1708 р. з Дігтярівки на Новгород-Сіверщині відправив стародубському полковнику Івану Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію й просив його вигнати росіян із міста. Але ще 27—28 жовтня у Стародуб один за одним надійшли три царські укази, які привели у готовність російський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, слухняно виконувала царські розпорядження.

До всього лист Мазепи, адресований стародубському полковнику, не потрапив до адресата: Полугер, який його віз, був схоплений росіянами.

Про те, що І.Скоропадський та його ополчення співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ — донос Данила Забіли. «Маркович (Андрій. — Авт.) с сестрою своєю гетманшею Скоропадскою держали мене под караулом,.. — пише він. — Во время зміны Мазепы, за измінника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одоліет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гнівом, мовячи: «что тебе до того и проклятым за что ты зовеш Мазепу? — Як Мазепа выиграет, гді ты подінишся? — отсе тебе смерть кортить!..» Потом вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухові, и видя, же я спорусь з А.Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобные

слова многие, которых не могу вспомнить, токмо сие мні в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа — в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. — А ты хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»

Відомо, що Іван Скоропадський приязно ставився як до родин «ізмінників», так і до учасників «змови» проти царя. Він наділив маєтностями дітей та онуків страчених Чечеля, Терновського й Нестеренка, померлого під арештом Трощинського, а також гадяцького полкового писаря Ситенського; слуг Мазепи — Добрянського й Деульського; родичів гетьмана — Топольницького, Самойленка та багатьох інших.

Водночас скарги, доноси й «прошення» основного винуватця загибелі батуринців — Івана Носа — залишалися в основному без відповіді чи задоволення. Царський вірнопідданий, мов у насмішку, не отримав за свої «заслуги» жодного села! Коли він, бажаючи загарбати маєтності прилуцького полковника Дмитра Горленка, «бил и пробил голову» його синові Андрію, Скоропадський наказав провести розслідування. Як свідчив потерпілий, «Нос был обвинен; и приказал было гетман Носу «погодить мені и возвратить мені просторы и убытки, счетом сто червонцев; но отдал мне Нос только 57 червонцев».

На жаль, майбутній гетьман, приїхавши за наказом Петра I до царського обозу, не знав про рішення Мазепи й змушений був, попри всі свої симпатії до останнього, підкоритися царю й виконувати осоружну місію.

Рішучі царські мобілізаційні заходи на терені України, наклепницькі щодо Мазепи укази, присутність на Придесенні великого російського війська поставило не готове до походу козацтво у становище настраханих заручників, які діяли всупереч своїм симпатіям, помислам, підкоряючись волі сильної влади. Позбавлені оперативної інформації, містечка затаїлися в драматичному очікуванні змін. Непросто було визначитися, відшукати для себе та близьких найкращий варіант порятунку у війні, що загрозливо й невпинно насувалася. У ці «указні»

дні, мало що знаючи про дії мазепинців, їхню силу й наміри, розгублене населення підкорялося моменту.

Трагічно склались у цьому зв'язку долі козаків охотницького полку, який був відправлений Мазепою з Борзни 19 жовтня 1708 р. на вимогу канцлера Головкина. На той час верхівка Гетьманщини вже надіслала до Карла XII свого посланця Івана Бистрицького з посланням без підписів. Але, не отримавши відповіді, не могла діяти відкрито. Зрозуміло, що охотницький полковник, вирушаючи з полком, був поінформований про це й у складний час мав діяти за задумом мазепинців.

У Новгороді-Сіверському нічого не знали про плани Мазепи. Тим часом 20 жовтня за 12 кілометрів від міста, у селі Шептаках, зупинився загін шведського генерала Крейца. Спійманий росіянами шептаківський в'їт на допиті свідчив: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И от, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого хлопец Усович и взял его, войту, с собою в деревню Шептахи, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептахи к пану Быстрицкому, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, войте, отвесьть швецких людей на дорогу, которою идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войсква тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал его, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкий при шведе ходит свободна».

Оскільки росіяни допитували в'їта у Новгороді-Сіверському 20 жовтня, стає зрозумілим, що шведи запізнились увійти у місто буквально на якусь годину. Їх випередив московський загін під командуванням Григорія Чернишова. Шведи діяли нерішуче з вагомої причини: у їхньому тилу, поблизу села Печенюги (а отже, й сусідніх Шептаків), о 14 годині 20 жовтня велика російська військова частина під командуванням Генерала Миколи Інфлянта несподівано зіткнулася з піхотою Карла XII. Відбувся жорстокий бій. «И за помощью Божиєю, пехотній баталион збили, и одного баталиона осталось только человек з 20...», — повідомляв генерал царю. 22—23 жовтня гарнізон Новгорода-Сіверського, у складі якого вже були російський полк та козаки Новгород-Сіверської й Топольської сотень, отримав підкріплення. У фортецю ввійшли Бутирський полк під командуванням Беліардія та сердюцький полк. Дещо згодом тут розташувалась і велика російська частина генерала Ренне. 24 жовтня до міста підійшов 7-тисячний загін шведів. Карл XII із сумом дізнався, що росіяни його знову випередили й посадили у місті великий гарнізон, яким командував генерал Ренне. Російський комендант наказав для пристрашення ворога підпалити з гармат передмістя, що й було зроблено. Це означало, що городяни з «ласки» гостей за годину-дві позбулися своїх жител.

Невдовзі генерал Ренне вислав із фортеці назустріч шведам піхоту, щоб та відігнала їх від міста. Протягом години між передовим загоном Карла XII та росіянами тривала перестрілка. Шведське командування, побачивши значні московські сили, вирішило не вступати в бій, а обминути палаючий Новгород-Сіверський.

24 жовтня Петро I був ще у Брянську (тому Мазепа та його оточення не розраховували на оперативну й швидку реакцію російського командування на свої дії), а 26 жовтня вже надсилав розпорядження з Погребків, що за 5—6 кілометрів від Новгорода-Сіверського. 27 жовтня цар інформував Апраксіна з цього міста. Мабуть, у ньому під захистом фортеці він ночував. Збереглися документальні та інші підтвердження про перебування його у будинку новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки, про те, що він «станул з войском в селе Погребках, и был в Новгородку».

Ці деталі дуже важливі для розуміння наступних подій. 21 жовтня Меншиков із Горська надіслав царю пораду: «И понеже опасаюсь, дабы неприятель к Новгородку не пошел и там Десну не переправился, того ради весьма надлежит Десну людьми укрепить». Петро I 24 жовтня з Брянська вже наказував Шереметьєву: «Господин фельдмаршал. Понеже отовсюды возможно видеть, что неприятель хочет Десну переходить, того ради надлежит вам заранее оною перейти и об оной неприятеля до последней меры конницею и пехотою держать». Отже, корпус Генерала Ренне не міг далі перебувати у Новгороді-Сіверському. Захистивши фортецю, російські війська спішно переправилися на другий берег Десни й розсосередились у ймовірних місцях переправи шведів.

Слід зазначити, що з Брянська під Новгород-Сіверський був швидко сплавлений по Десні міст, за допомогою якого вже 22—23 жовтня на лівий берег річки першими перейшли дивізія Аллерта й кіннота Інфлянта.

У зв'язку з тим, що з 24 жовтня штаб-квартира Карла XII перебувала у Горках, за 10—12 кілометрів від Новгорода-Сіверського, й шведське військо розташувалося вниз по течії Десни, у напрямку до Батурина, відпала необхідність тримати значні сили для захисту Новгород-Сіверської фортеці. Це завдання було, очевидно, покладене на сердюцький полк (як нам видається, Мазепа послав лише частину сердюків під командуванням наказного полковника. — Авт.) та дві козацькі сотні.

Ймовірно, 26—27 жовтня командування сердюків отримало звістку від Мазепи про те, що гетьманське військо перейшло Десну й вирушило на з'єднання зі шведами. Можливо, про це стало відомо у фортеці з указів царя. За цих умов сердюки не могли не скористатися сприятливими обставинами й почали діяти за мазепинським планом. Однак їхнє небажання підкорятися царю наштовхнулось на опір не посвяченого у задуми Мазепи керівництва Новгород-Сіверської сотні. Недавня присутність у місті великого контингенту російського війська, спільна участь у заходах оборони й традиційна неприязнь до шведів як до ворогів підсилили проросійські настрої новгород-сіверської старшини. Вона не могла збагнути, чому повинна так різко міняти політичну орієнтацію.

Тому сталося те, про що з сумом оповідає невідомий автор «Історії Русів». Старшини на чолі з сотником Журавкою «через хорунжого Павла Худорбая повідомили Государя в Погребках, що вони можуть здати місто, якщо він зволить прислати вночі свої війська до міста з лугової його сторони. Государ на тее повідомлення відправив відразу достатнє число війська на вказане місце, а сотник із своєю командою та міщанами провели і впустили їх до міста так званою «Водною брамою», що поміж замком і монастирем. Війська царські, напавши зненацька на Сердюків по місті і в замку, всіх винищили і місто зайняли. Государ за добу відвідав місто, заквартирував у мурованому будинку Сотничому і мав намір скарати кілька десятків міщан за те, що приймали до себе сердюків і задля постраху мешканцям інших міст, щоб вони ворожих військ також не приймали; але присутній при цьому тому боярин граф Шереметьєв, заступившись за міщан, доводив Государеві, що «коли Ваша Величність, знавши більше Мазепу, як сей народ його знав, могли в ньому обманутися, даючи йому довір'я майже необмежене, то як же в ньому не обманутися народові, далекому від усіх справ політичних і міністерських, що є для нього закриті й непроникливі? А Мазепа до того ж був найвищий їхній командир і не складав їм звіту зі своєї поведінки». Государ зважив на такі слушні резони і що, на щастя, не було при тому Меншикова, простив міщан і нагородив урядників, які сприяли у здачі міста».

Достовірність цього переказу підтверджується як спаленням російським військом міста — адже серед безквартирних мешканців Новгород-Сіверського могли бути прихильники мазепинців, так і раптовим приїздом 27 жовтня, після отримання донесення від Меншикова, у фортецю Петра І. Очевидно, що сюди він переправлявся через Десну з Погребків не для ознайомлення з історичними цінностями. Схоже, декому із захоплених зненацька козаків пощастило втекти: недалеко від Новгород-Сіверського, у Воронежі, був спійманий і відправлений до Шереметьєва сердюк Тимофєєв. Якщо змоделювати ймовірність розвитку подій 27 жовтня, то вимальовується така картина: о 2—3-й годині ночі або вранці цар отримує меншиковське повідомлення про зраду Мазепи й негайно видає указ до Війська Запорозького; вдень його читають у Новгороді-Сіверському й прибічники сотника Журавки відправляють свого посланця у Погребки; о 19—20-

й годині у фортецю таємно входить російський військовий контингент, відбувається арешт сердюків та знищення тих із них, що чинять опір.

За жовтень — грудень 1708 р. маємо повідомлення про такі охотницькі полки: 1) компанійський Гната Галагана (800 шабель, переправилися з Мазепою через Десну); 2—5) сердюцькі Дмитра Чечеля, Якова Покотила, Денисова й Максимова (в основному загинули в Батурині); 6) сердюцький Бурляя (800 сердюків, у листопаді 1708 р., після спалення гетьманської столиці, здались у Білій Церкві); 7) компанійський Антона Танського (був направлений за наказом царя у кінці травня 1708 р. на придушення повстання Булавіна); 8) компанійський Юрія Кожуховського; 9) компанійський Андріяша; 10) компанійський Болковицького (дислокувався у Борзні).

Як свідчили на допитах канцеляристи, з Мазепою пішов полк Галагана, у Батурині перебували полки Чечеля, Покотила, Денисова й Максимова. У цей час, як відомо з донесень, два компанійські полки виконували бойові завдання під командуванням Інфлянта (очевидно, компанійці Кожуховського та Андріяша), компанійці Антона Танського поверталися з Дону, сердюки Бурляя охороняли Білу Церкву. Таким чином, ідеться про десять окремих полкових одиниць охотницького війська! Для виконання певних завдань окремі з них половинились. Так, на Дон Мазепа послав, найвірогідніше, половину полку Танського, а решту його вояків віддав під командування російських генералів. Натяк на це зустрічаємо у листі Петра I. 29 жовтня 1708 р. цар надсилає з-під Новгород-Сіверського розпорядження полковнику Танському: «Того дня желаем, дабы вы с командою своею были к нам в армею немедленно, за что мы вам милость свою и наше жалованье обещаем. А полк ваш здесь обретаецца, которых мы до приезде вашего удовольствия нашим жалованьем. А по приезде вашем не только оной полк, но и иные полки охотницкие, ведая верность вашу к нам, дадим под команду». Тут йдеться не про сердюцький полк, надісланий Мазепою в Новгород-Сіверський. Танський був охотницьким полковником компанійців-волохів, тобто керував кінним полком. 23 жовтня 2 компанійські полки й команда волохів разом із 4 драгунськими полками Інфлянта переправилися поблизу Новгород-

Сіверського за Десну. Ось ці охотницькі підрозділи й згадував цар. Немає сумніву, що «команда волохів» — частина полку Танського.

Автор «Історії Русів» пише, що у Новгород-Сіверський був уведений для охорони фортеці сердюцький полк Чечеля. Мазепа з міркувань стратегічних міг послати на вимогу російського командування від 10 жовтня полк, але у неповному складі.

Ніяких звісток про подальшу долю згаданих сердюків, окрім «Історії Русів», не маємо.

Почувши про перехід Мазепи на бік Карла XII, по-різному відреагували на це два компанійські полки, що переправилися за Десну з Інфлянтом. Є свідчення, що 800 компанійців покинули російську армію і повернулися до гетьмана. До цих «зрадників» Петра I слід додати ще й 200 волохів, які також, мабуть, повернулися з-під Новгорода-Сіверського та яких Мазепа відправив із посланням до Станіслава Лещинського. Їхній перехід у табір мазепинців здійснювався, вочевидь, не безкровне. Й досі дослідники дискутують з приводу страт великої кількості гетьманців у грудні 1708 р. в Лебедині. На нашу думку, сюди були доставлені непокірні сердюки й компанійці з-під Десни та з Новгорода-Сіверського. Саме над ними цар учинив жорстоку розправу. Танський, прибувши до місця розквартирування російської армії, зміг зібрати під свою команду лише незначну кількість волохів другої половини свого полку. Обіцяних охотницьких полків просто не було в наявності! Як дізнаємося з повідомлень 1709 р., 4 лютого лише один «волоський» полк Танського з'єднався в Любарі з литовським військом гетьмана Осинського.

Однак за всіх обставин ситуація склалася загалом трагічно для мазепинців. Петру I вдалося швидко нейтралізувати у Новгороді-Сіверському та біля Десни спалах протистояння, російське командування рішучими репресивними заходами не дозволило гетьману мати на півночі України свій надійний оплот.

Розділ 23

БАТУРИНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ

Проаналізувавши напрямки руху шведів, Петро I зрозумів, що Карл XII намагається уникнути бою. Невипадково він залишив у спокої Новгород-Сіверський і спрямовував свої сили до Батурина, в якому зберігалися великі запаси продовольства та зброї. 30 жовтня у цьому царя ще раз переконали Меншиков і Голіцин, які, приїхавши у Погребки, доповіли про оперативну обстановку. Дії мазепинців ставали дедалі яснішими. Як повідомляє «Журнал или Поденная записка... Петра Великого», невдовзі відбувся «воинский совет, на котором положено, дабы помянутому Князю Меншикову с частию войска идти добывать Батурин, где Мазепины единомышленники полковник Чечель да генеральный есаул Кениксек с Черкассами засели». А гетьманській столиці був винесений жорстокий присуд. Щоправда, цар не полишав надії на перемогу вірнопідданного елемента у батуринській фортеці. Київський губернатор Голіцин був відряджений поперед Меншикова до Батурина з розпорядженням полковнику Чечелю від президента Посольського приказу Головкина «по именованному великого государя указу»: «Понеже ведомость имеем о зближении неприятельском к Десне и о намерении его, переправлясь оную, итти к Батурину, того ради указал великий государь во оной замок для лутчаго отпору неприятелю в тот гварнизон прибавить к малороссийским ратным людям полк великороссийской пехоты, так тож для лутчаго отпору неприятельского и в Стародуб, и в Новгородок-Северской наши великороссийские ратные люди посажены были. И для того оных неприятель и добывать не стал. И того ради надлежит господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское отпор чинить, к которому замку на выручку сам великий государь со всем войском особою своею быть изволит».

Неважко збагнути мету мирно-ділової тональності написаного: Петро I цим посланням прагнув повернути стан непевності у батуринському гарнізоні на свою користь. Як стверджує хроніст царя Голіков, «монарх пише до них як до вірних і в зраді начальника їх не беручих участі: з чого з впевненістю можна заключити, що

або монарх справді не думав, щоб вони були спільниками Мазепинськими, або, знаючи про їх вірність йому, що він зовсім не підозрює їх в невірності».

Прибувши у першій половині дня 31 жовтня до Батурина, Голіцин побачив ту саму картину. Місто-фортеця вже тиждень жило у стані посиленої готовності. Батурин «заперся от всіх сторон и трох ворот, тилко одни четвертые ворота береговые, что от Сейму, не заперти були». Вибратись із фортеці без дозволу й непоміченим для варти стало практично неможливо. Але одна промовиста деталь свідчила про незмінність намірів батуринського гарнізону: мости через Сейм були розібрані. Місто відгородилося від непроханих гостей річкою. Все ж, перепливши човном через Сейм, князь передав наказ царя та Головкина сердюкам, що вартували на березі. Він трактував Мазепин вчинок як «зраду» й радив їм здатися. Керівництво фортеці недовго вивчало наказ. У відповідь, як дізнаємося з вечірньої депеші Меншикова, «как старшина, так и товарищество единогласно отвещали, что без нового гетмана нас в город не впустят, и гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед, из здешних рубежей не выпустит, по то время и гетмана им обирать невозможно».

Голіцин повертався на другий берег приниженим і настраханим. Його короточасні переговори супроводжувалися погрозливими вигуками козаків. А насамкінець — рушничними пострілами услід.

Опівдні біля Сейму почали скупчуватися російські полки. Коли Меншиков наказав їм підійти впритул до мостів, щоб спробувати зробити переправу, «из замку выслали шесть пушек, и оные навели против нас на мосты, которые уже прежде приходу нашего были у них разбросаны». Це справило враження.

Російське військо відступило. Невдовзі з фортеці виїхали п'ять вершників і через річку пригрозили, щоб Меншиков забирався геть зі своїм військом. Інакше батуринці його «стануть бить». Командир російського корпусу попросив прислати для розмови двох-трьох чоловік. Але посланці Чечеля у відповідь грубо вилаялися й повернули назад.

«Потом в двух лотках малых переправили мы на ту сторону граннадилов человек с 50, что увидя, те, кои при мостах с пушками стояли тотчас с великою тревогою в город побежали и нам мосты очистили, которые направя, стали мы

через реку перебиратца, — читаємо у донесенні царю. — И сея ночи совсем переберемся, а в завтра з божею помощею будем чинить промысел ибо ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца».

Меншиков прийшов вершити суд над Батурином з 14-ма полками свого корпусу, в якому налічувалося від 15 до 20 тисяч драгунів. Крім того, поряд із гетьманською столицею дислокувалися два російські піхотні полки. Київський воєвода Голіцин привів із Києва до 5000 стрільців і драгунів.

Маємо відомості, що у приборканні непокірних гетьманців у Батурині також взяв участь Київський драгунський полк, сформований із царедворців. Таким чином, російське командування стягнуло до гетьманської столиці близько 20 полків. Хоча це був значний військовий контингент, Меншиков розумів, що Батуринську фортецю так просто здолати неможливо. Це вже згодом її взяття дослідники пояснювали, посилаючись на донос Василя Кочубея про те, що «Батурин 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всюду осунулись и обвалились». А відтак, мовляв, серйозної фортифікаційної перешкоди для російського війська не було. Насправді ж у вересні—жовтні 1708 р., перед початком основних бойових дій на території України, фортецю укріпили. Про це свідчить прохання гетьмана, надіслане тією порою в Посольську канцелярію про необхідність поновлення оборонних споруд Батурина.

Зрозуміло, гетьман не зміг залучити до цієї роботи значні сили. Але навіть оборонці за 4—5 днів до приходу російських військ могли підсипати вали, укріпити частокіл.

Гетьман через постійну участь у бойових діях справді не мав достатньо часу, щоб потурбуватися про надійніший захист столиці. Проте небезпечна ситуація диктувала скорочення тривалості ремонту всіх оборонних споруд у Гетьманщині.

За наказом Мазепи були зміцнені фортеці в Ромнах, Гадячі, Чернігові, Стародубі, Новгороді-Сіверському. Сюди було звезено значні запаси продовольства.

Батуринська фортеця за описом XVIII ст. мала від Новомлинських воріт до Конотопських 233 сажні (497 метрів), від Київських воріт до берега Сейму — 184 сажні (393 метри). Отже, при прямокутних пропорціях її площа становила 19,5 гектара. Проте контури її, що й до наших днів збереглися та проглядаються у рельєфі центральної частини міста, вказують на дещо округлі форми оборонного валу й частоколу. А тому площа фортеці не перевищувала 14—15 гектарів. Цей розрахунок показує, що батуринський замок однаково був одним із найбільших на Лівобережжі. Адже, наприклад, площа фортець в інших містах становила в середньому від 6 до 8 гектарів.

У Батурині стояв ще один укріплений палац, у якому була резиденція гетьмана. Ця міні-фортеця мала розміри 53 x 58 сажнів.

Центральна батуринська фортеця була оточена з трьох боків глибоким ровом та земляним валом. З боку річки батуринці не чекали серйозної небезпеки, оскільки від берега здіймалася висока й крута гора. Фортеця ще за описом 1654 р. мала високі дубові стіни, 6 кутових і 2 надбрамні башти. За звичаєм тодішнього містобудування кам'яні церкви, які розташовувались у замку, також мали оборонне призначення. Вікна у них виконували роль бійниць. Ще й тепер у центрі Батурина, особливо весною, спостерігаються провали ґрунту. Найбільший із них трапився у 80-х рр. XIX ст. Генерал Бранденбург, який оглянув його, визначив, що це підземний хід. Нічого дивного у цьому немає. Адже всі фортеці того періоду будувалися з розгалуженою мережею підземних сховів і тунелів. Батуринська — не виняток. Вона мала, крім того, кілька потайних виходів за місто, через які можна було зробити раптову виправу, послати розвідників чи вістунів.

Навіть якщо ремонт оборонних споруд у 1708 р. й не був значним, все одно Батурин мав суттєвий козир, із яким не міг не рахуватися Меншиков, — потужну гетьманську артилерію. Її утримували ще з часів Івана Самойловича у Коропі. Гармашів забезпечували всім необхідним жителі Риботина, Сохачів, Райгородка та Лукнів. Коні-тягачі випасались у Біловезькому степу. У гетьманській резиденції «арматними» ділами відала найсуворішим чином канцелярія Генеральної військової артилерії. Вона тримала під контролем ливарні, порохіві

та кінні заводи. Батурин мав великі запаси пороху. Гетьманщина, до речі, була основним його постачальником царському війську. Відомо, що, наприклад, у 1703 р. за наказом Петра I порохіві заводи України мали дати для армії 2000 пудів пороху. Під час облоги, за деякими джерелами, у замку нараховувалося до 315 гармат. Але це явне перебільшення. Можливо, стільки одиниць далекобійного на той час озброєння було на рахунку канцелярії Генеральної військової артилерії. Адже, як повідомляла 10 липня 1709 р. австрійська газета «Пост-мегліхер Меркуріус», тільки під час знищення російськими військами Запорозької Січі було захоплено 150 гармат.

Після запеклої битви, спалення Батурина й знищення великих мортир переможці взяли з собою сорок гармат. За оцінками шведських учасників походу та істориків, гарнізон мав їх на озброєнні 70—80 одиниць.

Про «70 бронзових гармат» Батурина доповідав датський дипломат Ґрунд у своїй доповіді від 31 жовтня 1710 р. королю Фредеріку IV. Водночас у написаному в 1733 р. «Житті Петра Великого» йдеться про «сто добрых пушек», знайдених у Батурині. У повідомленні прусського посла у Москві Кайзерлінга за листопад 1708 р. також ідеться про понад 90 батуринських гармат. Хоч би як там було, втрата їх значно знизилася можливість шведсько-українського війська. Так, Карл XII мав на початку кампанії 1708 р. всього-на-всього 40 гармат, а в бою під Полтавою — 4 (на інші 28 не було пороху!).

Звезена задалегідь у Батурин артилерія становила найбільшу загрозу для Меншиковського корпусу. Швидкий маневр російські кінні полки здатні були здійснювати лише легко озброєними. Кавалеристи могли протиставити оборонцям Батурина короткі карабіни та довгі, з широким лезом шаблі-палаші.

У зв'язку з цим Меншиков не поспішав розпочинати штурм фортеці, а вперто намагався домовитися з «бунтівниками». Продемонструвавши біля Сейму грізну силу свого корпусу, він послав у фортецю Андрія Марковича, зятя Івана Скоропадського. Той, певно, за якихось обставин потрапив йому під руку й змушений був виявити в такий спосіб своє вірнопідданство.

З пізнішого доносу Данила Забіли на Марковича видно, що останній симпатизував Мазепі, але, обтяжений страхом за свою сім'ю, виконував волю росіян як парламентар.

Після переправи через Сейм 50 гренадерів батуринська залога вжила додаткових заходів безпеки. Вже всі ворота були зачинені й «завалені землею». Посланця підняли на стіну віжками. Дізнавшись про мету появи Марковича в Батурині, обурені козаки та сердюки почали «терзати його і смертю грозити». І все ж невдовзі він був показаний наказному гетьманові, сердюцькому полковнику Чечелю. Майбутній глухівський сотник (а саме за батуринське парламентарство він отримав цю посаду) розповів про велику кількість полків Меншикова, передав його наказ. «Але він відправлений від них з таким оголошенням, — писав літописець XVIII ст. Ригельман, — що вони роблять те, по-регіментарському, тобто командуючого повелінню, а зраді ніяк вірити не можуть».

Саме такою, певно, й була відповідь оборонців Батурина. Спійманий напередодні біля Десни меншиковськими драгунами канцелярист Олександр Дубяга, який з 27 на 28 жовтня ночував у фортеці, показав, що «онижде Чечел и Кениксек ему Дубяге говорили, что приехал к Батурину князь Александр Данилович и они де ево в замок не пустили и присланным ево в том отказали для того, что гетман Мазепа, поедучи из Батурина, приказал, дабы они до возвращения ево никого московских людей в Батуринской замок не пустили, понеже де от них великое разорение малороссийскому народу происходит и знатные, будто, местечка сожены, а имянно Мглин, Березна и Мена, чего чтоб и над Батурином не учинили». Керівництво гарнізону так відповідало або навчило так відповідати у разі зустрічі з росіянами, щоб не відкрити справжніх намірів мазепинців, «виправдати» свою негостинність і в такий спосіб розтягнути час, який потрібний був для приходу шведських союзників з гетьманом. Зазначимо, що канцеляриста Дубягу згодом заслали в Архангельск.

Після візиту Марковича обстановка змушувала старшину батуринського гарнізону додатково зважувати негативні фактори небезпеки, що насувалася. Росіяни під вечір полагодили мости. Чимало кавалерійських полків, переправившись через Сейм, почали захоплювати збезлюдніле передмістя,

оточувати фортецю зусібіч. Російські солдати обживали покинуті батуринські домівки, готувалися на нічліг. Все це не могло не хвилювати оточених.

Усе ж, порадившись та проаналізувавши небезпечну ситуацію, старшина вирішила схитрувати й розтягнути на свою користь переговори. Вночі до Меншикова, який не переїжджав через річку, а стояв на хуторі Городищечку (нині куток Матіївки Бахмацького району — Авт.), вістові передали лист (із запевненнями про незмінну, хоча б і зрадив гетьман, вірність Петру I). Батуринці, як видно з донесення царю, «объявляли извѣчайною своею палитикою, что они при первой своей верности и нас в гарнизон пустить хотят, толко б их свободно совсем выпустить, и на то б дать им на три дни сроку».

Меншиков, прочитавши послання батуринців, усно відмовив їм у такому проханні. При цьому він дав час на визначення своєї позиції до ранку.

Вранці, не отримавши ніякої письмової відповіді й вважаючи, що переговори таким чином завершилися, Чечель і Кенигсек відповіли на нічну пропозицію князя дружним залпом гармат. Причому далекобійні були націлені на резиденцію Меншикова. Літописці, сповіщаючи про обстріл, не помилялися. Ще у XIX ст. на Городищечку знаходили рештки ядер.

Підпал щільним вогнем передмістя, в якому розташувались основні сили корпусу, наробив, безумовно, переполоху серед росіян, дезорганізував їхні порядки.

Десь о цій порі до Меншикова прибув гонець від царя. Той писав із табору 31 жовтня: «Сего момента получил я от Флюка, что неприятель пришел, стал у реки на Батуринском тракте, и для того изволь не мешкать».

Звістка змусила Меншикова прискорити події. Затримка корпусу під Батурином ставала небезпечною: шведи могли відрізати його від головних сил Петра I. Але ж іти вдень на приступ фортеці — прямувати на вірну смерть. Меншиков, однак, не бажав залишити Батурин непереможеним. Він знову вдався до тактики переговорів. Після того, як батуринці «посад кругом города зажгли», князь написав відповідь командуванню залоги й послав її з якимсь Зажарським. У посланні він запевняв гарнізон, що жодної кари нікому не буде.

Відповідаючи на лист Петра I з табору, Меншиков так інформував його про дії захисників фортеці та свої плани у зв'язку з цим: «И Захарского в крепость впустили и письмо наше в кругу прочли, на что сказали, что отповеди нам учинить неколи. И хотели ево, Захарского убить, потом выпустили ево вон, сказав ему многими голосами, что мы де все здесь помрем, а президиума в город не пустим. И с сия ночи с помощью Божиею будем мы над ними надлежащий чинить промысл». Однак невдовзі цей задум довелося змінити. Обставини вимагали від Меншикова більш рішучих дій.

Розділ 24

ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА

Тривалі спроби мирним шляхом приборкати захисників Батурина нашттовхнулися на гостру відповідь. Гарнізон дав зрозуміти: він у спромозі дати відсіч навіть такому великому корпусу; кращий шлях і безкровний — це залишити місто у спокої.

В історичній літературі та архівах залишилося мало відомостей про оборонців. І все ж навіть незначні деталі, що промовляють із минулого, красномовні. З них довідуємось, що сердюцький полковник Дмитро Чечель був одним із найвідданіших гетьману старшин. Саме його Мазепа послав із полком у 1696 р. в Тавань для захисту міста й південного кордону від турків і татар після взяття Азова. З цим завданням той успішно впорався. Чечель був у складі почесного посольства Мазепи в поїзді до Петра I у 1689 р. Як «пристав гетманский» він виконував доручення гетьмана, супроводжуючи у 1690 р. до Москви київського митрополита Варлаама Ясинського.

«Породний шляхтич православний» народився в Правобережній Україні. У молодості пішов на Лівобережжя шукати кращої долі, й тут йому поталанило під час гетьманування Мазепи швидко просунути на військовій службі. Чечель отримав звання знатного військового товариша. З 1696 по 1708 рр. він був сердюцьким полковником. Його сім'я жила у маєтку села Тростянка.

Співпрацюючи з гетьманом протягом двох десятиріч, Дмитро Чечель зарекомендував себе як дисциплінований і безвідмовний виконавець. Тому Мазепа й призначив його наказним гетьманом на час своєї відсутності у Батурині. Гетьман вірив у незрадливість свого висуванця, й у дні вибору сердюцький полковник, якому він довірив командування батуринською залогою, не піддався сумнівам.

Охорона Батурина була також доручена генеральному гарматному осавулу Фрідріху Кенигсеку, німцю з Пруссії. Маємо відомості, що він прийняв православ'я. У Сиволожі стояв його маєток. Очевидно, тут, у ранговому селі, він проживав із сім'єю.

У Гетьманщині досить серйозно займалися гарматною справою. Йй гетьман надавав першорядного значення, тому що сам мав військову освіту: у Голландії вивчав технологію дальнобійного бойового мистецтва.

Кенигсек був запрошений завідувати величезним гарматним господарством насамперед як німецький інженер і носій найсучасніших європейських знань у цій галузі. Сприяли справі його педантичність і сумлінність. Як показав на допиті канцелярист Дубяга, німецький фахівець суворо дотримувався військових артикулів. Підрозділ гармашів завдяки муштрі та вимогливості командування був одним із найбоездатніших у фортеці.

Під час облоги Батурина у ньому також були наказний полтавський полковник Левон Герцик, брат генерального осавула Михайла Гамалії Антін Гамалія (був призначений у кінці 1708 р. білоцерківським полковником), батуринський сотник Дмитро Нестеренко, регент хору столичних співаків Пилип та інші.

Про склад військ у обложеному Батурині залишилося важливе для сучасності свідчення канцеляриста Дубяги: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилев, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а поскольку которого полку человек о том не знает». Це повідомлення, на перший погляд, не збігається з донесенням іншого канцеляриста — Андрія Кандиби, який інформував царя, що в місті залишена немала кількість війська і тільки два

піхотні сердюцькі полки. Пояснити цю суперечливість неважко. Після того, як Мазепа 25 жовтня переправився через Десну, з боку Коропа залишилася значна частина війська.

Шведському полковнику Гілленштієрні, на підрозділ якого натрапили гетьманці, Мазепа повідомив, що його люди, яких понад 5000, мають залишатись у полі. Він же для зустрічі з шведами взяв лише найвизначніших старшин. Де ж поділися 5000 козаків? Відповідь на це запитання знаходимо у спогадах Густава Адлерфельда. Він, зокрема зазначав, що після переправи Мазепи через Десну «деякі полковники зі своїми частинами відійшли назад», тобто повернулися в Батурин.

Дізнавшись про вчинок гетьмана, Петро I 27 жовтня вночі видав Меншикову наказ: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустит войску козацкому, при Десне бывшему, переправливатся за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько драгун, которые бы то им помешали».

Царському війську, однак, не вдалося взяти в полон козацькі й сердюцькі полки, крім хіба що окремих підрозділів.

Уже згадуваний канцелярист Дубяга, який ночував у фортеці (після від'їзду з неї 25–26 жовтня канцеляриста Кандиби), налічує у залозі вже чотири (!) сердюцькі полки й городових козаків Миргородського, Прилуцького та Лубенського полків. Отже, орієнтовно 27 жовтня у Батурин прибуло п'ять полків загальною чисельністю 5000 козаків. Нічого дивного, а тим паче фантастичного у факті їхньої появи у фортеці немає: Мазепа повернув значні сили козаків та сердюків з-під Коропа у свою резиденцію для підсилення залоги, котра налічувала, як дізнався секретар похідної канцелярії Карла XII Цедергельм, «3000 або трохи більше» військовиків.

Отже, військовий гарнізон, який спочатку складався з двох сердюцьких полків, гармашів, батуринської сотні та інших підрозділів, 1 листопада мав уже до 8000 військовиків. Ядро його становили компанії й сердюки – гетьманська гвардія, яка у мирні дні виконувала поліцейсько-охоронні функції та захищала кордони, була готова першою дати відсіч агресорові. Вона набиралася за плату. Це

були в основному українці (у Гетьманщині їх називали поляками, бо вважалося, що перед наймом вони жили у Польщі. – Авт.), що переселилися з Правобережжя.

Численна артилерія й досить значні сили батуринського гарнізону дозволяли Чечелю та Кенігсеку протягом 24-30 жовтня забезпечити неприступність валів гетьманської столиці. З години на годину батуринці очікували приходу шведських союзників, адже доля Батурина вирішувалася не тільки у Погребках та на підступах до фортеці.

Шведське військо, трохи відпочивши у Горках і навколишніх селах від виснажливого просування по Новгород-Сіверщині, зібралось для рішучого кидка-маршу до гетьманської столиці. Прискорювалося це рішення й оперативним повідомленням про рух корпусу Меншикова. Ще 30 жовтня, після невдалої спроби переправитися біля Комані, Карл XII велів увечері будувати мости поблизу Мезина, але вдарив мороз. Наступного ранку на місці ймовірної переправи шведів проти них було виставлено 8 гармат і 4 російські батальони генерала Гордона. Шведи ж на вищому березі поставили 28 гармат у три ряди. Їхній вогонь був настільки щільний, що на протилежному рівнинному березі, як засвідчує тогочасне джерело, «только один человек с нуждою за оным бруствером укрыться мог, а в четыре человека стать было невозможно от неприятельской стрельбы».

31 жовтня шведи з допомогою козаків Мазепи виготовили кілька плотів і, прив'язавши канати на другому березі, почали під прикриттям артилерії по 15-20 осіб переправлятися. Ввечері, коли росіян послали атакувати ці сили, на другому боці вже було 200 вестанладців та 400 фінляндців. Через кілька годин їх переправилося ще більше. Захопивши плацдарм, вони здійснили штикову атаку на російських піхотинців. Загалом же під час цієї та наступних атак із різних боків (гренадери тричі намагалися скинути противника у воду) росіяни втратили близько 800 стрільців і мали стільки ж поранених, а шведи – близько 2000 убитих і поранених. Армія Карла XII завойовувала дедалі більший плацдарм, чимраз значніші сили з'являлися на березі Десни.

Приблизно о 1—2-й годині ночі 1 листопада, дізнавшись про вдалі атаки противника, його настійливе намагання вийти на Батуринський тракт, цар

відправив під Батурин депешу: «Объявляем вам, что нерадением генерала-маеора Гордона шведы перешли сюды. И того ради позвольте быть опасны, понеже мы будем отступать к Глухову. Того ради, ежели сей ночи к утру или по утру совершить возможно, с помощью Божию окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина».

Отримавши цей наказ після відправлення свого ранкового донесення, Меншиков не міг упродовж цілого дня сидіти, склавши руки. Хоча корпусу й було достатньо для відбиття шведської атаки, на той час ні він, ні цар не мали повної інформації про сили армії Карла XII.

Вони їх значно перебільшували.

В «Історії Русів» знаходимо цікаве повідомлення про 1 листопада. У ньому емоційно зображено штурм Батурина. Меншиков «прийняв одважний намір взяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення. Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані сердюками і створені з вольниці, а більше з українських поляків та волохів, знавши такого ж, чого їм сподіватися треба од військ царських, боронили місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та одвагою. Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті ніч і темрява розвели войовників, і росіяни відступили од міста і перейшли річку Сейм для зворотнього походу». Секретар похідної канцелярії Карла XII Цедергельм у своїх записках занотував, що у понеділок, 1 листопада, 5000 росіян атакували фортецю, але безуспішно.

Логіка дій Меншикова після нової депеші царя цілком зрозуміла. На тривалі переговори вже не залишалось часу. Шведи переправлялися за 40—50 кілометрів через Десну. Потрібно було прискорювати події. Без великої надії Меншиков послав у фортецю останнього посланця, рядового козака з Кролевця Федора Стожка з ультиматумом. Але його вже не слухали й не відпустили, а прикували до гармати. У грамоті, даній Меншиковим Стожку, сказано, що він був «самовидець» жорстокого бою, «ибо при том времени в оной крепости был» і бачив, як «по оным войскам из Батурина из пушек и из ружжа стреляли».

Відголоски запеклої битви 1 листопада зустрічаємо й у Чернігівському літопису. У ньому зазначається, що по війську Меншикова «давано огню з гармат велми з Батурина».

Тут, певно, згадується руйнівна дія важких мортир. Їх робили у Глухові на спеціальному заводі. Ще в XIX ст. у Брянському арсеналі зберігалася п'ятидесятипудова гармата з написом: «За царства... старанием же и коштом ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетмана с войском запорожким». За всіма ознаками, вона стояла у 1708 р. у гетьманській столиці. Важко навіть уявити, які руйнування несли випущені з неї ядра.

Хроніст «Картины жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меньшикова» пише, що «осаджені в Батурині були віддані Мазепі та Карлу і оборонялися в чеканні їхнього прибуття відчайо».

Цікавий народний переказ записав у 50-х рр. XIX ст. Пантелеймон Куліш у селі Кумейки на Черкащині. Столітній дід Клим Білик розповів йому таке: «Ото, як став бить Мазепа на царя, то Бог знає, що й робить. Аж на розділ на церкву постягував у Батурині пушки да бив. Так избив, що вже каже козак — так наше військо завертілося, що пропадать да й тільки!»

Ця оповідь, схоже, базується на реальному фактажі. Адже кам'яні храми фортець мали грубі стіни й під час оборони використовувалися для встановлення у вікнах-бійницях гармат. Поруйнована у 1708 р. в замку церква Живоначальної Трійці за описом 1725 р. була «непокрытая, глав окончин и дверей нет, связей железных в стенах малое число». На думку дослідників історико-статистичного опису Чернігівської єпархії у народній пам'яті вона збереглася як «Мазепин стовп», з якого згодом «одержано декілька тисяч пудів заліза і стільки ж цегли, що було достатньо для побудови церкви». Як бачимо, оборонне призначення храму Живоначальної Трійці безсумнівне. З дзвіниці — найвищого місця над округою — та з вікон церкви захисники вели обстріл Меншикового корпусу. Маємо й цінне зарубіжне свідчення, що підтверджує написане в «Історії Русів». Шведський мемуарист Цедергельм переповів спомини двох шведів, які були в московському полоні й знали з українцями, що прорвалися крізь щільне кільце

оточення з палаючої гетьманської резиденції. Росіяни, за переказом полонених, «три дні безупинно штурмували Батури».

Після невдалого приступу Меншикову нічого не залишалося, як покинути гетьманську столицю. У післяобідню пору швидко темніло. Ніч обіцяла бути морозною. А в спаленому передмісті не розквартируєш багатотисячний корпус. Та й переправа шведів могла фатально вплинути на подальше з'єднання з головними силами Шереметьєва. Полки, отримавши наказ, на радість захисників міста почали відходити.

Розділ 25

ЗРАДА ІВАНА НОСА

Було б помилкою ідеалізувати весь батуринський гарнізон: зрозуміло, не всі у фортеці дотримувались однієї точки зору в оцінці подій, що відбувалися. Прихід парламентарів, переговори, блокування Меншиковим вісток від Мазепи посилювали непевність. Рішення гетьмана піти на союз із Карлом XII також викликало чимало запитань, на які важко було дати негайну відповідь. Адже перед цим Мазепа розсилав укази, «дабы народ в великом был опасении, начаясь к себе силнаго неприятеля шведа». Ці настрої, підсилені контрагітацією Меншикова, очевидно, виявилися під час обговорення старшиною небезпечної ситуації ще 31 жовтня. Наказний полковник Прилуцького полку Іван Ніс та тлумач із польської, турецької, татарської й волоської мов Стефан Зертис не бажали протистояння з такими ж, як і вони, православними.

Про що вони говорили, як переконували Чечеля та Кенигсека — невідомо. Та їхнє чітко виявлене бажання впустити у Батури московський корпус поставило керівництво перед необхідністю вжити рішучих заходів. Імовірно, що Ніс і Зертис, не знайшовши підтримки у старшини, звернулися безпосередньо до козаків. Панікерські настрої могли заволодіти частиною залоги. А це б означало, що гарнізон зрікся свого гетьмана, зрадив гетьманську столицю, яку, на переконання Чечеля й свідків погромів російського війська на Стародубщині, прийшли палити за наказом царя.

Тому командування гарнізону вдалося до жорстких каральних санкцій. Зертис, батько майбутнього архієпископа Московського Амвросія, був прикутий до гармати. Закували в кайдани й Івана Носа.

Особу останнього як «свідомого патріота» намагалися детально вивчити ще в XIX ст. Проте дослідників чекало розчарування. Докладно його просування по службі відстежив поляк Станіслав Зарульський, що служив у російській армії капітаном і збирав у XVIII ст. історичні матеріали про наш край. У його «Описі про Малу Росію і Україну з додатками», виданому Осипом Бодянським у 1848 р., знаходимо такі відомості про Носа, почерпнуті з архівів:

«1680. Жовтня 8. Іван Ніс. Полковий осавул.

1684. Травня 5. Теж. Червня 15. Теж.

1686. Жовтня 21. Теж.

1689. Листопада 8. Осавулом Семен Федорович, а Ніс — Наказний Полковник.

1690. Квітня 29. Теж.

1693. Травня 22. Іван Ніс. Товариш Військовий.

1693. Листопада 22 і Грудня 22. Він же — Полковий Суддя.

1694... — 1703 (він все ще Суддя).

1707. Лютого 6. Він Полковий Обозний.

1709. Він Полковник».

Значний козак Іван Ніс у 1674 р. разом із зятем кошового Івана Сірка Іваном Артемовим доставили до гетьмана й воєводи спійманого Івана Мазепу. Якась послуга майбутньому керманичу Гетьманщини, зроблена Носом тоді, а, найімовірніше, згодом, на Коломаці, коли визріла змова проти Самойловича, поставила його у досить вигідне становище: через місяць після обрання гетьмана він отримав у володіння Голубівку.

Прислужився старшина не без вигоди для себе й прилуцькому полковнику Дмитру Горленку (отримав від нього Щурівку). З ним він мав дуже довірливі стосунки, запопадливо йому служачи впродовж багатьох років. Заздрісний характер Носа особливо виразно виявився у боротьбі за спадщину Горленка. «Далеко барзей горшая мука в работизме была од полковника бывшаго всему

нашому полку, нежели за панов лядских», — писав Іван Ніс 11 квітня 1709 р. у скарзі, не шкодуючи чорних фарб для змалювання свого недавнього патрона. Будучи невдоволеним своїм залежним становищем, обділений значними володіннями, він мовчки терпів до певного часу. Адже скаржитися на найближчого приятеля Мазепи, який користувався цією дружбою для збільшення своїх володінь і прибутків, було, вочевидь, програшною справою. Можливість збагатитися відкрилася, коли полковник зрадив царя. Особисті, образи, заздрість, скептичне ставлення до Горленка не могли не позначитися на оцінці Іваном Носом дій як свого безпосереднього керівника, так і гетьмана. Вони трактувалися ним не інакше як корисливий хід задля вигоди гетьманської верхівки. Про якісь вищі інтереси керівництва він і не міг думати, бо все життя прожив саме з такими примітивно-приземленими мріями. Навіть Федір Протасьєв, царський резидент при гетьманові, у 1713 р. зазначив у рапорті, що «Прилуцкой [полковник] — глуп и таков стар, что уже из памяти выжил».

Логічно припускати, що одним із мотивів, який визначив поведінку цього представника старшини у критичні хвилини облоги, був такий. Якби полковник Чечель і Кенигсек пристали на його пропозиції, то про вірнопіддані дії полкового обозного стало б відомо Меншикову, й шлях із наказних полковників у полковники був би відкритий.

Прикуті до гармат Ніс та Зертис підлягали військовому суду. Їхню долю, очевидно, мав вирішити після свого повернення сам Мазепа з генеральною старшиною. Чечель і Кенигсек не наважувалися на якісь акції, не маючи відповідних повноважень. Тому й послали до гетьмана гінця із звісткою про зраду, але його перехопили російські драгуни.

Якщо попередні дії наказного полковника Прилуцької полку ще якось можна зрозуміти й виправдати реаліями 1708 р., то наступні слід однозначно кваліфікувати як зраду.

Безперервні атаки військ Меншикова давали йому надію на визволення. Але героїзм залоги й відступ корпусу позбавляли Носа цього шансу. Рятуючи себе від майбутнього суду й зустрічі віч-на-віч з полковником Горленком, він вдався до ще однієї спроби змінити ситуацію на свою користь.

Автор «Історії Русів» повідомляє, що він «вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим старшиною місце, де розташований був полк Прилуцький, і сам Полковник сидітиме на гарматі, закутий ланцюгами, немовби арештант».

При деяких несуттєвих помилках у згаданому описі маємо більш-менш вірогідне зображення реальних подій. Автор принаймні мав у своєму розпорядженні цілком достовірне джерело — свідчення про проникнення московського війська у Батурин.

На користь версії про відправлення Носом довіреного вістуну у табір Меншикова говорить, по-перше, царське вшанування наказного полковника за послугу, по-друге, підступне проникнення війська у фортецю. Час міфологізував деякі деталі: драгуни, можливо, скористалися потайною хвірточкою, або — і це найімовірніше — були проведені через один із підземних виходів, яких фортеця мала чимало. Всі перекази про потайне проникнення у фортецю московських стрільців підтверджують трагічну реальність: небезпека застигла захисників Батурина зненацька. Розгром добре озброєного гарнізону стався завдяки зрадницькому ударові зсередини. Він відвернув увагу варти, нейтралізував оперативне керівництво полками, зруйнував надійну систему оборони. Це вирішило долю батуринців.

За зраду Іван Ніс 14 листопада 1708 р. отримав жалувальну грамоту на полковничий чин.

«Наше царское величество пожаловали Прилуцкого полку наказного полковника Ивана Носа, — говорится у ній, — за ево к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, верные усерднорадетельные службы, особливо в нынешнее время, когда вор и изменник, бывший гетман Мазепа, забыв страх Божий к нам, великому государю, нашему царскому величеству, при крестном целовании учиненную святую присягу, изменил и отъехал к неприятелю нашему, королю швецкому, с единомышленники своими, и с которыми и прилуцкой полковник бывший [Горленка] туда ж отъехал с ним, Мазепою. А ево, наказного полковника Носа, оставил он, вор и изменник Мазепа, в гварнизоне обще с

единомышленники ж своими и изменниками с сердюцким полковником Чечелем [с] казаками того полку Прилуцкого в Батурина, приказал ему, дабы он наших царского величества великороссийских ратных людей в Батурина не пускал и с ними бился. А он, Иван, помня страх Божий и обещание свое к нам, великому государю, по верности своей противу наших, царского величества ратных великороссийских людей не бился и там ворами и изменниками выбранными... (слово важко розібрати. — Авт.) бит был, окован и посажен... от генерала нашего, князя Александра Даниловича Меншикова, освобожден и послан в Прилуки, где також к нам, великому государю, показал свою верную службу, за которые ево к нам, великому государю, вернорадетельные службы пожаловали его, Ивана Носа, велели ему быть в том Прилуцком полку полковником на место помянутого вора и изменника, бывшего полковника Прилуцкого [Горленка], который вкупе с Мазепою при неприятеле нашем, короле швецком, и учиненной против нас, великого государя, противности. И того ради мы, великий государь, наше царское величество, наминаем и указом нашим, царского величества, повелеваем: того Прилуцкого полку полковой старшине ево, Носа, иметь за полковника и всякое послушание ему отдавать надлежит, как полковнику. А прежнего полковника, вора и изменника, Дмитрия Горленка прелестных писем и повелений и речей не слушать, как и вора и изменника».

Розділ 26

ТРАГІЧНА НІЧ

Ще нічого не знаючи про падіння Батурина, цар писав 2 листопада з Чапліївки Меншикову: «На первое посланное к вам [с отъютантом Пашковым] письмо паки подтверждаю, что шведы перешли на сю сторону реки и, хотя наши крепко держали и трижды их збивали, однако за неудобностью места одержать не могли, понеже на той стороне реки у неприятеля место было зело удобное, где поставлены были на горе пушки в три боя, и болши держатца нашим было ни по которому образу нельзя. Того Дня изволте быть опасны и по тому смотря поступать, ибо неприятель перебрался от Батурина толко во шти милях и наїи

войска почали отступать к Глухову. Письмо ваше, писанное вчерашнего дня от Батурина, до нас дошло».

Тоді ж, переконавшись, що шведи переправляються через Десну повільно, Петро I посилав до свого війська під гетьманську столицю додаткового листа з уточненням: «Сей день и будущая ночь вам еще возможно трудитца там, а далее завтрашняго утра, ежели чего не сделано, бавитца вам там опасно». Проте ці обидва послання розминулись у дорозі з новою вісткою з Батурина. Меншиков радісно рапортував: «Господин полковник. Доношу вашей милости, что мы сего числа о шти часах полуночи здешнюю фартецю з двух сторон штурмовали, и, чрез помощь Божию и вашего оружия щастием, по двучасном огню, оную взяли. И сею викториею вашей милости поздравляю. И сего часу еду я сам в город и потом о всем обстоятельно вашей милости донесу».

Шанолюбному князю хотілося показати себе у привабливому світлі переможця, який легко виконав царський наказ. Ясна річ, про недавні переговори, невдалі спроби взяти фортецю тепер можна було й не згадувати. Все це лише применшувало б його славу.

Останні години й хвилини батуринців минули у героїчному спротиві. Почавши темної ночі (о 6-й годині ранку стояла ще суцільна темрява) удаваний штурм, російське військо, пробравшись у місто через потайні виходи, підступно напало на оборонців. Побачивши московських стрільців, які один за одним з'являлись у фортеці, городяни на чолі з дияконом та його дочкою кинулися їм на перепону. Та вже було пізно. Із потайних виходів з'являлося дедалі більше росіян. «Завдяки цій енергії, козаки були захоплені зненацька», — інформував статсекретаря Бойля англійський посол лорд Чарльз Вітворт. Піднятий по тривозі Кенигсек, як читаємо у згаданому вище повідомленні, «ще не встиг розставити своїх людей в належний порядок», коли був тяжко поранений.

Уцілілі після першої штурмової хвилі батуринці відчайдушно оборонялися. Та бій без артилерії, у неясній обстановці, за відсутності старшин підрозділів (Мазепа взяв із собою сотників та більшість полковників) уже не мав успіху.

Протягом двох годин, маючи подвійну чи навіть потрійну перевагу, війська Меншикова завершили навальний наступ. При цьому, за шведськими джерелами, росіяни втратили «більше як 3000 людей».

Спалені п'ять батуринських церков виразно свідчать про те, що в них на якийсь час знаходили прихисток оборонці, але озлоблені стрільці не спинялися навіть перед православними святинями: вони розбивали двері, закидали у розбиті вікна смолоскипи. Особливо полювали росіяни за сердюками, більшість яких була безжально винищена. Взятих у полон в'язали мотузками в одну юрбу для майбутніх катувань.

Лизогубівський літопис дає широку панораму моторошної кривавої ночі загибелі гетьманської столиці: «...Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившеся [понеже везде изобилие было всякого напою] кололи людей и рубали, а для того боячися прочиі в скрытых містах сиділи, аж когда огонь обойшел весь город, и скрыты пострадали; мало еднaк от огня спаслося и только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая, уцілила неякогось старушка; церков же в замку деревяная сгоріла, в городі Троицы Святой каменная, верхами и работою внутрь огоріла».

Понищивши козаків і сердюків, стрільці й драгуни з ненавистю накинулися на беззахисних і беззбройних дідів, жінок і дітей. Жодні благання про пощаду не допомагали. Городянам рубали голови, прохромлювали груди.

Різними шляхами йшла інформація про злодіяння росіян у Москву, Новгород, зарубіжжя, але літописці, посилаючись на свідчення очевидців, були єдині в оцінках масштабів трагедії українського міста: «Великий государь... град его стольный разори до основания и вся люди посече» (Новгородський літопис), «Люди в нем бывшие вырублены, церкви разорены, дома разграблены и сожжены» (Рукописний збірник XVIII ст.). «Город Батурин войска государевы, доставши, спалили и людей всех вырубали. Тогда зима прежестокая была: снега превеликыя и морозы такие сильные были, что и птицы мерзли» («Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание»); «И тот город взяли приступом, и вырубали, и выжгли» («Записки» московського окольничого Івана Желябузького за 1708 р.), «Меншиков зараз

добыл Батурина и сплюндрував его огнем и мечем» (Чернігівський літопис за новим списком (1587—1725). Подібний опис подавав у своєму щоденнику й шамбелян Карла XII Аддерфельд, який загинув під Полтавою у 1709 р.: «Перебили і старих, і малих, не оглядаючись на стать та вік, залишок жінок поцупили. Взяли сорок гармат. Спалили місто і 30 млинів, що стояли на річці Сейм. Все пограбували. Комендант родом прусак, був взятий, з ним гірко вчинили».

Вразило побачене 11 листопада 1708 р. й шведського історика Георга Нордберга. Він занотував у своїх записниках: нападаючі, «...що лише могли, пограбували, а бідних безборонних мешканців повбивали»; «з руїн, можна припускати, що це було гарне, з цегли збудоване, місто, яке своїми будівлями перевищувало інші міста в Україні».

Французькі часописи, отримавши інформацію з України, вийшли з промовистими заголовками: «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки й діти на вістрях шабель». «Газет де Франс», «Летре гісторік» та інші видання сповіщали: «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів», «Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства».

Австрійська газета «Віннерішес Діяріум» у номері за 2—4 січня писала, що росіяни сплюндрували Батурина, а самого зверхника за «зраду» засуджено на смерть і повішено манекена, який мав би нагадувати особу гетьмана.

Отримавши на світанку від царя заспокійливого листа про можливість 2 листопада ще «бавитца» під Батурином, Меншиков вирішив сповна виявити свій набутий хист ката й із насолодою поглумився над усіма, хто не виявив належної пошани до його особи. У захваті від кривавого видовища він звелів нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з палацу портрет Мазепи. Під захоплені вигуки п'яних стрільців на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина». Все це настільки сподобалося Меншикову, що за таким самим сценарієм росіяни діяли невдовзі і в Глухові.

Після «розправи» з портретом гетьмана «Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони

подали вістку іншим про загибель Батурина» (шведський історик Фріксель, автор «Історії життя Карла XII»). Одних козаків-оборонців по-садистськи, через відрубання по черзі правої руки, лівої ноги, потім лівої руки й правої ноги четвертували. Інших, як згадував у своїх спогадах Джон Перрі, який 14 років прослужив у царя, «на міську стіну посадив на колі». Тортури провадилися під наглядом Меншикова з особливою ретельністю. Вони вкарбувалися назавжди у народну пам'ять. У думі, в якій не виявлено симпатій до Мазепи, в пекучих рядках проривається біль батуринського люду:

*«А в городі у Батурині
Мужиків да жінок
У пень сікли да рубали,
Церкви палили, святості да
Икони під ноги топтали...»*

Задовольнивши свої ниці інстинкти, натішившись стратами й муками переможених, Меншиков віддав місто на розграбування. П'яні солдати передовсім кинулися в собори, де було багато золотої атрибутики. Навіть золотoverхі бані зазнали нищівного погрому. Осквернителю храмів було чим пожитися. Ще до 1700 р. у гетьманській столиці та передмісті височіли Троїцький, Миколаївський, Покровський і Введенський храми. На їх утримання складав пожертви й гетьман. Так, на Троїцьку церкву він дав 20 тисяч золотих, на Миколаївську — 4 тисячі, на дерев'яні церкви Воскресіння (збудована, очевидно, після 1700 р. — Авт.) та Покрови Богородиці — 15 тисяч. Значні заощадження Мазепа виділив і для Батуринсько-Крупницького монастиря, що стояв за шість кілометрів від гетьманської столиці. Знаючи про це, Меншиков не міг не дати волю своєму бажанню пожитися.

Холодного й димно-гіркого 2 листопада 1708 р. настав, як мовиться, його «зоряний» час: він із нетерпінням очікував звістки про знайдені скарби, які наказав ретельно шукати у гетьманській резиденції. Та зусилля були марними.

Не вдовольнившись результатами пошуку в резиденції, Меншиков вирішив пограбувати монастир. Надісланий туди загін здійснив «спустошувальний обшук». Автори «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії», виданого

у ХІХ ст., зазначають, що при цьому «дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вщент поруйновані». Колишнього ректора Київського колегіуму, настоятеля Батуринсько-Крупницького монастиря Гедеона Одорського за підтримку «зрадників» царські прислужники згодом заслали в Архангельськ.

У Батурині ж тривав шабаш завойовників. Знімалися з кріплень і вантажилися на вози гармати. Найбільші з них Меншиков наказав знищити. Їхні частини, розкидані вибухами по місту, знаходили ще й у ХІХ ст.

Все інше — будинки, канцелярії, цейхгаузи — піддавалося вогню. Після грабунку було підпалено чудовий гетьманський палац, тридцять млинів, велике сховище борошна.

Про масштаби руйнувань дізнаємося з першого після трагедії опису гетьманської столиці в 1725 р. За ним — «...город Батурин земляний, в том городе два замка пустые, около них фолварки и стіны разваленные... На Гончаровке измінника Мазепы дворовое місто с садом; где жил сам Мазепа, строения ныні нет; оное місто, взявши с яру от поля, по самое низкое місто на ріку Сейм, обведено земляным валом и внутри онаго гай березовый небольшой».

Більш докладний опис було зроблено у 1726 р., коли Батурин мали віддати у володіння Меншикову Він трохи виправляє попередній: у колишній резиденції Мазепи все-таки щось залишилось: «В одном дворі каменные палаты пустыя и разбитыя; тамже церков деревянная ціла с нікаторой частью иконостаса; в оном дворі гай березовый и около его поле пахотное». Але загалом бачимо вражаючу картину запустіння: «Ныні, по разорении, город Батурин весь пуст, и около его болварки и стіны всі поразвалились, и весь зарос, и в обох замках нікакого строения старого и нового нет, толко дві церкви каменные пустые: Живоначальныя Троицы да Николая Чудотворца, недостроена вполовину (її, мабуть, почали відбудовувати для здійснення обрядів. — Авт.); и в них нікакого церковного вбору — дверей и окончинь — нет, и в містах своды обвалились; да бывших гетманов и измінника Мазепы бывал войсковой каменный малый дом, три полати, весь поразвалился, да измінника Мазепы бывшего господаря Самойла Целюрика каменные дві податки кладовые пустые, всі разбиты».

В історичній літературі зустрічаємо спроби відокремити Петра I від батуринської різанини, мовляв, це була ініціатива лише Меншикова. Про справжні почуття царя дізнаємося з його реакції на звістку про взяття Батурина. Отримавши 2 листопада вранішнє повідомлення від Меншикова, він поспішив передати йому свої розпорядження: «Сего маменту получил я ваше зело радостное писание, за которое вам зело благодарны, паче же Бог мздовоздаятель будет вам. Что ж принадлежит о городе, и то полагаю на вашу волю: ежели возможно от Шведов в нем сидеть, однакож несколько пушек лутчих вывезть в Глухов, то извольте поправить и посадить в гварнизон [хотя драгун в прибавку стрелцам, пока пехота будет]. Буде ж (как я от присланного слышал) оной не крепок, то зело лутче такую великую артилерию вывезть в Глухов, а строенье зжечь [которое там зело ныне нужно], понеже, когда в таком слабом городе такую артилерию оставить, то шведы также лехко могут взять, как мы взяли. И для того не изволь время терять, ибо сего дня Шведы перешли реку и, чаю, завтра конечно пойдет к Батурину или инуды глубже. И того ради опасно, дабы не помешал вам в вызове артиллерии. Буде ж не успеете вывезть, то лутче разжечь или разорвать и, штукаами роздав, вывезть.

Из Воронежа, ноября 2 дня.

Р.С. Ежели есть булава и знамена, изволь прислать: для нового гетмана зело нужно. Також канцелярию возми с собою всю их».

До Меншикова лист надійшов із запізненням. Він уже покинув розорене й сплюндроване місто. Важливим уявляється його донесення, яке було відповіддю на царське послання:

«Господин полковник. Писание вашей милости, вчерашнего дня из Воронежа писанное, воспринял и сего числа по утру, за которое вашей милости, моему государю, зело благодарствую, и на оное ответствую. Артилерию, сколько могли взять, везем с собою, а протчую тяжкую, а именно несколько самых болших пушек, разорвали. Что же чрез помянутое свое писание изволите повелевать нам прислать к вашей милости булаву и знамя в Глухов к потребному времени, и у нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчюг, и между довольным числом всяких знамен, — знамя первое, которое всегда пред гетманом

важивали; и оные все, купно с воровскою старшиною, привезу с собою, ис чего надеюсь вашей милости быть довольным. И понеже зело желаю очи ваши, чтоб дай Боже счастливо, вскоре видить, того ради пространно ныне доносить оставляю, но о всем, о чем надлежит, обстоятельно донесу вашей милости изустно, чего ради намерен я к вашей милости ехать наперед одною своею особою. За сим здравие вашей милости, моего всемилостивейшаго государя, деснице вся содержащего и сохранение предаю.

Александр Меншиков. Ис Конатопа, ноября 3 дня 1708 году».

У зв'язку з тим, що цар переїздив, цю депешу він не отримав навіть 5 листопада. Не маючи протягом трьох днів донесень, Петро I вирішив надіслати Меншикову нове розпорядження: «И для того удобнее артилерию вывести половину в Глухов, и другую в Севск, а Батурин в знак изменникам [понеже боронились] другим на приклад зжечь весь. И изволь управлятца, не мешкав, ибо н[еприятель] уже вчерась реку совсем перешел и сегодня, чаю, будет маршировать к вам». Як бачимо, наміри й накази царя цілком збігалися з діями підлеглого. До речі, для царизму це не було новиною. Ще у 1659 р. князь Ромодановський «з войском Борозни достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили». Коли у 1668 р. гетьман Іван Брюховецький «учинил раду с полковниками, судьями и усею старшиною, и поприсягли себѣ, же юже конечно отступить от его царского величества», російські каральні війська під керівництвом усе того ж Ромодановського спалили Переяслав та Ніжин і жорстоко придушили повстання.

Розділ 27

НАСЛІДКИ БАТУРИНСЬКОГО ПОГРОМУ

Захопивши Чапліївку, шведські війська стали поспіхом гатити підмерзле болото, яке пролягло на їхньому шляху до Батурина. Від Лушників до Обтова у важкопрохідному місці була зроблена гребля завдовжки кілометр.

На жаль, природні перешкоди й удари росіян катастрофічне уповільнили просування союзницького війська. Можна уявити стан Мазепи, коли він отримав звістку про падіння Батурина. Гетьман, за свідченням учасника походу, не повірив почутому. Проте вислана ним у розвідку партія козаків підтвердила жахливу новину, яку він із «великим незадоволенням з того приводу» повідомив королю. Розповіді про звірства вояків Меншикова приголомшили Мазепу. Як згадує Пилип Орлик, дізнавшись гірку правду про столицю, яку вже не міг ні врятувати, ні захистити, він «жалосним был, и сказал тые слова: «Злые и несчастливые наши початки! Знатно, что Бог не благословит моего намерения, а я тем же Богом засвидѣтельствуюся, что не желалем и не хотілем Христианского кровопролития».

Лише 7 листопада 1708 р. гетьман дістав можливість на власні очі побачити наслідки московського погрому. Картина попелища вразила його у саме серце. Як пише «Чернігівський літопис», «ревно плакал по Батурина Мазепа», спостерігаючи, скільки «крови людской в місті и на предмістью было полно калюжами».

Підтверджують стан душі гетьмана в ті хвилини й години свідчення спійманого драгунами сотника Корнія Савина. На допиті він повідомив, що «король и Мазепа пришли к Батурина и стали над Сеймом и ночевали по разным хатам. И Мазепа, видя, что Батурин разорен, зело плакал».

Перші рядки пекучої правди про меншиковську різню належать гетьману. В розісланому 10 листопада по всій Україні універсалі він сповіщав народ про наругу над святостями та людьми, показав справжнє лице царату, його «турботу» про українців. Це послання, без сумніву, зачепило за живе головних виконавців жорстокої акції.

Здійснивши злочин і придушивши основні сили гетьманців, росіяни намагалися затушувати свої каральні дії, які набули значного розголосу, виправдальною агітацією. Для досягнення цієї мети використовували плітки, брехливі повідомлення про те, що Мазепа, мовляв, зрікся православної віри, вирішив за безцінь продати Україну шведам і полякам. Поширювалася чутка про те, нібито у Дігтярівці (Новгород-Сіверщина. — Авт.) гетьман топтав ногами

образ Богоматері, приймаючи у такий спосіб лютеранське віросповідання. Російське командування наказало Іванові Скоропадському видати контруніверсал до українського народу. Позаяк новий гетьман сам не був у Батурині, текст звернення до українців написаний або під диктовку Меншикова, або взагалі ним. Деякі фрази наче списані з царських маніфестів. Основна провина за жертви Батурина перекладалася на Мазепу: «Хто ж инный до того причиною опрочь его? Поневаж там будучие малоразсудные люде заведены от его, противилися своему власному государеву, нехотячи доброволне на лагодное упоминанье и обнадеживание милостью и жалованием монаршим здатися, обшем ставши при упоры и противности, хотіли город той за всею войсковою арматою и аппаратами военными Королю Шведскому отдати и поднести против своего ж Монархи по неприятелску руку». Далі знімалася відповідальність із Меншикова за вбивства безвинних людей. Виправдання висувалося досить просте, мовляв, захисники Батурина «государского войска отчасти побили, чим примушеное войско Царского Пресветлого Величества под командою светлейшего генерала князя, его милости, Меншикова будочое, штурмом добывати, а добывши в тот час, яко звычайная, каждый жолнір, на помсту побитой братии своей, не скоро от убийства могл быти унятый; однак же що о жонах и дітях, огвалтованю паниен и о ином, що написано во измінном универсалі, то самая есть неправда, гдыж не толко тые не иміючие в руках оружия, але большая часть з сердюків и з городовых войсковых людей, в Батурин бывших, на потом пощажены и свободно в дома, по указу царского пресвытлого величества, от князя, его милости Меншикова отпущены». Водночас з ідеологічною обробкою населення потужно запрацювала каральна машина.

Приводом для арештів і тортур були ненароком вимовлені співчутливі слова про Мазепу, найменший осуд звірств росіян. Це яскраво видно на прикладі розслідування справи глухівського обивателя Данила Таращенка. Челядник писаря Чернігівського полку Булавки Яків Кудін свідчив на допиті в Лебедині (саме тут Меншиков улаштував катівню й допитував усіх підозрілих. — Авт.) про розмову, яка відбулася за 7—8 днів перед тим. Під час неї, як зазначає він, «приходит челядник Данилов и говорит: «Жители бегут, Москва везде грабит,

наших людей разоряет». Данило (Тарашенко. — Авт.) на таку речь сказав: «Москва Батурина разорила и людей тамошних перебила, даже и малых детей не пощадила: за это и мы не зарекаемся в московской крови по колена бродить, потому что за разорение Батурина вся Украина встанет».

Далі за протоколом «он, Яков, заметил, тогда ему, Данилу, что такие речи непристойны, а Данило стал его, Якова бить по щекам, и Яков ушел от него, но потом, когда Яков снова воротился, Данило приказал его связать вожжами и связанного бросить в погреб и говорил ему при этом: «Если никому не скажешь, что я про Москву говорил — выпущу тебя, а станешь доносить — велю голову отсечь!»

Дискусія щодо універсалів 1708 р. про жертви Батурина невдовзі видухла, відтіснена новими подіями. Пізніше, у зв'язку з цілковитою поразкою мазепинців, вона й не поновлювалася.

Питання ж, скільки городян та захисників загинуло в Батурині спеціально не вивчалось. Тим часом воно досить важливе для розуміння масштабів трагедії. Визначення більш-менш реальної цифри втрат, яких зазнала Гетьманщина від карателів Меншикова, нейтралізує безпідставні історичні спекуляції на цю тему як у плані завищених оцінок (30 тисяч жертв), так і занижених (1—3 тисячі).

Отже, скільки ж людей загинуло у вогні 2 листопада 1708 р.? Відповідь на це запитання можна дати, проаналізувавши опис Батурина, зроблений на початку 1726 р. за царським указом від 3 грудня 1725 р. Хоч пройшло 17 років після погрому, центральна частина міста залишалася пустою. Обгорілі поруйновані будівлі заросли бур'янами і чагарниками. Автори опису вказують на «пустые неогороженные дворишка» Орлика, «Григория канцеляриста», Ломиковського та його хутір на Горбанівці. «Пустые места» були «поблизу гребли, прозываемое Хайнатшина», «близ церкви Покрова»; «от поля, по-над дорогою Пальчиковскою, на котором бывали, за изменника Мазепы, шопы для охранения армат»; недалеко від Гончарівки, де також «были шопы для хоронения палубов и возов». Разом із тим дізнаємося, що «на предмісті после разорения, на погорілих и на пустых мыстах поселились внов по указу покойного гетмана Скоропадского, который указ покойным атаманом батуринским Данилом Харевским опубликован: иные

живуть в старих домах, которые от разорения уціліли». Як видно з подальшого реєстру, йдеться насамперед про окремі садиби, які розміщувалися на слобідках.

На інших кутках міста картина була такою: попередні жителі гетьманської столиці мали в слободі Підземковій 19 дворів, в слободі Горбанівській 31 дворів, у слободі Гончарівській — 72 двори. Крім того, в передмістях числились «ремесные люди, прежде бывшие жители батуринакия, которые по разорение Батурина в старых домах и на своих местах поселившихся живут»: шевців — 38 дворів, кравців — 28, калачників — 11, ткачів — 12, м'ясників — 2, ковалів — 15, музикантів — 6, гончарів — 5, теслярів — 5 дворів.

Загалом опис нараховує близько 560 дворів (разом із Матіївкою), з них близько 130 належало козакам і старшині. Більшість останніх були відбудовані новими господарями. Сюди переїхав жити колишній білоцерківський полковник Михайло Омельченко. Сотником став козак із Кролевця Федір Стожок.

Опис не вказує на кількість людей у дворах. Безперечно, після 2 листопада 1708 р. вони мали значно нижчу насиченість, ніж у середньому по Гетьманщині. Адже у великих сім'ях могло залишитися замість 10—15 чоловік 3—4 члени родини. Явний великий мінус і дворів. Їх, за нашими підрахунками, зменшилося на 250—370 одиниць (орієнтовно 810 дворів до 1708 р. мінус 560). Слід зазначити, що близько 150 дворів збудували нові власники. Таким чином, із наявних у 1726 р. 438 дворів (560 мінус 122 матіївські) лише 288 були заселені батуринцями. Назагал не нараховуємо у Батурині після погрому понад 500 сімей (810 до 1708 р. мінус 288 родин у 1726). В описі показано тільки 17 дворів «торгующих мелочным товаром». Тим часом ще у 1666 р. в Батурині жило 90 сімей купців!

В описі міста 1726 р. не вказуються конкретні будівлі мешканців, що збереглися після 1708 р. Це не випадково. Минуло 17 років від пожежі, й обліковці вже не могли сказати точно, хто будував дім на попелищі, а хто — із залишеного обгорілого зрубу, рештків садиб і т. ін.

Зрозуміло, пожежа не могла завдати великої шкоди кам'яницям, яких столиця мала чимало. Так, Омелько Мацай поселився в «домовом малом строєніи бывшего полковника прилуцкого Горленка».

Навіть якщо припускати, що у кожній родині, яка залишилася після погрому, врятувалося в середньому по 5 осіб (це малоймовірно!) і це становило 1440 батуриців (288 x 5), то підсумкова цифра втрат все одно вражаюча. Вони становлять 6000—6500 жителів (7—8 тисяч мешканців Батурина до 2 листопада 1708 р. мінус 1440 тих, кому вдалося сховатися або втекти). Лизогубівський літопис, описуючи різню, яку вчинили п'яні російські стрільці, зазначає, що «многожь в Сейме потонуло людей, утікаючи через лед еше не кріпкий, много и погоріло, крившихся по хоромах, в лісах, в погребях, в ямах, где паче подушилися, а на хоромах погоріли». Ці деталі засвідчують мученицьку загибель основної маси городян. Багато їх зібралось під захисток залоги. Про те, що «сердюки все, также и прочие тутошние жители, убравшись, в замок засели», доповідав царю Меншиков. Чечель і Кенигсек «и протчие подобные им сотники и есаулы с сердюками и некоторыми городовыми и со всею батуриною черню, — як зазначав кат гетьманської столиці у жалувальній грамоті, — засели в Батурина...»

У переповненій фортеці, яка була в стані облоги, певно, ніде було яблуку впасти. Мирних жителів, найімовірніше, тримали у безпечному місці — замкових підземеллях та ходах. Розгалужена їх мережа (викладені у традиційній формі зрубів лабіринти завширшки і заввишки два метри) могла сховати тисячі людей. На жаль, спалення надвірних споруд, жорстокість стрільців, які озвірили від попередніх поразок і влаштували на горі кривавий погром, примусили жінок, старих і дітей вибрати легшу смерть: гинути від чаду.

Згодом у цих ходах, які з плином часу позавалювалися, знаходили старовинну зброю, срібні та золоті речі, залізні скрині. Очевидно, це були залишки домашніх пожитків і скарбів, що їх взяли з собою в підземелля батуриці.

Автори «Журналу або поденної записки... Петра Великого», що його читав і правив власноручно цар, пишучи по гарячих слідах діянь монарха, не думали, що їхнє тлумачення трагедії Батурина буде суперечити пізнішому, офіційному. «И первых воров Полковника Чечеля и генерального Есаула Кенигсека с некоторыми их единомышленниками взяли, — читаємо у ньому, — а прочих всех побии, и

тот город со всем сожгли и разорили до основания, где зело много изменника Мазепы богатства взяли».

Крім батуринців, які стали основними жертвами погрому, в гетьманській столиці загинуло чимало мешканців найближчих сіл. Налякані чутками про тактику «випаленої землі», яку використовували російські війська, люди сім'ями знімалися з насиджених місць і шукали прихистку за стінами фортеці. Про те, що подібне справді відбувалося, свідчить заспокійливе звернення фельдмаршала Шереметьєва напередодні спалення Батурина до українського народу, «дабы из городов, сел и деревень, на которые пойдет войско его царского величества, никто не выбегал, понеже жителям никаких обид и разорений и грабительства и протчаго своеволия чинено не будет». Однак настрахані іншими звістками, які мали реальну основу, люди не вірили цим запевненням. Дещо раніше Шереметьєв доповідав царю, що на Стародубщині «деревни перед неприятелем велел жечь: токмо здешние жители нетерпеливо сие приемлют». Наполохане населення шукало порятунку від війни, що наближалася. Тверда позиція командування Батуринської фортеці щодо недопущення підпалів їм імпонувала. Захист своїх життів вони довірили великому військовому гарнізону. Проте підступна зрада обернулася для них непоправною трагедією. «Много там людей пропало от меча, понеже збіг был от всіх сел», — читаємо у Лизогубівському літопису.

Частині захисників і городян вдалося вирватися з кривавого пекла й уціліти. Ще коли тільки починався небезпечний розвиток подій, крадькома покинули гетьманську столицю дружини Кочубея та Іскри, яких утримували в одній із хат на Гончарівці під наглядом, щоб вони заздалегідь не попередили царя про рішення Мазепи. «Того ж часу приехала черница з монастыря дівичого Новомлинскаго возком, — читаємо у старому рукопису, — и на возку будка простая, и в черничину одежду еї милость пани Кочубеева и пани Искрина убравшись, а пани Параскевию убравши в простую одежду, вийшла пішком з дівками з города, а панича Феодора з собою посадивши у возку черничинном черница вмісто черниць з города вывезла и простовали на Митченки, на Куреню, на Ичню, на Прилуку...»

Після штурму зчинилася паніка й батуринці рятувалися як могли. Деяким із них пощастило скористатися вночі потаємними виходами з фортеці до Сейму (тут замість стіни був крутий обрив) і пересидіти добу у надійних сховах, які не зачепила пожежа. Спіймані після ранкової оргії також не всі були покарані на смерть. «Прошлого 1708 р., во время вынятия города Батурина, — писали згодом у скарзі гетьману Апостолу брати Гончаренки, — взято нас, братов двох родних, в полон на Москву, в яком полону були ми роком сім». Меншиков, як видно з цього документа, прихопив для себе непоганий ясир. Лише через багато років бранці повернулися на рідні згарища.

Захоплені зненацька, відчайдушно оборонялися сердюки. Після двогодинного бою лише невелика їх частина ціною значних втрат прорвалася крізь щільне кільце оточення. З показань сердюка Корнія Семененка, якого допитували 1 грудня у Посольській похідній канцелярії, довідуємося, що залишилося від захисників Батурина: «По приказу де изменника Мазепы велено их сердюцким четырем полкам, а именно: Покотилову, Денисову, Максимову и Чечелеву, у которого наказным сотником Герасим [в тех де четырех полках сердюков, чаёт он, что и трехсот человек не будет] стоятъ в Гадячю с шведами». Отже, саме стільки сердюків уціліло! Інші 2000—2400 осіб загинули у герці або були спіймані й закатовані.

Вдалося втікти й Дмитру Чечелю. Із фортеці він, певно, вийшов через потайний вихід і змушений був, криючись, перепливти Сейм чи сидіти у воді у рову. Знесилений, він ледве добрався до свого родича. «Однак кум его, — повідомляє Лизогубівський літопис, — в селі Обмочевкі, когда он утікал и забігл верхом обогрітись, понеже весь обмок, да заснул на печи, то кум пошел, ознаймил войту и прочим и так взяли его и поймали и отдали великоросиянам».

Невідома доля козаків Лубенського, Миргородського й Прилуцького полків. Якщо останніх завдяки Носу Меншиков міг амністувати, то інших — навряд. Секретар похідної канцелярії Карла XII Цедергельм у своїх нотатках зауважував, що більш як 1000 козакам, які стояли на валах, вдалося пробитися через ворота.

Наші підрахунки збігаються з повідомленнями англійських газет, які користувалися інформацією царської головної квартири над Десною за 16

листопада 1708 р. «London Gazett» 29 грудня 1708 р. писала, що Меншиков у Батурині «залогу... в числі 6 тисяч наказав вирубати». Він же, як зазначає «Дейлі Курант» (3 січня 1709 р.), «по здобутті наказав вирубати 5—6 тисяч козаків». Приплюсуємо до цієї цифри 6—6,5 тисячі мирних городян, приблизно тисячу мешканців навколишніх сіл (беремо за мінімальними розрахунками) й отримуємо разом 11—12,5 тисячі жертв. Важливим підтвердженням наведених тут підрахунків є повідомлення англійського посла Чарльза Вітворта, який інформував із Москви про втрати мирного населення в Батурині: «Зарізано жорстоко шість тисяч чоловік без огляду на вік і стать». Виконавши посольську місію, лорд Вітворт опублікував у Лондоні в 1710 р. «Звіт про Росію», з якого дізнаємося про те, як «місто Батурин негайно було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку і статі».

Розділ 28

КАТУВАННЯ УКРАЇНИ

Знищення Батурина стало поворотною віхою в історії українського народу. Його визвольні прагнення були вкотре жорстоко придушені. Розстріляна, знекровлена й спалена гетьманська столиця вибила з-під ніг гетьмана надійну опору. «Уже тепер, в нинішнем нашем нещасливом состоянии всі діла иначе пойдут, — сказав Мазепа приречено-песимістично Орлику та іншим однодумцям, — и Украина Батурином устрашенная бояться будет едино з нами держать».

Побувавши на руїнах рідного міста, взявши близько до серця побачене, приголомшений звірствами Меншикова, гетьман усе ж не впадав у відчай.

За його наказом полковники, що були при ньому, підготували універсали у свої міста, в яких виписано «причины, для яких он, отступя от царского величества, одыйшол в протекцию короля шведского». Звернувся до народу з палким словом піднімати повстання проти Москви й сам гетьман. У всі куточки України помчали гінці. Вони везли звістку про злочини росіян, закликали людність ставати під мазепинські прапори. У селі Бахмач козаки й компанійці, старшини урочисто присягнули на вірність гетьману. Сам Мазепа, як свідчив

Орлик, на святому Євангелії присягнув перед всією «енеральною старшиною, полковниками, сотниками и знатным товариством, что он не для приватной своей ползы, но для общего добра цілої отчизны и Войска Запорожского принял протекцію короля шведского». Тоді ж гетьман розіслав уцілілих сотників по їхніх сотнях, щоб вони «со всім борошнем в готовности к походу к Москве были, по празнике рожества Христова».

Сподівання на те, що народ відгукнеться на трагедію в Батурині швидким визначенням своєї позиції, не були марними. Після 2 листопада 1708 р. в найближчих до гетьманської столиці селах населення зустрічало шведських солдатів як визволителів. Пруський доброволець в армії Карла XII Давид Натан Зільтман зафіксував у своєму щоденнику цікаву деталь. Коли шведи «прийшли у велике село з 188 домами, що звалось Отюша (Атюша на Коропщині. — Авт.), були всі селяне дома, так само й у кількох інших по дорозі переходжених селах, і всюди селяне на прихід короля подавали йому хліба, солі й яблук». Співчувало мазепинцям і Правобережжя. Київський воєвода Голіцин інформував Головкина про тривожне становище, яке тут склалося. «Доношу ж вам, моему государю, — писав він у донесенні, — Мазепа прислал от себя на сию сторону Днепра в Чигирин Мокеевского и ясаула генерального Гамалея для возмущения и прелести здешнего народа, дабы всех, на сей стороне живущих, возмутить, а возмутя и собрав всех, идти за Днепр в Малороссийской край. И учинив Макеевского полковником чигиринским, и оной около Чигирина многих возмутил. А мне возбранить им того неким, понеже я при себе не имею конных людей, чем возбранить. И зело, мой государь, потребно, дабы указ государев повелел прислать к нам вскоре конные полки, с которыми мог бы старатца, дабы до большего разширения оной прелести не допустить. И некоторых на сей стороне утверждал к верности, которые ко мне приезжали и обещались быть верны. Токмо оные ветры, когда противная сторона будет силняго, то они туда и склонятца. И без конницы трудно что учинить, чтоб оных обнадееживать и утверждать. А ежели с обеих сторон Днепра люди возбунтуютца, зело нам тяжко будет. А на сей стороне Днепра поселенцы многие местечки и села и деревни от Киева даже до Бугу и до Днестра, меж которыми старинные местечки, которые были под

поляками, и в оные посажены ево, Мазепины, слуги, и все галдуют ему и за истину признают».

Із пізнішого листа воєводи довідуємося про ще одну обставину, яка могла змінити ситуацію не на краще для війська Петра І. Річ у тім, що у квітні 1708 р. Мазепа за наказом царя послав у Польщу 3 тисячі козаків. 20 серпня туди ж на з'єднання з Київським та Білоцерківським полками був відправлений Гадяцький полк, який також складався з 3 тисяч козаків. На зиму полки мали повернутися додому. Утримувати стільки вояків на зимових квартирах союзникам царя було не під силу. Але тепер постало запитання, на чий бік вони стануть. «А когда уведали о измене Мазепиной, полков их казаки побежали по домам, — доповідав 5 грудня Головину Голіцин. — И полковников киевского, белоцерковского и сотников чигиринского, каневского утверждал и обнадеживал государевою милостью, которые обещались и крест целовали верно государю служить. А гадецкого полковника, мой государь, удержал в Киеве до указа вины ради такой, понеже он Мазепе свой и полк свой в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом. И оттого я не сомневаюсь, понеже имеем ведомость, что Мазепа в Гадячах, и был при нем канцеляриста Мазепин изо Львова, и оного от себя отпустил с половины дороги, а сказал, будто он с ним не поехал. А слышу, мой государь, что оной полк стоит от Киева вниз по Днепру. И я послал указ того полку к старшине, дабы они с казаками и с пушки в Киев пришли. А когда придут, о том впредь вам, моему государю, донесу. И чаю, мой государь, при пушках разве есть старшина, а казакам не чаю быть — все разбежались».

Фактично козаки, дізнавшись про події у рідному краї, вийшли з-під контролю Москви. Момент вимагав від обох сторін ужиття рішучих заходів для повернення нестійких елементів на свій бік. Треба віддати належне царській стороні: вона у цій напруженій ситуації діяла гнучкіше й оперативніше. Ініціатива перехоплювалася нею буквально в усьому. Ставка робилася передусім і в основному на залякування. Цікавий, як на нашу думку, факт практично одночасної появи чолобитних від мешканців міст. Вони, наче по команді, стали надходити з місць, де розташувалися російські полки. «А к вору и изменнику бывшему гетьману Мазепі отнюдь не пристанем и ни в чом его слушать не будем,

— присягали 5 листопада 1708 р. мешканці Новгород-Сіверського, — и на том всьом святей хрест цілуєм». Пізніше їх трактували як масове волевиявлення народу, як свідчення його вірності Петру I та віковичній «дружбі з російським народом». Тим часом чолобитну з Новгород-Сіверського, для прикладу, підписали тільки 57 осіб. У Ніжині в листопаді й пізніше стояла велика російська залога. З донесення Голіцина Головкіну від 21 листопада дізнаємося: «Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церков. А в Нежине оставил 2 полка». Тобто відразу після спалення Батурина три російські полки зайшли в Ніжин. Частина російської кінноти була спрямована через Прилуки до Миргорода. Там також став сильний гарнізон. В усіх містах і містечках, захоплених російською армією, вивішували царські укази до українського народу, а поряд для остраху «голови на коли взоткнуті були» полонених сердюків і козаків, спійманих у гетьманській столиці. Кенигсека, померлого від ран у дорозі, спочатку колесовано в Конотопі, а потім його голову з виколотими очима «на столп каменном також на шпицу желізную воткнено» в Сумах.

Настрахані вивішеними повсюди відтятими головами мазепинців, городяни практично не мали вибору й, щоб із ними не вчинили подібного, за ініціативою «знизу», направляли чолобитні царю. Мешканці Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського, Варви, Срібного, Ічні та Миргорода запопадливо клялись у вірності російському монарху. Диригент цієї вірнопідданської кампанії (а ним був Петро I) отримав їх 5 листопада, саме під час виборів нового гетьмана. Вони мали запевнити скликану у Глухів старшину в марності задуму Мазепи, розвіяти сумніви тих, хто ще вагався.

До непокірних, тих, хто не бажав заявляти про своє вірнопідданство, вживалися найжорстокіші каральні заходи. Після гетьманської столиці були випалені Гадяч і села довкола нього. Така сама доля чекала Ромни. Полковник Кампель знищив Маячну й Нехворощу, а всіх жителів покарав на смерть. «Из Мячков (Маячна. — Авт.), — розповідається в хроніці Крекшина, — изменники козаки ушли до Царичинки и там засели, и для взятки оного места послан бригадир Эгейм». Московським військом були також спалені Калеберда, Переволочна, Старий і Новий Кодаки. Історик А.Катрухін у ХІХ ст. записав, без

сумніву, реалістичний переказ про село Гайворон (нині Бахмацького району Чернігівської області. — Авт.), яке у листопаді 1708 р. опинилося на шляху просування шведського війська до Ромнів. «Жителі села, — зазначає він, — за порадою свого старшини Жеребила, а можливо, й за власною думкою, з охотою ділилися всіма можливими їстівними припасами з шведськими військами. Дізнавшись же про наближення російських військ, увесь провіант заховали, а з прибуттям Петра I не переставали таємно доставляти його до шведського війська, відмовляючи за відсутністю росіянам. Петро I, дізнавшись про таке ставлення своїх підданих до ворога, страшенно розізлився і порішив покарати все село повним винищенням, так би мовити, стерти його з лиця землі. Для виконання цієї кари було наказано обкласти село навкруг соломою і нікого не випускати звідтіля, а щоб попередити всілякі спроби до втечі, обставити село гарматами і в утікачів стріляти. При виконанні ж страти запалити одночасно з усіх кінців соломі і палити село з гармат. Страта повинна була здійснюватись у присутності самого імператора».

Лише діти, яких гайворонці вислали назустріч Петру I, розчулили його, й він змилювався над селом.

Для зміцнення свого становища в Україні Петро I паралельно вживав інших заходів. За його персональними зверненнями до старшини вже 1 листопада в Богданівку (поблизу Шостки на Сумщині. — Авт.) прибули полковники стародубський Іван Скоропадський, чернігівський Павло Полуботок та наказні полковники переяславський Томара й ніжинський Жураховський, які їхали на зустріч із царем, як той вимагав, у супроводі полкової старшини. Очевидно, вони розминулися з Петром I, який був заклопотаний переправою шведського війська, й отримали там його наказ іти до Глухова. Перед тим, 31 жовтня, це місто було зайняте гарнізоном генерал-лейтенанта Брюса. Останній сповіщав царя про обстановку в населеному пункті: «...Токмо не гораздо приятен их (російських військ. — Авт.) приход был старшине здешней, а наипаче всех здешному сотнику, которой поехал к господину фелтмаршалу Шереметьеву купно с Четвертинским князем. И сказывают многие здешныя жители, что он веема Мазепиной партии, которой у него всегда детей крещивал, и про Четвертинского сказывают, что тех

же людей». Та вже 3 листопада сотник Олексій Туранський при всіх своїх симпатіях до Мазепи змушений був як господар зустрічати й розміщати у місті прибулих полковників і старшин. Увечері всі вони зустрілися з найближчим царським боярином, князем Григорієм Долгоруким, якому Петро I доручив готувати вибори нового гетьмана. Відбулася рада «ади некоторых истребных к его царского величества интересом и целости Малороссийского края советов». Потім Долгорукий говорив із кожним окремо й намагався виявити настрої старшини, а найперше — кого вона бажає бачити своїм зверхником. Позаяк на вибори прибуло лише два полковники з 20 (полтавський Левенець, наприклад, запевнив Петра, що хоче бути з городянами в час небезпеки), то старшина двох полків висувала від себе дві кандидатури — Івана Скоропадського та Павла Полуботка. Проте вибір уже було зроблено заздалегідь. Коли Мазепа у Борзні вдавав із себе смертельно хворого, цар подумав про його наступника. У листі до графа Головкина орієнтовно від 20 жовтня він пише: «Сегодня получил я ведомость от г. князя Меншикова, что гетмана к прежней его болезни припала апелепсия (...)...ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был». Не виключено, що персональні розмови Долгорукого завершувалися підказкою, кого волів би бачити на посаді гетьмана цар. Особистість Скоропадського його влаштовувала насамперед тим, що стародубський полковник мав м'який характер, нічим особливим не виділявся з-поміж старшини, а відтак став би «ручним», надійним його підлеглим.

Перед виборами 6 листопада відбулася церемонія позбавлення Мазепи гетьманства. На базарну площу були скликані місцевий люд і старшини. Всі роздивлялися на ляльку, яка нагадувала Мазепу. На ній була андріївська стрічка. Детальний опис зганьблення гетьмана зустрічаємо у листі виконавця цієї процедури — канцлера Головкина — до П.Толстого: «В начале его диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-комергера, и обоих нас того ордина святого Андрея ковалеров, во образ Мазепи, от его царского величества ему наперед сего всемилостивейше данной

орден снят, которого он через изменнические свои поступки себя ныне и недостойным сочинил».

Учасникам цієї вистави було зачитано декларацію, в якій оголошувалися царські благодіяння та осуджувалася невдячність Мазепи. «Й та ево персона попоследи ногами с лесницы столкнута и потом от ката взята, — свідчив Головин, — и до виселицы, которая на рынку обреталась, на веревке вешена... Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и на персоне теми обломки ударена, и напоследи помянутая его персона на виселицу повешена». Так був знеславлений на очах українців образ їхнього недавнього керманича. У соборній церкві Св. Тройці тоді ж відбувся молебен. Після нього на площі перед нею у присутності козаків, міщан і посполитих мали відбутися вибори. За задалегідь підготовленим сценарієм Долгорукий звернувся до присутніх, кого вони бажать обрати гетьманом. Натовп завчено прокричав: «Івана Скоропадського!»

Останній дещо сплутав плани царя. Він почав відмовлятися од гетьманського уряду на користь Павла Полуботка, мотивуючи своє рішення похилим віком. Насправді ж, як свідчать документи, цей донедавна найближчий соратник «зрадників» не хотів брати гріх на душу: ставати гетьманом при живому Мазепі, в окупаційних обставинах, після виборів, у яких узяла участь лише дециця зверхників України. Старшина, налякана батуринським погромом, знаючи з достеменного джерела про вибір Петра I, не ризикнула діяти іншим чином і наполягла на своєму.

Івану Скоропадському врочисто вручили гетьманські клейноди — булаву, прапор, бунчук, царську грамоту й печатку. У церкві йому дали в руки присяжний лист, який написали в Посольському приказі: «Аз, Гетман Его Царского Величества войска Запорожскаго, обещаю и кленуся, по избрании своем на сей уряд Гетманский, в Троице славимом Богом, пред святым Евангелием, Пресветлейшему и Державнейшему Великому Государю, Царю и Великому Князю Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белыя России Самодержцу, Государю моему милостивейшему, и Сыну Его... верно и со всяким усердием

служить и в подданстве быть со всем войском Запорожским и народом и краем Малороссийским...»

Скоропадський за цією клятвою повинен був «к измене и прелестям отнюдь не склоняться, но во всем Его Царскому Величеству... доносить и весь малороссийский народ от того и от всяких шалостей удерживать».

Відбувся своєрідний примусовий акт закабалення керівної особи України: вона, попри будь-які дії Москви, мала вірно служити царю. І цього разу вибори гетьмана відбулися в умовах зверхності російської сили — під охороною Білозерського полку, під командою та режисурою стольника Долгорукого. Фактично старшини стали маріонетками в руках Петра I. Вони також вимушені були присягнути царю 9 листопада.

Для викорінення духу мазепинства мало було обрати нового гетьмана. Цар вирішив проклясти Мазепу та його прибічників. Після того, як в 1700 р. помер патріарх Адріан, фактично справи в патріархаті взяв у свої руки Петро I. Місцєблостителем патріаршого престолу він призначив українця Стефана Яворського. Також цар відновив Монастирський приказ, який узяв на себе обов'язки суворого нагляду та управління за церковними вотчинами, штатами тощо. Пізніше утворений святий Синод відображав тільки його волю, ський констатував: «Вже не в якості представника вселенської ієрархії Синод править Руською церквою, а... по указу Його Імператорської Величності». Згадані зміни яскраво відбито в акті анафемування Мазепи. Для його проведення ще 27—29 жовтня цар послав укази митрополиту й архієпископам, яким велів прибути в Глухів. Київський митрополит Іоасаф Кроковський був доставлений туди у супроводі царських прислужників. Крім нього, у Глухів прибули 10—11 листопада чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, переяславський єпископ Захарія Корнилович та інші. Перед приїздом цих церковних зверхників у місті відбулися публічні страти значних старшин, які потрапили в Батурині у полон. Спочатку був колесований сердюцький полковник Дмитро Чечель. «Також Филипу, реенту півчих, в Батурині взятому, утято голову в Глухові и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнено», — повідомляє Лизогубівський літопис. Усе це криваве дійство та фарс із виборами гетьмана 12

листопада увінчала церемонія анафемування. У Святотроїцькій церкві священнослужителі відслужили молебен, а потім оголосили анафему й вічне прокляття Мазепі. Особливу роль у цьому акті відіграв новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький, який виголосив викривальну проповідь проти колишнього гетьмана. Настрахані почутим і побаченим, архієреї склали пастирське послання до українського народу, в якому закликали його не слухати «зрадників» і підкоритися новому гетьманові Скоропадському. У ньому вони також оповістили про церковне прокляття Мазепи та його прибічників.

У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу на одну промовисту деталь. Акт виборів гетьмана підписали чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, переяславський єпископ Захарія Корнилович, єлецький архімандрит Ісаакій (Чернігів), спасо-троїцький архімандрит Варлаам (Чернігів), намісник Печерський Іларіон, старець соборний Печерський Валеріан, архідиякон митрополита Київського Рафаїл та нотарій митрополитський Інокентій. Іоасаф Кроковський не поставив під ним свого підпису. Не він, а протопоп Заруцький очолив анафемування. Отже, митрополит відмовився стверджувати активною дією незаконне прокляття й зміщення з посади гетьмана. Він залишився пасивним учасником вистави.

Ще 31 жовтня Петро I надіслав депешу місцеблюстителю патріаршого престолу: «...Того ради позвольте онаго за такое его дело публично в соборной церкви проклятию передать».

Водночас із глухівською церемонією анафемування відбулось і в Москві в Успенському соборі. Місцеблюститель патріаршого престолу, галичанин за походженням Стефан Яворський, який не раз у своїх віршах прославляв гетьмана за добродійність, турботу про народ і церкви, завершив свою промову словами: «Нам, собранным во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и решить, и аще что свяжем на земли, будет связано и на небеси! Изменник Иван Мазепа, за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!» Тричі вимовлене прокляття повторили архієреї: «Анафема, анафема, анафема, буди проклят». Аж до 80-х рр. XIX ст. у Російській патріархії раз на рік звучав обряд прокляття Мазепи. Цікаво, що в соборах, які були

збудовані його коштом, одночасно під час служби згадувалися його добродієства. Лише у січні 1918 р., після проголошення незалежності УНР, Симон Петлюра запросив до себе кількох київських священиків, зокрема майбутнього митрополита Української автокефальної церкви Василя Липківського, й попросив їх влаштувати у соборі святої Софії панахиду на честь Івана Мазепи. Прихід більшовиків у Київ не дав можливості здійснити задумане. Перша багатолюдна панахида по гетьману в Україні, що скасувала анафему, була проведена лише 10 липня 1918 р. у Києві за участю гетьмана Павла Скоропадського. Але невдовзі настали умови для повернення петровсько-анафемних оцінок життя й діяльності Мазепи.

Для побожних мазепинців анафемування, проведене місцевими церковнослужителями, було найтяжчим ударом. Сумніви, які з'явилися після батуринського погрому, а особливо після церковного прокляття активних учасників подій, поглибилися ще більше, коли стало відомо про наміри Петра I покарати членів їхніх родин. Ще 3 листопада цар надіслав депешу Меншикову: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого-нибудь послать з драгуны и взять их за караулом». Меншиковим посланцям вдалося схопити дружину лубенського полковника Дмитра Зеленського, дружину Івана Бистрицького, який відвіз Карлу XII від Мазепи послання, дітей Григорія Герцика. Потрапила у в'язницю й мати дружини Пилипа Орлика. У грамоті від 7 листопада цар обіцяв Скоропадському амністувати тих старшин, які повернуться з ворожого табору протягом місяця.

У разі непослуху на соратників крामольного гетьмана чекали суворі покарання: «...Повелеваем их лишить всех чинов и урядов при войске Запорожском, а також и маетности их и имение, яко изменнице, определяем отдавать за службы иным верным в войске Нашем Запорожском, а жен их и детей брать за караул и присылать к нам, Великому Государю, которые сосланы будут в ссылку: а ежели кто из них самих пойман будет, тот воспримет, яко изменник, достойную смертную казнь».

Немов звірину на полюванні, цар обклав мазепинців своїми указами та рішеннями, залученням до кампанії зганьблення своїх противників найвпливовіших духовних осіб. Це, по суті, вже в середині листопада 1708 р. вирішило долю руху за самостійне українське князівство. Він був ганебними та облудними засобами осквернений, у викривальному світлі показаний народу. Самі учасники його швидко впевнювались у марності та недочасності свого задуму. Похитнулися ряди й організаторів переходу гетьманців під шведську протекцію. Підтримуючи Мазепу в його планах, вони не уявляли, якими жертвами доведеться платити за свободу України. Піддані анафемі, позбавлені маєтностей, розчарувавшись і у могутності Карла XII, найбільш помірковані мазепинці вирішили скористатися соломинкою, яку їм милостиво й хитро простягнула Москва. 21 листопада покинули гетьмана миргородський полковник Данило Апостол та генеральний хорунжий Іван Судима. Через деякий час повернувся до російського стану охотницький полковник Гнат Галаган із полком і взятими у полон 60 шведськими драбантами. Цілком можливо, що на бік царя перейшла б іще більша кількість старшин, якби Карл XII і Мазепа не потурбувалися про припинення дезертирства. Приїзд у шведський стан дружин мазепинців позбавив їх можливостей маневру.

Російське командування на чолі з Петром I використало відхід од гетьмана кількох ключових старшин для його дискредитації. Російський резидент у Польщі Дашков радив Головкіну в листі від 20 листопада 1708 р.: «Еще же не изволили вы объявить в универсалах царского величества, что вся сия бысть в народе отягчения для его, вора Мазепы, оболгания, что Кочубею голову отсекли и прочим, великое было отягчение и ругание, аще и чрез указы монаршеские. Однакоже, **для его оболгания и сие пред народом казацким**, разумеваю, быти приятно (виділення наше. — Авт.)»

Було детально сплановано акцію, яка мала посварити Мазепу з Карлом XII.

Ідеться про лист канцлера Головкіна гетьману від 22 грудня 1708 р., в якому той сповіщав, що через Апостола, а згодом Галагана отримав від нього пропозицію про викрадення й доставлення царю шведського короля. Петро I нібито дав згоду на амністію Мазепи та на цю акцію. Антимазепинська

історіографія антимазепинська історіографія використовує цей документ як переконливий доказ підступності гетьмана, який, переконавшись у марності своєї затії, ціною нової зради вирішив повернутися до попереднього підданства. Проте, якщо миргородський полковник Апостол, котрий першим покинув мазепинців, справді привіз царю таку фантастичну пропозицію, то чому ж він нічого не сказав про неї під час допиту? Протокол його був опублікований у 1859 р. Д. Бантишем-Каменським. Там жодного слова немає про згадане! Якби Апостол мав таку пропозицію, то не тікав би в свої Сорочинці й не звертався б до Івана Скоропадського, щоб той замовив за нього слово перед царем. На нашу думку, лист Головкіна був призначений передусім для шведської сторони з підступним розрахунком, щоб його прочитав Карл XII і вжив відповідних заходів щодо свого союзника. На чорновому посланні Апостола до Мазепи (воно було разом із пропозицією канцлера. — Авт.) нами виявлена правка Головкіна. а на останній сторінці припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера».

Автори акції досягли бажаного ефекту: на певний час шведський король повірив наклепу й засумнівався в Мазепі та його козаках.

Найбільшого ж пропагандистського галасу російське командування наробило довкола перехопленого листа Мазепи Станіславу Лещинському. У ньому він нібито просить польське військо швидше прибути в Україну, «щоб ми могли з'єднатись зброєю» й «приборкати дракона». У маніфесті до українського народу від 21 січня 1709 р. цар акцентує увагу на безпринципності гетьмана. Свідченням її виступав не стільки текст листа Лещинського, який російське командування розкопіювало по всій Україні, скільки підпис: «Вашої Королівської милості Мойого Милостивого Пана, вірний підданий і слуга найнижчий Ян Мазепа. Гетьман».

Відразу зауважимо, що коли останній рядок і був, то ніякої крамоли він не містив — це типовий зворот ввічливості тієї доби. Так, київський воєвода Голіцин підписував свої листи до гетьмана Скоропадського словосполученням «Вашего Превосходительства повольный слуга» (25 червня 1709), Мазепа закінчував свої

звертання до Меншикова підписом «брат и слуга» (1708), до Голіцина — «зычливый приятель и низкий слуга».

Перед Полтавською битвою Петру I необхідно було нейтралізувати українську людність і старшин, які ще вагалися й могли будь-коли перейти на бік Мазепи. Тому навіть закінчення листа могло бути використане у пропагандистських цілях. Хоча є всі ознаки того, що царедворці найпевніше запустили чергову фальшивку.

«Шпиґа» Феська Хлюса, як довідуємося з листа київського воєводи Голіцина до Скоропадського від 7 січня 1709 р., спіймано «с письмом от короля Шведского и Мазепы к Лещинскому» «на сей стороне Днепра». Канцлер Головкін уже 22 січня в своєму листі Скоропадському деталізує, що посланця затримано в Лисянці й із ним «найдено несколько писем цифрами писанных, а при том один лист Мазепы к Лещинскому, который указал Царское Величество подлинный и Вашей Вельможности при сем послать». Граф просить гетьмана «во обличение того его злаго умысла о запродании Малороссийскаго народа под иго Польское выдать свою грамоту ко всему Малороссийскому народу, дабы ведали, что он, изменник, неправо в универсалах своих с клятвою писал...» Насторожує, що на «подлинности» листа «указал» саме Петро I. Є й інші важливі моменти. Лист Лещинському датований 5 грудня, а Хлюса спіймали майже через місяць. Він спеціально ніс термінове донесення так повільно? Важко в таке повірити. Крім того, відомо, що таємне листування Мазепи Орлик завше шифрував цифрами. З якої ж рації Мазепа засекречені тактичні наміри передавав відкритим текстом?

Підступні царські дії щодо мазепинців й українського народу ґрунтовно підірвали в Гетьманщині вже у листопаді зв'язок її влади з населенням. Анафемоване, оббріхане й звинувачене у всіх гріхах керівництво знаходило дедалі меншу підтримку. Його шведські союзники починають відчувати чимраз більший опір місцевих жителів, які полонили офіцерів та солдатів Карла XII, знищували невеличкі загоны, нападали на обози його армії. У зв'язку з тим, що великі запаси продовольства були знищені або завчасно захоплені царським військом (у Стародубі, Чернігові та Новгороді-Сіверському), на мешканців населених пунктів, де розквартирувалися чужинські полки, лягав значний тягар

їх забезпечення. При всій толерантності шведів, які здебільшого купували у мешканців сіл фураж та продовольство, прогонування й розміщення такої кількості вояків становили великі труднощі для населення, а відтак викликали нарікання з його боку. Випадки опору відчутно загострювали стосунки шведів з українцями, а це давало Москві підставу спекулювати фактами жорстокості свого ворога з вигодою для себе. Тим часом російська армія на своїх квартирах поводитися ще брутальніше. Наприклад, після захоплення у грудні Ромнів московським полком його мешканці були по-варварськи пограбовані. Солдати пиячили, знущалися над городянами й городянками. Генерал Аларт доповідав 19 грудня 1708 р. про це царю: «Все дома во всем городе разграблены, и ни ворот ни одних не осажено, ни главного караулу не поставлено, и ни малого порядку для унятия грабежу не учинено, и все солдаты пьяны». Справа набула розголосу, й Петро I змушений був навіть провести розслідування. Винні офіцери були покарані смертю «в страх другим».

Розділ 29

ШЛЯХ ДО ПОЛТАВСЬКОЇ ПОРАЗКИ

Залишивши Батурин, Карл XII із великою частиною війська 18 листопада захопив Ромни, які стали його резиденцією. Шведи та мазепинці тим часом вступили у Гадяч. Наближалася зима, й війська союзників облаштовувались на зимові квартири у проміжку від Ромнів до Гадяча, Лохвиці й Прилук.

Сконцентрованість полків на невеликій території мала свої плюси та мінуси. Шведське й українське військо були надійніше захищені від несподіваних атак російських частин. Його можна було швидко мобілізувати на ту чи іншу воєнну акцію. Водночас мала територія звужувала масштаби охоплення населення Гетьманщини протекторатом Карла XII. Це давало можливість Петру I тримати чималі свої гарнізони у Ніжині, Миргороді та інших містечках, тобто попереду та позаду шведів. Переважна російська присутність на теренах Лівобережжя й Правобережжя сприяла царській пропагандистській кампанії, поширенню маніфестів. У них Мазепа змальовувався як «богоотступник», який вирішив піти

під владу поляків і шведів. Останні мали «сию землю тяжкими податями, налогами и пленением людей, даже до конечного разорения привесть».

Звернення українських ієрархів, змушених анафемувати Мазепу, розповсюджене російською адміністрацією практично по всіх селах, також не додавало прихильників мазепинцям. Малочисельність війська Карла XII гасила оптимізм й віру в успіх розпочатої справи.

Розташування шведів і росіян звужувало мобілізаційні можливості мазепинців. Козаки, на відміну від компанійців та сердюків, перебували по домівках. При закличному гетьманському універсалі полкові старшини мали збирати їх до походу. У кінці листопада й грудні шведсько-українські союзники не планували серйозних акцій. Якби росіяни перебували за межами Гетьманщини, Мазепа легко зібрав би 30—40 тисяч козаків на війну. Присутність стрілецьких і драгунських підрозділів в окрузі довкола шведів створювала в цьому плані серйозну проблему.

Місцева козацька влада змушена була залежно від обставин підігравати то одній, то другій стороні. У деяких місцевостях встановилося двовладдя: наявність маріонеткового гетьмана Скоропадського дозволяла російському командуванню змінювати мазепинських старшин на «вірнопідданих» Петра I. Можливість легко здобути старшинський ранг підохочувала не кращих претендентів на уряди доносити, запопадливо виявляти свою прихильність усно. Все це дезорганізовувало сили, здатні взяти участь у повстанні.

Попри згадане, Мазепа великі надії покладав на 1709 р. Він сподівався, що поява Карла XII в Україні заохотить до війни Туреччину, Крим, донецьких козаків, калмиків. Усі вони були зацікавлені в поваленні царя та ослабленні Росії. До потенційних союзників, зокрема й на Запорозьку Січ, гетьман вирядив дипломатичні посольства, очолювані близькими до нього старшинами — Горленком, Мокієвським, Чуйкевичем, Мировичем, Нахимовським.

Російська дипломатія, своєю чергою, також вдалася до активних дій щодо унеможливлення такої союзницької коаліції. Вона лякала Туреччину загарбницькими планами Карла XII, зробила низку принципових поступок туркам. Зрештою, останнє змусило турецьку владу й підпорядковане їй Кримське

ханство стати на вичікувальну позицію, зволікати з допомогою. Хоча кримський хан і бажав поквитатися з росіянами, він не отримав від своїх зверхників згоди на війну. До того ж у 1708 р. його військо зазнало серйозних втрат: понад 30 тисяч ординців загинуло у поході на Кабарду, населення якої перестало платити Криму данину. Польське військо Станіслава Лещинського, який мав іти через Україну на допомогу Карлу XII, було фактично заблоковане у Польщі проросійськими силами й підрозділами Москви. Не піднялися на повстання донецькі козаки й калмики.

Поки тривали переговори, населення бомбардувалося маніфестами, й лише у другій половині грудня відбулося кілька сутічок між військом Петра I та шведсько-українськими підрозділами. Росіяни, задумавши виманити Карла XII з Ромнів, зробили вилазку на Гадяч, під час якої випалили третину будинків.

Король 16 грудня кинувся на допомогу своїм. У цей час великий російський підрозділ 18 грудня захопив Ромни. Мазепа, який був у місті, ледве встиг покинути його. Спіймані росіянами слуги генерального обозного Ломиковського свідчили на допиті, що «Мазепа де зело был болен, которого лечил шведский аптекаръ, и было ему от той болезни свободнее, для которой он болезни не мог с королем швецким ехать и для того поостался».

У Гадячі шведське й гетьманське військо через брак квартир для постою мерзло, терпіло скруту. Багато шведів померло тими днями від обмороження.

Карл XII 27 грудня підняв військо на захоплення Веприка, в якому перебувала російська півторатисячна залога та чотири сотні козаків. Перший штурм не вдався. Командування фортеці відмовилося здати її. Шведи змушені були три дні мерзнути під Веприком, не маючи квартир. Замерзлі й злі, вони пішли до Зінькова, де у фортеці ховалося близько 4 тисяч селян і міщан. Побачивши, що шведи збираються йти на штурм містечка, оборонці здалися.

Вже 6 січня Карл XII під'їхав до Веприка й запропонував коменданту здатися. Після його відмови 7 січня шведи намагалися ще раз узяти фортецю. Однак їм це не вдалося: шотландський офіцер наказав облити вал водою, яка миттю замерзла й ускладнила штурм. Лише погроза Карла XII винищити всіх подіяла: 1400 солдатів та 400 козаків здалися. Король наказав спалити місто.

Словацький посланник до Карла XII Даніел Крман, беручи участь у поході, спостерігав за діями шведів та гетьмана. «Король усіх помилував, — записав він у своєму щоденнику, — але Мазепа своїх підданих, кинених до ям, кількох замучив голодом. На жінок, які ляли на шведів гарячу воду и кидали каміння, деякі переможці брязкали мечами». Швед Леонард Каг у своїх нотатках відзначив, що полонених відведено до Зінькова й за наказом гетьмана всіх міщан наказано вкинути у льохи, де більшість із них загинула. Насправді, як оповідає більш поінформований Нордберг, полонених козаків через кілька днів на прохання Мазепи відпустили, так само прогнали їхніх жінок, які могли йти, куди хотіли.

Зваживши на реалії початку 1709 р., Карл XII, мабуть, за порадою гетьмана вирішив перемістити бойові дії за межі Гетьманщини, щоб вивести з неї російські підрозділи. Для цього був організований зимовий похід у бік Слобожанщини, яка тоді входила до складу Росії. Він почався у ніч з 27 на 28 січня. На Опішню вирушило дві тисячі шведів-кіннотників. Швидкий і несподіваний рейд захопив росіян зненацька, й вони відступили. Але 29 січня містечко було відвойоване у шведів.

Згодом Карл XII рушив із шведсько-українським військом до Котельви, а потім, 11 лютого, — на Краснокутськ. Росіяни панічно втікали. У цих боях виявили активність українські козаки. За спогадами шведських очевидців, наблизений гетьмана, Герцик «сам один убив понад тридцять ворогів». Коли головні сили козаків і шведів відійшли від Краснокутська, несподівано сюди заскочила російська кіннота. Невеличкий підрозділ залишеної шведської залоги почав відступати. Мазепа, який був із нею, знову мало не потрапив у полон. Шведський лейтенант Фрідріх Вейге почув від нього слова розчарування: «Не думав я, щоб шведи втікали».

Взявши Мурафу, король наказав спалити Краснокутськ і Городню, вигнавши попередньо з них мешканців. Подібної участі згодом зазнали Куземин, Хухря, Олешня, Котельва, Мурафа, Колонтаїв, Коломак, Рублівка. На сім миль навкруги, за оповіддю Нордберга, все було випалено й знищено, худобу та харчі конфісковано. За значний опір населення Краснокутська було взяте у полон. «Найжалкіше було, — писав учасник походу Петре, — дивитися на маленьких

дітей, що мусили йти зі своїми матерями в глибокім, мокрім снігу, який стояв коням аж по черево. І так мусив йти бідний народ пішки, бачучи, як горіли його хати та оселі. Це привело їх до такого плачу й голосіння, що й камінь міг з того зворушитися. Тоді взяв майже кожний з офіцерів маленьку дитину до себе і віз на коні, але більші (діти. — Авт.) та матері мусили йти пішки».

Мазепа супроводжував Карла XII у цьому поході, який мав на меті відтягнути росіян від Гетьманщини. Біля села Коломак гетьман підбадьорив короля: «Війна для вашої величності іде дуже щасливо: ми вже дійшли тільки за вісім миль від рубежу Азії!» Очевидно, він мав на увазі близькість до них азійських племен. Однак король серйозно сприйняв сказане й попросив генерал-квартирмейстера Гілленкрока докладніше дізнатися від гетьмана шлях в Азію. Мазепа від того занепокоївся. «З нашим королем небезпечно говорити про подібні дрібниці, — зауважив йому Гілленкрок. — Цей государ більше всього любить силу і легко піддається бажанню рухатися туди, куди немає необхідності йти для його мети».

Проте задум виманити росіян із Гетьманщини не вдався: стрільці навіть захопили Прилуки. Втомлене переходом військо змушене було повертати назад. До цього примушувала й погода: замість лютих морозів прийшли тепло та дощі. Дороги розвезло. Шведи розташувалися на квартирах уздовж правого берега Ворскли. Резиденцією Карла XII стали Великі Будищі. Гетьман турбувався, щоб у полтавській окрузі населення не було ображене союзницьким військом.

«На початку цього березня було дуже холодно,.. — згадував учасник походу Нордберг. — Багато селян поверталось до своїх домів із лісів і мочарів, де поховали все своє майно не перед шведами, як це вони оповідали, але зі страху перед москвинами, які грозили їм вогнем і мечем, якщо б вони залишилися у своїх хатах. Ласкаві й переконливі слова Мазепи робили на них велике враження і вони передавали їх іншим. Гетьман оповідав їм, як мирно і приязно шведи поводитися з населенням, так що ніхто не міг на них нарікати. Навпаки, коли вони робили, на їх бажання, якусь прислугу шведам, то за це діставали гроші. Наприкінці гетьман додав, якщо б шведи справді хотіли забрати від них їхні в лісі заховані речі, то могли б це легко зробити, але вони цього уникають».

Весняна повінь та бездоріжжя зупинили бойові зіткнення між ворогуючими сторонами. У цей час Мазепу найбільше турбувала проблема повернення на свій бік Запорозької Січі. Він послав до запорожців генерального суддю Василя Чуйкевича, чигиринського полковника Костянтина Мокієвського та Генерального бунжужного Федора Мировича.

12 березня січовики зібралися на раду. У зачитаному на ній посланні гетьмана йшлося про царські кривди, прагнення Петра I знищити Січ, а українців перевести за Волгу. Він аргументував свій перехід на бік Карла XII тим, що шведи можуть допомогти звільнитися від російського ярма й стати вільним народом.

Запорожці загукали у відповідь: «Бути нам з Мазепою». Козаки з кошовим пішли на Диканьку, де була тимчасова резиденція гетьмана. 26 березня відбулася врочиста зустріч Мазепи із запорожцями. Кошовий Кость Гордієнко схилив перед ним бунчук і подякував за те, що той допомагає козацтву звільнитися від царської влади.

Сучасники зафіксували промову, виголошену гетьманом:

«Бог мені свідок, що віддаючись до рук шведського короля, я зробив це не з легковажності і не з приватних вигід для себе, а з любові до Вітчизни. У мене немає ні жінки, ні дітей. Я міг би віддатись у Польщу або будь-куди і спокійно провести там останок днів мого життя, але, керуючи стільки Україною з піклуванням і вірністю, наскільки було у мене здібностей, я за обов'язком честі і сердечної любові не можу, склавши руки, покинути цей край на сваволлю неправедного гнобителя. Мені достеменно відомо, цар має намір переселити нас усіх в інший край, а вас, запорожців, обернути на драгунів і ваші житла розорити вщент. Якщо ви, запорожці, ще зберегли свою свободу, то цим зобов'язані лише мені, Мазепі. Коли б царський задум збувся, ви всі були б пов'язані, закуті і відправлені до Сибіру». Завершив він її словами: «Будьмо заодно, запорожці! Я присягну вам, а ви з свого боку присягніть мені в незмінній вірності і дружбі».

Потім гетьман запросив запорожців до гетьманських покоїв, де для них були накриті столи. Обід завершився інцидентом, який мало не призвів до розриву Мазепи з Гордієнком. П'яні запорожці, виходячи із гетьманських покоїв, почали забирати різні цінні речі. Дворецький гетьмана заборонив їм це робити.

Крім того, він їх присоромив, сказавши, що до таких негідних звичаїв вони постійно вдаються, коли де-небудь гостюють.

Обурені цими словами запорожці пожалілися своєму кошовому. Він у свою чергу запідозрив, що дворецький говорив за наказом гетьмана, а тому дав команду сідлати коней, щоб забратися геть. Мазепа, дізнавшись про суперечку й невдоволення кошового, поспішив запевнити запорожців, що не має жодного стосунку до мовленого його підлеглим. На підтвердження цих слів він видав останнього їм на розправу. Люті запорожці забили дворецького ногами та ножем.

Другого дня Карл XII прийняв запорозьких старшин. Гордієнко подякував королю по-латинськи за надану протекцію. «Король відповів через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою, — записав у своїх нотатках учасник тієї церемонії Даніел Крман. — Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воєводи Мазепа, турботливість котрого підтримувала офіцерів аж до третього дня».

Згодом Мазепа і кошовий присягнули спільно боротися з царським військом. Між Карлом XII та гетьманом і запорожцями тоді ж укладено угоду. Головні її пункти були такі:

— король «бере Мазепу і Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий договір не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені»;

— шведське військо під час квартирування в Україні не завдає шкоди місцевому люду;

— король обіцяє прощення тим особам, котрі вчинили ворожі дії проти шведів, якщо вони повернуться в домівки й будуть постачати королівське військо продовольством;

— Карл XII зобов'язується вимагати сувору дисципліну в війську у ставленні його до місцевих мешканців.

Досягнуті у Будищах домовленості мали велике значення для піднесення духу мазепинців, а ослаблене військо Карла XII отримувало додаткове бойове

поповнення — 8—9 тисяч запорожців. Крім того, домовленості сприяли розширенню кола повстанців. Так, в окрузі по річці Орелі їх кількість сягнула 15 тисяч. Вони знищували солдатів російських гарнізонів, встановлювали свою владу в захоплених містечках.

У квітні 1709 р. запорожці й місцеве населення здобули Нові Санжари, кілька «городків» уздовж Ворскли. Козацько-шведське угруповання розгромило під Соколками велику частину генерала Ренне.

В інших же місцях після цих перемог союзницькому війську не таланило. Мазепа, окрилений підтримкою запорожців та поразками росіян, порадив Карлу XII взяти Полтаву й цим закріпити попередні успіхи. Місто мало важливе стратегічне значення: воно утверджувало за союзницьким військом велику частину Лівобережної України. Його здобуття ще більше піднесло б моральний дух козацтва та населення прилеглих теренів. Невдовзі штаб Карла XII і Мазепа перебазувався у Жуки.

Ні перший штурм Полтави 29 квітня, ні наступні вилазки бажаного результату не дали. «Мазепині козаки просили, — зазначав у щоденнику учасник походу Даніел Крман, — щоб король не нищив вогнем містечко, в яким, як казали, Мазепа мав рідну сестру, а в них там жили їхні рідні (...).

Охоронців міста можна змусити голодом здатися королеві. Це станеться тоді, коли вони утратять надію на допомогу й побачать, що їм із дня на день загрожує ще більша небезпека».

Надії Карла XII на капітуляцію полтавського гарнізону під командуванням полковника Келіна не справдились. Останній, маючи в своєму розпорядженні 4273 російських вояків та 2600 козаків, попри продовольчі труднощі, дав раду фортеці. 15 травня у Полтаву прорвалося 1200 стрільців, які посилили гарнізон. Оборонці, до того ж, мали краще озброєння, зокрема 28 гармат. У шведів, навпаки, бракувало пороху та куль. Вони навіть були змушені відливати їх із відстріляних.

Король ігнорував тверезі оцінки та зауваги своїх підлеглих. Між ним і генерал-квартирмейстером тоді ж відбувся промовистий діалог, зафіксований у спогадах:

«Гілленкрок: Тут у нас не вистачає усього, що треба для облоги.

Карл: У нас достатньо матеріалу, щоб взяти таку нещасну фортецю, як Полтава.

Гілленкрок: Фортеця не сильна, але у ній 4000 гарнізона, крім козаків.

Карл: Росіяни здадуться при першому гарматному пострілі з нашого боку.

Гілленкрок: А я гадаю, що росіяни будуть захищатися до краю, і піхоті вашої величності сильно дістанеться від тривалих осадних робіт.

Карл: Я зовсім не маю намір використовувати на це мою піхоту, а Мазепині запорожці нащо?

Гілленкрок: Та хіба можна використовувати на осадні роботи людей, які не мають про них жодного поняття, з якими необхідно спілкуватися через тлумачів і які розбіжаться, як тільки праця їм видасться важкою і товариші їх почнуть падати від російських куль?

Карл: Я вас запевняю, що запорожці зроблять усе, чого я хочу, і не повтікають, тому що буду добре платити.

Гілленкрок: Але з нашими гарматами нічого не можна зробити і доведеться добувати фортецю піхотою, яка при цьому вся загине.

Карл: Я вас запевняю, що штурм нам буде не потрібний».

Передбачення генерал-квартирмейстера збулись один до одного. Запорожці, яких застосовували для риття траншей, спорудження захисних укріплень тощо, почали скоро ремствувати, мовляв, порпатись у землі — мужицька, а не їхня справа. Допекла облога й шведських вояк: погіршилось їхнє продовольче забезпечення, оскільки російські полки у кінці травня — на початку червня фактично взяли у кільце козацько-шведське військо. Втрати від хвороб та обстрілів також виявилися значними. Це посилювало занепадницькі настрої. Полонені у ті дні два сердюки та три компанійці свідчили на допитах про невдоволення, яке виникло між союзниками — Карлом XII і гетьманом. Перший був розчарований малочисельністю мазепинців. «Мазепа ни в чем винна себя не признавал, — розповідали допитувані, — а возлагал вину на самого короля, ежели бы по прошению его ускорил ввесть войска свои прежде российских в Батурин, то б там на всю армию свою нашел сумму денег и провианта довольно, да и войска б

малороссийские все б были при стороне его королевской; а по взятии и разорении Батурина и побиении в нем всех страха ради, противными учинились. Кроме сего, возлагал еще вину на короля, что он обнадеживал привести войск своих к нему в помощь 75 полков с немалою артиллериею, да Лещинского с 50 000. А привел меньше сорока полков и малую артиллерию. Но он, Мазепа, уповаает, обещанным числом войска быть исправным может показать летом...» Ці справедливі обопільні звинувачення не додавали сили союзникам.

Обидві ворогуючі сторони за таких умов готувалися до вирішального бою. Можливості у них для цього були нерівні. Петро I скупчував у районі Полтави свіжі, щойно відмобілізовані частини. Сюди було стягнуто 47 полків із загальною чисельністю 55—57 тисяч вояків (піхотний полк у 1708 р. формувався з двох батальйонів по 620 осіб (разом 1240); кавалерійський полк — із п'яти ескадронів по 200 кавалеристів (разом 1200. — Авт.)

Російська армія мала для участі в бою 102 гармати. Крім того, на боці Петра I діяли два піхотні й чотири кінні полки Івана Скоропадського. Це — мінімум 8—10 тисяч козаків. Отже, в районі Полтави зосереджувалася 63—67-тисячна армія царя. Вона, до всього ж, мала в резерві ще більші сили, які прибували у кінці червня в Гетьманщину й розташовувалися на стратегічних напрямках. Через тиждень після Полтавського бою, 6 липня, Петро I зробив для полонених шведів огляд своїх військ: полки нараховували 83 500 вояків регулярного строю й 91 тисячу нерегулярного, 2 тисячі «артиллерийских служителей». Ця демонстрація сили шокувала військовиків короля.

Інша ситуація була у таборі гетьмана та Карла XII. За свідченням спійманого 4 червня козака Гадяцького полку Гната Коданченка, крім запорожців, «при Мазепе болши 3000-х ево войска нет». Ця кількість військовиків підтверджується й у листі Шереметьєва до Скоропадського від 13 квітня 1709 р.: «Сего моменту получили мы ведомость, что в Лютенку прибыло волохов и сердюков легкой конницы с 3000 человек, которые намерение имеют бить на наших и достать добраго языка». У тогочасному повідомленні генерала Ренне до Меншикова згадується Полтавський полк, який «заплутовал и пристал к запорожцам».

Останніх, за записками Петра Крекшина, царського комісара з підрядів, який супроводжував Петра I, «до 10 000 к шведскому войску в совокупление пришли». Тобто перед Полтавською битвою під керівництвом Мазепи було загалом 13—15 тисяч військовиків¹ — 9—10 тисяч запорожців, понад 3 тисячі козаків, сердюків, компанійців, а також полтавські, гадяцькі полчани — близько 3 тисяч.

17 червня, свідчив на допиті Леон Івашкевич, «в Жуках стоит Мазепа, а при нем войско, которое вчерашняго дня выходило, конницы тысячи с 4, пехоты 8 полков, а при них 2 пушки».

У шведській армії налічувалося близько 25 тисяч вояків і 28 гармат. Лише на чотири з них шведи мали порох і ядра. Загалом шведсько-мазепинське військо налічувало 37—40 тисяч вояків. Його нараховувалося майже вчетверо менше, ніж у Петра I. За кілька днів до вирішального бою українські частини були приведені в готовність і виставлені перед позицією росіян.

«Гетьман Мазепа був там теж, — згадував у своїх нотатках барон Натан Зільтман, — і привів своїх козаків, які разом із запорожцями на правому і лівому крилі тримали фланги, а також окремо від шведів осаджували російських козаків і калмиків справа від московського ретраншементу поблизу малої гори».

За спогадами Крмана, у ті дні до Мазепи прийшла віщунка, яка сказала, що «ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття». Гетьман розповів про почуте Карлу XII. Той іронічно поставився до мовленого, мовляв, він довіряє своєму богові й справедливій справі.

Усі жили передчуттям скорої розв'язки. Гетьмана, чудово вдягнутого, бачили на найчистокровнішому коні, коли він вранці нісся по передовій. Король порадив йому сховатися в обозі, щоб не сталося нічого лихого.

За особою Мазепи справді полювали російські шпигуни. Якось кільканадцятьоро їх вдерлося до квартири гетьмана, аби його захопити. Але шведська охорона їх відігнала.

¹ Шведський генеральний штаб оцінював українські підрозділи в 10 тисяч вояків. Можливо, у загальній кількості війська не враховані відмобілізовані безпосередньо на Полтавський бій козаки Полтавською полку.

Генеральна баталія розпочалася о 2-й годині ночі 27 червня. У ній взяли участь, як розповів пізніше полонений шведський головнокомандувач Реншельд, 19 тисяч шведів (інші 1300 осаджували Полтаву, близько 5 тисяч охороняли переправи у Нових Санжарах і Кобеляках. — Авт.) і 11—12 тисяч мазепинців.

Цар виставив проти короля 47 полків і козаків Скоропадського. Карл XII сподівався несподівано напасти на переважаючі сили противника й узяти ініціативу в свої руки. Однак через погану підготовку до бою та слабке знання місцевості шведи вийшли до російських редутів, коли почало світати, а тому їх відразу помітили. Попри професіоналізм вояків Карла XII, їхній могутній натиск лише на початку мав певний успіх. Надалі ж зручна позиція росіян і щільний артилерійський вогонь сприяли зломленню бойового духу наступаючих. Вони опинилися під щільним вогнем, зазнали значних втрат. При цьому чимало атакуючих підрозділів втратили зв'язок із командуванням, іншими полками. До Мазепи не пробився жоден гонець, навіть генерал-ад'ютант короля Гільденклу з проханням, щоб гетьман вислав свій козацький резерв із Пушкарівки.

Велика частина мазепинського війська була у другому ешелоні наступаючих. «Між кіннотою шведи помістили піхотинців, — зазначав у щоденнику Крман, — а козаків і волохів поставили на обох крилах». На лівому крилі перебували запорожці. На їхні порядки була спрямована контратака кількатисячного корпусу калмиків. Спочатку серед запорожців сталося сум'яття, й вони почали тікати. Однак кілька шведів із гострими мечами повернули їх назад, і порядок відновився.

Шведський старшина Вейге у своїх споминах відзначив важливу роль мазепинців у бойових діях: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що вона скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступила через заросляки і король також малим об'їздом завернув під Полтаву».

Козаки та запорожці відігнали ворожу кінноту, яка після бою намагалася схопити короля та його оточення.

Карл XII ще бадьорився, йому хотілося битися з росіянами до останньої краплини крові. Мазепа, прибувши до шведської ставки, переконував його оголосити негайний відступ у турецькі володіння.

Про це ж заявили генерали короля. Лише після настирливих умовлянь він погодився на відхід.

Карл XII і Мазепа від'їхали разом у колясці генерала Мейерфельда. За ними поспішили ті, хто врятувався.

Полтавська кровопролитна баталія завершилася повною поразкою шведсько-українського війська. На місці герцю переможці виявили 8 619 загиблих. Ще в перебігу побоїща 2800 вояків Карла XII потрапили у полон. Організоване росіянами переслідування втікаючих шведів також дало свої наслідки: поблизу Дніпра практично вся королівська армія, яка не мала достатньо плавзасобів для переправи, здалася. Майже 23 тисячі офіцерів, солдатів і супровідного персоналу згодом були відправлені на заслання.

Інша доля чекала їхніх союзників. Кілька тисяч мазепинців як зрадників було нещадно винищено протягом 28 червня — 4 липня 1709 р. Шведські полонені стали свідками колесування та вішання спійманих запорожців і козаків, які брали участь у Полтавській битві. Їм також відрубували руки, ноги, голови. Увесь простір від Полтави до Дніпра скраплений кров'ю учасників визвольних змагань, які потрапили під гарячу руку переможців.

За підрахунками Крекшина, сучасника й хроніста Петра I, протягом листопада 1708 — липня 1709 рр. в Україні «изменников до тридцати тисяч порублено».

Під Переволочною вирішили здатися на милість царя кілька генеральних старшин, які мали разом із шведською армією вивести залишки українського війська у Крим. Очевидно, взамін вони просили гарантувати їм життя. За даними допитів від 14 липня 1709 р., серед капітулянтів були: генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковник Дмитро Зеленський, компанійський полковник Юрій Кожуховський, сердюцький полковник Яків Покотило, а також дрібні урядовці — Антон Гамалія, Семен Лизогуб, канцелярист Григорій Григорович та писар Яків Гречаний. Смертну кару

їм було замінено на заслання. 2700 козаків, які були з ними, помилувано. Їм заборонили носити зброю й перевели у стан посполитих.

Розділ 30

ОСТАННІ ДНІ

29 червня о 18-й годині гетьман із кількома козацькими дружинами переправився через Дніпро. Трохи згодом, опівночі, це зробив і Карл XII, який до останньої миті волів залишатися з військом, щоб організувати відсіч росіянам. Але його переконали у марності цього. З гетьманом і королем переправилося біля Переволочної близько 2 тисяч запорожців та козаків і стільки ж шведів. Чимало вояків короля потонуло, бо нашвидкуруч зроблені плоти не тримали ні вантажу, ні людей.

За порадою Мазепи залишки війська спочатку попрямували до Очакова.

Полтавська катастрофа й ганебний відступ підірвали здоров'я старого гетьмана.

Проблеми з ним виявились у гетьмана практично з перших місяців перебування при владі. Так, 21 січня 1688 р. Мазепа дякував царям за направленого в Батурин лікаря Романа Ніколаєва. У 1691 р. цар відрядив у гетьманську столицю з ліками медика Яна Комніна. Можливо, вже тоді Мазепа хворів на подагру. У 1706 р. ця хвороба вже добре йому допікала. У листі Головіну Мазепа сповіщав, що «при сильной подагре и горячке, меня постигших, отправился я в Батурин, ибо немощ моя не только не дозволяет мне управлять делами, но даже и говоритъ». У 1707 р. він зізнавався, що здоров'я «мію слабое». З причин «подагрической и хирагрической болезни» на початку 1708 р. гетьман вчасно не повідомив царя про кадрові переміщення у Батурині. Хоч у жовтні 1708 р. Мазепа, прикриваючись неміччю, старався відстрочити своє прибуття до царських військ, все ж, як видно з подальших подій, тривале перебування у роз'їздах гострило його хвороби.

Спіймані росіянами козаки 18 грудня 1708 р. свідчили у Посольській похідній канцелярії: «Мазепа де зело был болен, которого лечил шведский

оптекар, и было ему от той болезни свободнее». Про періодичні загострення в гетьмана подагри згадували у своїх нотатках секретар похідної канцелярії Карла XII Цедергельм, Крман. Поразка, крім того, додала йому моральних страждань.

«Мазепа почасти в великой скорби и туче бывають, — свідчив на допиті покоєвий Григорій Новгородець, — а временем с плачем и великим воздыханием нарекает свое безумие, что надеялся, что от него Украина не отступит».

Напади подагри під час спішного відступу та за поганого харчування поновились у гіршій формі. Мазепа переважно лежав на подушках у кареті. За ним доглядала жінка-козачка, яка, за спогадами, «увивалася коло нього».

1 серпня 1709 р., подолавши виснажливі й небезпечні сотні кілометрів шляху та кілька переправ, мазепинці й шведи дійшли до Бендер.

Тут на гетьмана чекала ще одна неприємна звістка: цар просив турецьку владу не приймати у своїх володіннях Мазепу й видати його як зрадника. Падишах відмовився це зробити. Російські урядовці запропонували за голову гетьмана 300 тисяч талерів. Цар навіть звернувся з такою пропозицією до збіднілого Карла XII. Проте союзники гетьмана не піддалися на настирливі прохання російської сторони.

Орієнтовно 5 серпня у Бендери прибуло посольство від царя зі шведським генерал-майором Мейєрфельдтом, який був направлений з-під Полтави до Петра I, щоб урегулювати питання мирного договору. Царські уповноважені повідомили Карла XII про те, що Москва готова укласти угоду з Швецією, якщо король віддасть їй Інгрію, Карелію з містом Выборг, Естляндію з містом Ревель та Ліфляндію. Крім того, у положеннях мирного договору були ще два принципові моменти: визнання Августа польським королем і видача російській стороні Мазепи.

Карл XII відхилив усі пункти як принизливі та образливі.

У складі посольства був і новообраний у Глухові гетьман Іван Скоропадський, який зустрівся з хворим гетьманом. «Він виправдовувався перед Мазепою, — згадував Крман, — що прийняв від царя титул воєводи і пообіцяв, що йому, своєму воєводи, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків».

Квартири Карла XII й Мазепи розташовувались у Бендерах. Козаки та запорожці оселились недалеко від села Варниці. Серед старшин, які опинилися в еміграції, були генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий Кость Гордієнко, генеральні бунчужні Іван Максимович і Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, значні військові товариші, канцеляристи Іван Бистрицький, брати Ілля, Михайло та Володимир Ломиковські, Данило Болбот, Клим Довгополий, брати Григорій, Іван та Опанас Герцики, Федір Третяк та інші. У козацькому таборі налічувалося до 500 козаків і старшин. Крім того, під Бендери прибували втікачі-запорожці, яких, за повідомленням Петру I, вже у 1710 р. тут налічувалося 4 тисячі осіб.

Тяжке матеріальне становище емігрантів, їхня політична невизначеність надломали дух повстанців. Вони втратили віру в справу визволення України. Переслідувані російською стороною вигнанці стали міркувати про своє майбутнє. Група запорожців намагалася заволодіти гетьманським скарбом, а самого Мазепу відправити цареві. Його врятувало лише заступництво ад'ютанта шведського короля Станіслава Понятовського. Безгрошів'я спонукало козаків бунтувати. Частина генеральної старшини вирішила за допомогою молдавського господаря домогтися царського прощення. Згадане посварило Мазепу з його прибічниками, які залишили німецького гетьмана й перебралися до Яс.

У Бендерах гетьман звинуватив у поразництві генерального писаря. У листі до Яворського Орлик згадує, що «Войнаровский, по указу его, Мазепы, не токмо мене оскорбил, но и на житие мое настоевал, а я жалостне ему выговаривал: «Такое ли есть за верность мою награждение?» Отказал он: «Если б ты мні не был вірен, то також бы погибл, як и Кочубей». И того ради принужден я был от него удалитця до Яс».

Розпорядник військового скарбу, сподіваючись на своє одужання, до останньої хвилини турбувався, щоб золото й коштовності, привезені ним у Бендери, залишалися нерозграбованими тими, хто клопотався розв'язанням лише особистих проблем. Старшини ж, розмежовані дискусією про майбутні дії — повернення додому чи продовження боротьби, — не наважувалися порушити

перед Мазепою питання про наступництво та про подальшу долю військового скарбу. Тим часом хвороба гетьмана прогресувала.

Він послав гінця до Карла XII, щоб той виділив йому надійного охоронця. Король задовольнив це прохання. «Коли я прийшов до нього, — писав згодом наглядач у своєму звіті, — він був дуже слабим. Як тільки я увійшов, він дуже зрадив, бо мав нарешті з ким поговорити. Потім він попросив мене, щоб я був коло нього і не спускав ока з його речей та кімнати, а особливо пильнував скриню та два бочівки-чвертки, повні дукатів, та ще кілька сидельних сумок, напханих коштовностями та великою кількістю золотих медалей. Сидельні сумки були сховані у гетьмана під подушкою, а бочівки з дукатами стояли перед ліжком. Ще він попросив мене, щоб я нікому з його людей не дозволяв нічого приносити чи брати з кімнати».

Через кілька днів, 22 вересня 1709 р., гетьман помер. Попри чвари у козацько-запорозькому таборі, йому було влаштовано пишний похорон. Зібралися старшини, шведський генералітет, прості козаки. Похоронну процесію відкривали королівські сурмачі та барабанщики, які виконували похоронний марш. За ними один із старшин ніс гетьманську булаву. Слідом на трьох парах білих коней везли тіло Івана Мазепи.

Червоний оксамит із золотими галунами вкривав труну. Козаки з оголеними шаблями їхали на конях обабіч процесії. Далі йшли, голосячи, дружини старшин. Позаду них їхали на конях Орлик, Войнаровський і тридцять шведських офіцерів. За ними — з опущеними прапорами — козацьке військо. У церемонії прощання з Мазепою взяв участь і Карл XII. Гетьмана відспівали у церкві села Варниця, а потім поховали у кафедральному соборі монастиря св. Георгія у Галаці.

ПІСЛЯМОВА

Спадок Івана Мазепи викликав неоднозначні дискусії відразу після його смерті навіть у таборі близьких до нього людей. Вони не знали, як ним розпорядитися, кому він належить. Мазепинці, які творили першу Конституцію України, вбачали у попередньому правлінні чимало серйозних вад. Воно й справді

було авторитарним, не вартим наслідування. І сьогодні важко сказати, чи в умовах залежності Батурина від Москви воно могло бути інакшим. Бажання старшин наслідувати демократичні принципи Запорозької Січі суперечило реаліям тогочасної дійсності, не відповідало державницьким прагненням.

Надмірна обережність Мазепи супроводжувала його протягом усього часу. Такий спосіб поведінки диктувався йому обставинами, обмеженими владними можливостями. Самійло Величко у своєму літопису справедливо називав гетьмана «Махієвелем і хитрим лисом». Сам Мазепа так формулював свої принципи, запозичені з авторитетного для нього твору «Володар» італійського мислителя Ніколо Макіавеллі: «Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака».

Практично двадцять років свого правління «царского пресветлого величества верный поданный, слуга наинижайший и подножок» (так гетьман підписував кореспонденцію до Петра I. — Авт.) шукав можливості позбутися принизливого рабського статусу. Його особисте бажання стати у всьому вільним нероздільно поєднувалося з перспективою України як самостійної держави. Лише у ній він міг реалізувати себе як володар.

Ця його невгамовна енергія вільнолюбства раз-по-раз проривалась у вигляді тих чи інших опозиційних дій щодо Росії, таємній дипломатії, заходах для об'єднання Лівобережжя й Правобережжя України. Він творив довкола себе старшинське середовище, віддане йому, здатне сприйняти ідею вільної України як рятівну необхідність. Посіяні ним зерна сумнівів щодо доцільності залежного статусу Гетьманщини, необхідності перемін, попри жорстоке придушення повстання 1708—1709 рр. і ретельне винищення всіх інформаційних носіїв про задуми його ініціаторів, час від часу проростали життєдайними паростками пробудження нації. У грудні 1752 р. мешканці Пасічного Никифор Бондар, Конон Чалий та інші, згадуючи на поминальному обіді про колишні служби та походи, казали: «Добре було життя за Мазепи, нехай кості його святяться». Без повстання мазепинців, яке мов дзвін сколихнуло буття України, дуже важко уявити собі рух за її волю. Воно стало безцінним уроком для тих політиків, які за сприятливого збігу обставин відродили Українську державу.